

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

SIaV 4998. 954 (1906)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Від Редакції.....	1
Наш альбом I (Поезії М. Вороного, Ів. Франка, Н. Кибальчич, В. Пачовського, І. Гаврилюка, С. Чарнецького, П. Карманського, І. Боровика).....	3, 21, 37, 93, 100
ІВАН ФРАНКО:	
Як Юра Шикманюк брив Черемош (далі буде).....	5
О. К. ЖУРБЕНКО:	
Одинацять днів на панцирнику „Князь Потемкинъ“ (далі буде).....	22
С. ТОМАШІВСЬКИЙ:	
Володимир Антонович	38
ФРІДРІХ НІЦШЕ:	
Із книги „Так мовив Заратустра“.....	57
ГАННА БАРВІНОК:	
Горе на горе скинуло ся	58
Non scholae, sed vitae.	
І. З нашої середньої школи. Олексі Іванчука	73
Н. Відвага й культура. Дра Георга Біденкапа	81
Із ЛЬОР. СТЕКЕТТІ:	
Сонет.....	89
Е. ЯРОШИНСЬКА:	
Смерть за життя. Нарис	90
Наукові листки:	
І. Адам во грісіх. І. Ф.	94
Др. В. ДЖОРДЖЕВИЧ:	
Утворене мойого міністерства.....	101
ГОТФРІД КЕЛЛЕР:	
Мереточка.....	129
ЙОГАН В. ГЕТЕ:	
Гра в лиса.....	136
П. КАРМАНСЬКИЙ:	
Памяти Володимира Лесевича.....	137
М. ГРУШЕВСЬКИЙ:	
З біжучої хвилі.....	143
ІВАН ФРАНКО:	
Русько-польська згода і українсько-польське братанє.....	152
М. ЛОЗИНСЬКИЙ:	
З австрійської України	167
Бібліографія.....	189
Нові книжки.....	195

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО.

1906.

РІЧНИК ІХ.

ТОМ XXXIII.

КНИЖКА І.

ЗА СІЧЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Slav 4998.954 (1906)

Оповідатка.

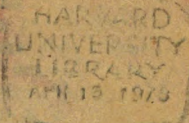
„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки:

В першій серії:

Ціна в короновій вал.

72*2

- 1. С. Ковалів. Десятир і інші оповіданя . . . 1'60 К.
- 2. Іван Франко. Поеми . . . 1'60 "
- 3. О. Кобилянська. Покора і інші оповіданя . 1'40 "
- 4. Ію де Монасан. Дина пані і інші оповіданя 1'30 "
- 5. І. Франко. Полуїна і ин. бориса. оповіданя 1'40 "
- 6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оповіданя . 1'60 "
- 7. Енот Гамеун. Голод, роман . . . . . 2'20 "
- 8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезиї . . . . 1'60 "
- 9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. . 1'60 "
- 10. Уїлліам Шекспір. Гамлет, принц данський 1'80 "
- 11. Генрик Понтонідан. Із хат. Оповіданя . . . 1'40 "
- 12. Богдан Лепкий. З життя. Оповіданя. . . . 1'20 "
- 13. Гергарт Гаутман. Візник Геншель . . . . . 1'60 "
- 14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід. 1'60 "
- 15. У. Шекспір. Приборкана гоструха . . . . . 1'40 "
- 16. Панас Мирний. Ліхі люди . . . . . 1'40 "
- 17. В. Короленко. Судний день . . . . . 1'20 "
- 18. У. Шекспір. Макбет . . . . . 1'60 "
- 19. К. Гуцков. Урись Аюста . . . . . 1'40 "
- 20. У. Шекспір. Коріолян . . . . . 1'80 "
- 21. М. Яцків. В царстві сатани . . . . . 1'60 "
- 22. Панас Мирний. Морозенко . . . . . 0'90 "
- 23. Леся Мартович. Нечитальник . . . . . 1'60 "
- 24. М. Коцюбинський. По людському, ... 2'00 "
- 25. В. Оркан. Снапаний світ, драма . . . . . 1'00 "
- 26. Василь Стефаник. Дорога, новелі . . . . . 1'60 "
- 27. У. Шекспір. Юлій Цезар . . . . . 1'60 "
- 28. Л. Толстой. Відродженя, (3 томи) . . . . . 3'60 "
- 29. К. Гавлічек-Воровский. Вибір поезій . . . . 1'60 "
- 30. Ф. Заревич. Хлопська дитина . . . . . 1'80 "
- 31. І. Франко. Коваль Бассім . . . . . 1'60 "
- 32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра . . . . . 1'80 "
- 33. Е. Тимченко. Казвала . . . . . 3'00 "
- 34. О. Катревіч. Три Південні Індійські дівчатка 1'40 "
- 35. У. Шекспір. Ентіон . . . . . 1'60 "
- 36. Іван Франко. Три вояки, повість . . . . . 1'40 "
- 37. Іван Франко. Дев'ять років з життя . . . . . 1'60 "
- 38. Іван Франко. Микола . . . . . 1'80 "
- 39. Іван Франко. Смерть . . . . . 1'40 "
- 40. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 41. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 42. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 43. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 44. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 45. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 46. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 47. Іван Франко. Захар Беркут . . . . . 2'00 "
- 48. У. Шекспір. Міра за мірою . . . . . 2'00 "
- 49. М. Коцюбинський. Последній і ин. опов. . . . 2'00 "
- 50. Іван Франко. Марко проклятий, поема . . . . 2'00 "
- 51. Іван Франко. Смерть . . . . . 2'00 "
- 52. Іван Франко. Народні оповіданя. т. I. (1) . . . . 2'00 "
- 53. Іван Франко. Народні оповіданя . . . . . 2'00 "
- 54. Іван Франко. Народні оповіданя . . . . . 2'00 "

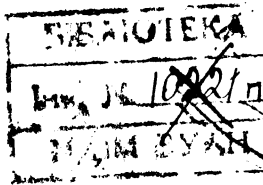

1925

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Вступаючи в девятий рік свого видання, наш журнал, заснований в столітні роковини українського відродження, зістає ся вірний тій меті, яку поставив собі тоді — служити українському відродженню, то значить змаганням до широкого й успішного розвитку українського народу на полі суспільно-політичним, економічним, культурним і національним — опертого на економічним і культурним подвигненню народніх робучих мас. Не в'язучи ся партійними відносинами, не замикаючи ся в догматичні рами якоїсь доктрини політичної чи суспільно-економічної, не присягаючи на певні формули в штуці чи в науці, редакція, як і давніше, буде давати місце на сторінках нашої часописи гадкам репрезентантів ріжних поглядів, напрямів і теорій, але все і всюди буде виступати в обороні прав і свобідного розвитку людських одиниць і національних орґанізмів, а против всякої проповіді чи оборони насильства, обмежень людських чи національних прав, свободи мисли й досліду. Спеціально-ж в нинішню переломову хвилю, коли важить ся доля українського народу, уважає вона своїм обовязком служити виясненню тих доріг, якими повинні піти змагання української суспільности до відродження України і сотворення відповідних обставин для всестороннього розвитку українського народу.

Заснований від початку з метою служити інтересам всеї України-Руси, Літературно-Науковий Вістник в перші роки свого істновання, поки не була йому загорожена дорога на Україну, до певної міри (о скільки се було можливо під дамокловим мечем непевности) сповняв обовязок всеукраїнського орґану — не тільки для України австрійської, а й російської, позбавленої всякої можности уживання українського слова. Повна цензурна заборона, що впала на наш журнал в 1901 р., не могла не ослабити сих звязків і позбавивши його читачів з російської України, змушувала входити глибше в сферу місцевих інтересів українського життя в Австрії, а спеціально в Галичині. Та скоро лише заблесли перші зорі ліпшої будучности в Росії, жур-

нал наш не залишив з збільшеною енергією відкликати ся на визначніші появи тамошнього життя, і тепер, коли відкривається йому знову дорога до Росії, Редакція ужи всіх старань, аби увійти в як найтісніший контакт з українським життям в Росії, з тамошніми літературними й публіцистичними кругами. Розкріпощенне українського слова в Росії позбавить наш журнал сумної привілегії бути одним українським літературно-науковим органом України і викличе появу цілого ряду журналів різного складу і напрямку. В сій гуртовій роботі літературно-науковій й публіцистичній сили, що групують ся коло Літературно-Наукового Вістника з подвоєною охотою й енергією брати муть участь в обговоренню й розв'язанню питань сучасного українського життя, вносячи в дискусію те, що можуть дати для їх зрозуміння з своїх різних і відмінних точок погляду.

Зменшивши розміри свого журналу по забороні Росії, Редакція уже в останнім річнику привернула його більше-менше до давнішого розміру, а в будучности, в міру збільшення предплати, постарасть ся все можливо розширяти. В інтересах читачів з Росії вона заводить з сим річником відділ хроніки політичного, суспільного й культурного українського життя поза межами Росії, а по важнішим питанням з сих сфер будуть давати ся з часта окремі статі. Так само на важніші появи й питання, що дотикають України російської, журнал наш буде все відзивати ся, а для ближшого контакту своїм ближшим постулятом Редакція ставить заснованне редакційного відділу в Києві — так скоро, як лише дозволять на се тамошні обставини.

Редакція має надію, що окрім старих і випробованих своїх приятелів вона побачить в лаві своїх співробітників і ряд нових сил, викликаних великим моментом національного й соціально-політичного пробудження України. Двері нашого журналу будуть для них відтворені широко й гостинно.

У Львові 1 (14) XII.

М. Г.

НАШ АЛЬБОМ. I.

Хвиля.

Івузрудна, блискуча, в перлистою, ніжною піною,
хвиля котить ся, грає, співаючи пісню дзвінку,
і сьмієть ся до сонця і вабить раптовою виною,
і пустує і плеще, цілуєчи скелю стріжку...

Так кохання у серці в його тайнику
виграєє хвилиною.

Микола Вороний.

Блаженъ мъжъ, иже не идеть на советъ нечестивыхъ.

Блаженный муж, що йде на суд неправих
і там за правду голос свій підносить,
що безтурботно в соньмищах лукавих
заціпліи сумління їх термосить.

Блаженный муж, що в хвилях занепаду,
коли заглухне й найчуткіша совість,
хоч диким криком збуджує громаду
і правду й щирість відкрива як новість.

Блаженный муж, що серед гвалту й гуку
стоить як дуб посеред бур і грому,
на згоду в підлістю не простягає руку,
водить зломати ся, ніж поклонить ся злomu.

Блаженный муж, кого за теє лають,
кленуть і гонять і побють камінем:
вони-ж самі його триумф приготовляють,
самі своїм осудять ся сумлінням.

Блаженні всі, котрі не знали годі,
коли за правду й справедливість ходить:
хоч память їх загине у народі,
то кров їх кров людства убагородить.

Іван Франко.

Переспів.

Коли-б то Ви знали, як я Вас люблю,
коли-б в мою душу заглянуть могли,
то пауз хатину мою самітну
хоч раз би пройшли.

Коли-б то Ви знали, що ціле жите
віддав би за погляд, за слово одно, —
минаючи може-б заглянули Ви
до мене в вікно.

Коли-б то Ви знали, як я Вам молюсь,
як серце журливе за Вами ввіра,
то Ви-б обізувались до мене тоді,
неначе сестра.

Коли-б то Ви знали, що Ви як сьвята,
на Вас мені очи не сила звести, —
коли-б Ви те знали, то в хатку мою
могли-б увійти.

Надія Зибалович.

І знову...

Знову був я в тому місті,
де не сто разів, не двісті
я ходив у любки двір.
Двір той вже хто иньший має,
тільки небо ще палає
від тих самих ясных вір.

А всі стежки, всі доріжки
заросли нові муріжки,
справлені на иньший ввір, —
в мене й серце иньше грає,
тільки небо ще палає
від тих самих ясных вір.

Кривь віконце в тім покою,
де шептали ми з собою,
чути лайку аж на двір:
се твій муж так жінку лає,
але небо все палає
від тих самих ясных вір!

Василь Пачовський.

ІВАН ФРАНКО.

ЯК ЮРА ШИКМАНЮК БРИВ ЧЕРЕМОШ.

I.

Юра Шикманюк прокинувся з глибокого, важкого сну. Заспаними, підпухлими очима він почав поводити нагадуючись, де він і що з ним діється.

Довкола було тихо, а сам Юра лежав у глибоких сутінку. Не відразу можна було й пізнати, що се таке довкола нього. Тільки прочуваючись зовсім і вдивившись добре перед себе він пізнав, що він лежить під оборогом, заритий усім тілом у сні, поринаючи навіть головою в гушавинні м'яких, пахучих стебелин. Він підвів голову і виринув крізь невеличку щілину між острішком оборога і натоптаним у ньому снігом. Крізь щілину видно було шматочок заходового неба і той шматочок був червоний як кров.

— Сонце заходить! — пробуркотів Юра. — Саме в добрий час я пробудився. Але то сон твердий був!

І він усе ще не рушаючи ся з місця почав протирати очі, лїниво виймати стебла соломн в вусів, ізза пазухи, і раптом йому пригадало ся все, що з ним було вчора й сьогодні і що завело його сюди у верх, далеко від села на відлюдну поляну і вставило його проспати цілу божу днину від самого ранку — робучу, літню днину, довгу як гуцульська недоля.

Вчора він був у Косові, ставав до права в Мошком Галасом (се було таке прозвище, а на правду Мошко називав ся Готтесман) і програв. Ще вчора він хоч про людське око був господарем, властителем хати й ґрунту отам у низу над Черемошем — маленької хати й трьох прутів ґрунту — а все таки мав щось, мав де притулити голову. А бодай так могло здавати ся в боку. А сьогодні він не має нічого крім того, що на собі, крім отсього старого сардака, широкого череса та важкої керманицької сокири за чересом. Навіть отся полянка і отсей оборіг і отсе сїно, де він лежить — усе чуже і він заліз сюди крадькома, зарив ся в сїно ховаючись від людського ока і дожидає, поки зовсім смереє ся, щоб аж тоді встати зі свого леговища і йти в нин, у село, і зробити те, задля чого він учора нічу, верхами та лісовими стежками причвалав сюди в Косова.

Йому не лишило ся нічого на світі і він не бачить перед собою ніякої мети житя. Він удовець — жінка вмерла два роки тому і з нею розбило ся все його житє. У нього був один син, уже давно жонатий і відділений; Юра дав йому пять прутів поля, дещо маржини, хату й обійствє, а собі лишив ще три пруты край села, поклав там хатчину і доживав своїого віку з жінкою. Гей, доки жила небіжка, доти ще було спок так. Старим багато не треба. Юра заробляв у бутнах ¹⁾, то ходячи з дарабами ²⁾ до Кут, — стара порала ся коло хати, і все йшло добре. І син і невістка й їх діти часто навідували їх, доглядали, допомагали нераз у роботі, хоч не без того було, щоб і самі не покористували ся від старих чи то зайвим крайцаром, чи хлібом, чи молоком. Звичайно, старим багато не треба, а у сина дрібні діти, а хозяйство невеличке.

Та ксли вмерла стара, все якось урвало ся, мов з батога тріснув. Юра почув себе одиноким і безутішим у своїй малій хатчині. Всюди йому чогось не ставало, з кожного кута зівала на нього пуста, кожда найменша річ у хаті й на обійстю „давала йому пуду!“ Не те, щоб він бояв ся, щоб „небіжка навідувала ся в ночи“... Юра твердо вірив, що се можливе і бажав сього навіть, але ні, вона не навідувала ся. Він — не можна сказати, щоб любив її за житя — говорив із нею часто з фуком, нераз і побивав, а вона хоч не руками, то язиком часто допікала йому до живих печінок. Та про те він привик до неї так як до темної та тісної хатчини, до твердої постелі, до витертого старенького сардака або до тої сокири, що від трицятьох літ своїм глоговим топорищем моволила йому руки. А тепер її не стало — і він нараз почув довкола себе порожнечу, в його житю виломида ся велика щерба, і крізь ту щербу, мов вода з бербениці крізь шпару, втекло все те, чим жив він доси держав ся на світі.

— Що-ж, сараку Василю, — мовив він до своїого сина по похороні старої, — нема нашої мамі. Що будім робити?

Він мав на думці себе самого, бо знав, що у Василя своя хата, а в ній жінка й діти і що Василь зі смертю матери не стратив нічого.

¹⁾ Де рубають дрова в лісі зимою = при рубці дров.

²⁾ Дараби — сплави.

— Що-ж, нею, — відповів Василь, — божа воля. Дай їм боже царство небесне, а нам живим прожити, доки Бог позволить.

— Та тобі то так, — мовив Юра, — але мені!

Він хитав головою, не знаходячи слів на виявлене того, що мов колінами натолочувало його серце.

— Та ви, нею, не журіть ся! — якось мляво потішав Василь. — Адже ви ще не самі на світі. В селі — не в лісі, люди не звіри. А ми, славити Бога, також не за горами.

— Так, синку, так, — мовив Юра. — І я то нераз мовлю, що не треба журити ся, гріх Бога гнівити. Та що, коли та жура обгорнула мене як кожух у вимі, сама мене держить і не попускає ся. Чи я в хаті, чи на обійстю, чи на ріці, — вона все зо мною.

— Ви би, нею, перебрали ся до нас. Вам гляба самому жити. Вас нуда лоточить. У нас, серед дітий вам буде веселіше.

— Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів тобі се казати.

Юра стрепенув ся лежачи в сні та згадуючи той час, який він прожив у синовій хаті. Його губи віддули ся, лице зморщилось мов від якоїсь дуже квасної або пекучої страви. Гей, зазнав же він лихої години за ті три місяці, що вибув у своїх рідних! Син ще як сис, зразу навіть дуже впадав коло батька, який обіцяв йому віддати на вжиток своє поле, а при своїй смерті записати його найстаршій унучечці. Але невістка зараз від першого дня не злюбила старого. Він їй заваджав на кождім кроці, сьмітив у хаті, стогнав у ночі кривь сон і будив дітий, марнував гроші — ним самим зароблені, не хотів бавити її дітий. Далі-далі дійшло до того, що нею дармо хліб їсть тай то їсть багато, що він сварливий та впертий, що з ним не можна витримати в хаті. Василеві жінка раз-у-раз товкла, що він без потреби запросив батька до себе, що старий жити-ме ще Бог зна доки, що у них і без нього тісно в хаті, що свого поля батько вмираючи й так не забере з собою до гробу, — значить, чи сяк чи так, а воно спаде на них.

— Дурна ти — гримав на неї Василь, — ану-ж запише на церков або продасть? А у нас діточок, Богу дякувати, більше як тих прутів: прийде ся ділити, то й по одному не стане. Татова пайка дуже би нам придала ся.

— Ну, то кажи йому, нехай запише їх тобі зараз. А то держи старого в хаті Бог знає доки, а йому на остатку сяде муха

на ніс, одуріє тай таки запише ко́му иньшому або продасть і прогайнує, а ти станеш як дурень.

Василь з разу опинав ся, але жінчині докази таки почали промовляти до його розуму. При тім ненастанна хатна гривня, яку піддержувала жінка, дразнила й його, і не без того було, щоб і він нераз не буркнув на батька або иньшим способом не дав йому пізнати свого незадоволення. Тим то й не диво, що коли раз син заговорив з батьком про запис решти поля, сей накинув ся на нього з докорами.

— Так, синку, так! Добра твоя рада. Віддай, діду, бук, най тебе пси рвуть! Добре кажеш. Запиши нам решту того, що маєш, а ми тоді сядемо тобі на карк. О, ні, небоже! Ще я не всунув ся з глузду. По моїй смерті — добре, буде все твоє, коли будеш шанувати мене. Але мусиш небоже, троха вкоськати свою жінку. Я ще, Богу дякувати, не сліпий, не каліка, за дармо вашого хліба не їм, і хотів би дожити свого віку в спокою. Я з небіжкою, твоею мамою, вік звікував, трафляло ся зле й добре, а такого пекла, як у твоїй хаті, я не зазнав ніколи. Кажу тобі, небоже, що то мені не подобас ся. Я такому не звик терпіти. Не схочете шанувати мене, я собі зайду сьвіта й без вас, притулю ся між чужими людьми. Але тоді вже, небоже, не нарікай на мене, коли по моїй смерті ані не понюхавш із моєї праці нічого.

Може Юра думав своєю погровою налякати невістку; може й Василь думав те саме, передаючи жінці батькову відповідь. Але Василюха була не з тих.

— Я так і знала! Я так і знала! — верещала вона. — Він то собі наперед уложив: ми його будемо держати, годувати та обпирати, а він буде тут вередувати та вислугувати ся нами, а потім покаже нам фігу. Але ні, не діжде того старцуннице! Я його й на очи не хочу бачити! Зараз нехай мені забирає ся з хати! Зараз мені геть, аби й духом його тут не пахло!

Даремні були уговкування, навіть погрози Василеві. Жінка мов одуріла і не спочила доти, доки не викидала батькового манатя геть за ворота і не загрозила йому сокирою в разі, як би хотів показати ся в її хаті. Завзята була невістка, — не даром походила з богацького „фудульного“ роду і хвалала ся тим, що її небіжчик батько три роки був у опришках.

Гірко заплакав старий Юра вигнаний із синові хати. Він позносив своє манате назад до своєї хатчини конець села, що за

той час його побуту у сина стояла пусткою, а потім, почувши себе ще більш одиноким і опущеним серед її голих стін, вийшов на подвірє, зашкнув двері і звисивши голову потяг шукати потіху й розради в шинку, у Мошка.

Від часу жіночої смерти Юра частенько заходив до Мошка. Правда, не можна, щоб він і давнійше не знав сюди дороги, а все таки давнійше було якось не те. Зайде бувало Юра до шинку, випне чарку горілки, купить пачку тютюну, перекинець ся кількома словами з Мошком або з деякими знайомими, яких притрафом застане в шинку, тай іде далі за своїм ділом. Не тягло його сидіти тут, не мав про що балакати з Жидом, а про те, щоб він міг коли приятелювати з ним, звирити ся перед ним з того, що в нього на серці, Юрі навіть на думку не спадало. Мошко був йому хоч ніби знайомий, „свій Жид“, але зрештою зовсім байдужний, далекий від його душі й думок.

Самота, що холодними кліщами вхопила його за серце по смерті жінки, почала чим раз частійше гонити його до шинку. Не того, щоб йому хотіло ся пити, заливати червяка горілкою. Юра ніколи не пив над міру, навіть загалом рідко вживав горілки — рідкий чоловік між Гуцулами. Але йому любо було посидіти тут, де все вештали ся живі люди, чути було їх гомін та вигадки, де люди сиділи спокійно, пили не кваплячись, говорили не поспішаючи ні до якого діла. А серед тих людей нараз почало чим раз живійше вирисовувати ся в Юровій душі лице Мошка. Немов він уперве, на ново пізнав його, немов Мошко нараз повернув ся до нього якимсь новим, не баченим досі лицем. Якись теплі ноти співчуття почув Юра в Мошкових словах, і вони були для його душі тим, чим після літнього горячого дня буває зима роса для прагнущої рослини. Найбільше дивувало Юру те, що Мошко зовсім не набивав ся йому зі своїм співчуттям, не заскакував коло нього, не запобігав його ласки. Він був немов зовсім байдужий, говорив мало, немов знехотя, але Юра тим сильнійше відчував у його словах те тепло, ту прихильність, якої ніколи не був би надіяв ся від Мошка, прованого в селі Галанасом.

— Що чувати, Юро? — запитував його Мошко звичайно не привитаню.

— У мене, Мошку, лиш тільки чувати, що в вухах шумить.

— Болить вас голова?

— І без болю голови шумить. Моя біда в дуди грає.

— Не треба собі того до голови брати, Юро, — лагідно говорив Мошко. — Гріх так убивати ся за помершими.

— Та хіба я... А Господи! — якось немов заклипаючи скрикував Юра. — Та же я то знаю: помершим дай Боже царство небесне. Але що мені живому робити? Так як би мені хто перед очима сьвіт на гуде завязав. Не чую ся ні в силі, ні в охоті ні до чого. Так мені здаеть ся, що як би хто мене різав, то би кров не текла.

— Бог ласкав, Юро! Треба то перемагати. Житє має своє право. То вам туск серця йшов ся, я то знаю. І у мене таке було, як мене були до війська вяли. Хоч руки на себе наложи! Туск, то страшна річ. Я гадаю, що вам би найліпше було переїняти місце. В вашій хаті все вам нагадує небіжку.

— Все мені пустою смердить, Мошку. Ані в день робити, ані в ночи заснути не можу.

— Конче переберіть ся десь у иньшу хату, бодай на якийсь час.

— Син мене до себе кличе.

— Гм, — мовив Мошко тай уривав. А Юра також мовчав, а винивши чарку горівки сїдав за столом і мовчки слухав, що говорили люди в коршні, іноді потакував і вмїшував ся в розмову, а іноді сидів зовсім мовчки. А як нікого не було в шинку, Юра сїдав при відчиненім вікні або на сїнєшнім порозі, або на призьбі перед коршмою, глядїв на дорогу, що йшла поперед самими дверима, числив прохожих, що йшли дорогою, провозав очима верхових або взових проїзжих аж геть, до закрута, де вони ховали ся за стрімкою скалою, або коли на дорозі було пусто, впирав очі в широкий, шумний Черемош, що здоровенною гадюкою закручував ся зараз за дорогою по широкім зарінку, розливав ся насамперед широким бродом, а далі, проти самої коршми, стїснений скїсно в бік здоровою камяною кашницею, звужував свою течію, бив ся сєрдито о стїни кашниці, бурлив та клекотїв та рвав ся бистро на перед, щоб кільканацять кроків низше закрутити ся широким вироєм, розлити ся широкою та глибокою кубанею, а ще нивше утворити гучний запінений гоц, де стїснена прибережними скалами і перегачена деревляним язом вода скажено ревучи кидала ся запіненою лавою на якого півтора метра в низ. Юра нераз цілими годинами німо й непорушно вдивляв ся в сей невеличкий а такий ріжнямаїтний закрут Черемоша. Ненастанний поквалпний рух води,

клекіт та хлопотанє хвиль, гуркіт посуваного ними каменя, підскоки клубків піни, а від часу до часу вид Гуцулів і Гуцулок, що підбираючи одіж висше колін переходили бродом через ріку, все те якось немов заповняло його порожню душу, увільнювало її від жуки власного думаня й почуваня, було любе та роскішне мов тенла купіль. Мошко в такі хвилини не докучав йому розмовою, не випитував його, не натручував ся зі своїми радами, був мов приятель, що онимаєть ся доторкнутись до хорого, щоб не вразити його в болюче місце.

Коли одного дня Юра сказав йому, що переходить жити до сина, Мошко не сказав нічого, тільки якось значучо похитав головою.

— Що, гадаєш, що мені зле там буде? — запитав Юра заваживши се.

— Я нікому злого не бажаю, — відповів Мошко. — А Василь — ваш син. Ви найліпше знаєте його, то й найліпше можете зміркувати, чи вам буде добре.

— Не буду Бога гнівити! Василь усе був добра дитина. Тай поміркуй сам: своя кров! До кого-ж батькови прихилити ся, як не до рідної дитини?

— Ой так, так! Говорить ви своє! — змішав ся в розмову один чужосільний Гуцул, що саме відпочивав у коршмі. — Хиба не знаєте, що казали старі люди: Діти доки малі — могола голові, а як доростуть, то й хату рознесуть. У батька-матери серце все хилить ся до них, але у них воно, брє, куди инче хилить ся!

Живучи у сина Юра рідко бував у Мошка. Раз тому, що Василь жив у верху, якої пів милі від села, то й до Мошка далеко було; а друге тому, що в новій хаті Юра з разу справді почув був ніби нове жите в собі й довкода себе. Але Мошко не спускав його з ока, пильно, хоч усе мов з нехотя розвідував про нього, а здибавши його іноді випадково чи то на дорозі, чи то на ярмарку в Косові, витав ся з ним приятно, говорив з ним про всякі посторонні річи, обережно обминаючи зачіпати питанє про те, як йому живеть ся у сина. Юра також не говорив про се нічого, і так вони розходили ся.

Аж тепер, викинений невісткою з Василевої хати, він ішов до Мошка повний жалю й пересердя.

— Ну, що, Юро? Що чувати? — запитав його Мошко по привитаню.

— Та що, нічого! — мовив Юра сідаючи і хова кришкою тупої байдужности все гірке й болюче, що клекотіло в його серці.

— Ви вже не у сина? — нараз запитав Мошко.

Юра стрепенув ся, мов би хтось зненацька пальцем штиркнув його в око.

— А ти відки се знаєш? — огризнув ся він якось сердито.

— Що я знаю? — м'яко як звичайно відповів Мошко. — Як би я знав, я би вас не питав.

Юра ще хвилию мовчав, ще хвилию боров ся з тим гірким, важким та могучим, що клубилось і вило ся і вертіло в його душі. Та нараз йому не стало сили і він закривши лице руками заридав, захлипав як дитина, заголосив як за труною.

— Не пожалували могого сирітства! Не пошанували сивого волоса, ні! — приговорював він. — Марш старий із хати! За дармо хліб їси! Копнули як собаку! Викинули, як віник охалбений! Ой смертенько моя, чому ти за мене забула? Чому мене не забереш із сього світа, аби-сми їм не заваджав? Тай ще то їх у очи коле, що маю того дрібку поля тай отсю халабуду! Дай нам старий се зараз, то можеш сидіти, а ні, то руш, забирай ся! Віддай своє остатнє і здай ся зовсім на нашу ласку. Вже ми тобі потому живо кінця доїдемо. Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а сльозами запивати.

Він упав на лаву, похилив голову на стіл і довго плакав хлипаючи і не втираючи сліз, що цюрком лились і капали зі стола. Мошко не говорив нічого, порав ся коло шинквасу, лише час від часу зітхав важко.

Нараз Юра підняв голову, видивив ся на нього, потім устав і наблизив ся, немов якась таємна сила тягла його до Мошка.

— Слухай, Мошку! — мовив Юра. — Ти чоловік письменний. Чи стоїть у ваших книгах що про таке... про таких дітей, що так збиткують свого рідного вітця? Адже я думаю, що Пан Біг мусить ховати щось для них... мусить порохувати їм се... мусить — чи як ти кажеш, Мошку?

— У нас, Юро, про таких дітей таке написано, що аж страшно читати, — мовив Мошко. — Але я хотів би вам щось иньше сказати.

— Ну, що? Кажі!

— Я так гадаю. Що ми один з другим грішні люди, будемо над тим міркувати, як там Пан Біг покарає сей чи той гріх? Пан Біг старий господар, він знає, що хто в нього варт і кому що належить ся. А ми міркуймо кождий про себе. Адже й на нас без божої волі ніщо не паде. Ну, як упало, то значить, що Бог так хотів. Може ми на таке заслужили? А може Пан Біг хоче випробувати нас? Адже знаєте, що заділо кладуть у вогонь, аби з нього щось викувати. А чоловіка Пан Біг кладе в нещастя, аби з нього було щось добре. Чи не правду я кажу?

Юра витрищив очи. Він чув нераз подібні слова з уст пан-отця, але тоді вони не робили на нього ніякого вражіння; він не розумів, а властиво не приймав їх до своєї душі, бо не відчував їх душею. Та тепер в устах отього простого Жида, шинкаря Мошка Галапаса вони вразили його як щось нечуване і зовсім нове. Він почав вдумувати ся в них і зараз почув, як його біль притупив своє вістрє і його жалоці стратили своє жало. А Мошко говорив іще довго, все тим самим тоном, беручи приклади із Письма святого і з власного життя. Юра випив кілька чарок горівки і сядів у коршні до вечера. А вечером, коли вже смеркло ся, Мошко запросив його до вечері, велів постелити йому в ванькирику і лягати спати. Юра опирав ся, — він від коли жив не ночував ніколи в коршні, — та подумавши, що тепер йому треба би знов вертати до своєї пустки і ночувати там самому, перемиг себе і започував у Мошка.

Тиждень потім, у саму неділю, при вїїті, присяжнім і громадським писарі Юра зробив з Мошком такий контракт. Мошко обіцяв ся годувати Юру до самої смерти, шанувати його як свояка і по смерти похоронити його як слід по християнськи, а Юра за те записав йому по смерти свою хату й свої три пруты поля. Юра Шикманюк став, як кажуть Гуцули, Мошковим годованцем.

Угода з Мошком була така, що Юра мав жити в своїй хаті, робити що йому схочеть ся або й не робити нічого, а Мошко мав давати йому все удержане, їду, по чарці горівки рано, в полудне і вечір, топливо в зимі. Коли Юра захоче, може ночувати в коршні; що заробить, чи то в лісі, чи на ріці, то його.

Юра підписав угоду (тоб-то подержав за перо, бо був неписьменний і дозволив підписати себе при людях) з якоюсь сердитою радістю, як чоловік, що понукає церульника вирвати йому як найшвидше болючий зуб.

— Оттак! — мовив він, — так моїйому синочкови треба! Нехай знає, як батька шанувати! Нехай собі не острить зуби на батькове добро. Бери, Мошку, бери від нині! Ори, сій, коси, най його зуби болять, най розсяде ся з зазвисті! Я батько, я йому того аичу за його й його жінки добре серце. Як він мені, так я йому. І ви, люди добрі, будьте свідками! На вашім свідомі все роблю, і гадаю, що Бог мені кривого слова за се не скаже. Адже сам Бог казав, що всоохне рука, яка підносила ся на батька, правда, Мошку? Вами свідчу ся, люди добрі, що отсей Мошко, бачите, Жид, ніби то нехрещений, не нашої віри чоловік, а показав мені в моїй біді більше серця, більше приятельства, ніж моя власна кров. За те й записую йому все, що маю. Най має і його діти, най хоч вони згадують добрим словом Юру Шикманюка!

Але сей завзятий настрій Юри проти власного сина швидко змінив ся. Одно те, що Василь довідавши ся про батьків поступок, не тріс із зазвисті, не кричав, не плакав, не лаяв ся, не прибіг ані перепрашати ані ганьбити батька, а лише махнув рукою, — се вразило Юру, коли йому се переказали, сусіди. Як би його син був кричав, плакав та розщивав ся, він був би почував дику радість; як би син був прибіг до нього з плачем і перепросинами, він був би відіпхнув, вигнав, поганьбив його; але син зовсім не показував по собі нічого, лишив ся байдужним, і се забіло Юрі пьвяха в голову. Що-ж то він собі міркує? — думав Юра. Не жаль йому того добра, що мало бути його, а тепер жидівське? Не сором йому, що батько замісь знайти у нього захист зробив ся жидівським годованцем? Юра не міг придумати ніякої відповіді на сі питання, сам себе силував сердити ся на сина, бурчав і проклинав його в його родиню, але робив се якось неширо; він чув на дні душі жаль за своїм добром, що має перейти в жидівські руки і замісь його внучатам дістати ся тим пейсатим Жиденятам, що раз-у-раз наповняли коршму й її найближше окружене своїм біганем, криком та шваркотанем. Юра соромив ся своєї похіпливости, соромив ся селян, що хоч не показували йому ніякої вороженечі (поява таких годованців у Гуцульщині на жаль дуже часта), то все таки — і се почував Юра — зробили ся супротив нього холодні, байдужні, рідко заговорювали його, а деякі й зовсім обминали його, чинили ся, мов не бачуть, не пізнають його. А коли кілька неділь по своїм записі Юра у-перве появив ся в церкві, люди відступали ся від нього; на тім місці, де він звичайно

стояв, зробило ся довкола нього досить широке колесо, в якому він стояв сам, мов виклятий або заражений. І в додатку павотець тої неділі виголосив проповідь про любов до рідної землі і про великий, неспасений гріх, який стягає на себе всякий, хто легко-мисно марнує ту землю, віддає її в чужі, нетрудні руки, зневажаючи сим і кров та піт батьків, дідів і прадідів, що боронили та обробляли сю землю, і кривдячи власне потомство, якому він уймає хліб від рота і замикає спосіб будущего дорібку. Юра при тій проповіді стояв мов на розпечених шинах, зараз по Херувимській пісні вийшов із церкви і не здоровкаючись ні з ким, не обзираючись, затиснувши крисаню на очи пішов до своєї хати, запер ся в ній і не рушаючи ся з місця просидів до самого вечера. Тепер її пустка не разила його; тепер він рад би був сховати ся в найглибших лісах, у найтемніших дебрах, аби не бачити ні Мошка з його Жиденятами, ні Василя з його жінкою й дітьми, ні того поля, ні тої хати, ні тої дурниці, яку зробив із записом, ні того сорому й жалю, що пік його душу.

Але Юра звільна привикав до свого положеня, перемагав у собі все, не ходив у село ані до церкви, ніпав коло своєї хати або йшов на заробіток десь у сусідні села. Доки Мошко був з ним добрий і ласкавий, він не дбав ні про що. Мошко своїм звичайним, спокійно-приятним способом умів усе додати йому відваги й певности, і кожного разу підпирав свої докази надпорядковою чаркою горілки. До тих Мошкових доказів та до горілки Юра почав привикати чим раз більше, а коли Мошко нарешті натякнув йому, що він не обовязаний давати йому більше як три чарки денно, Юра не змагав ся і платив за горілку тими грішми, які мав зароблені. Він почав було складати ті зароблені гроші — з разу на кожух, далі задумав зібрати хоч 100 ринських і справити до церкви евангеліє за душу небіжки жінки. Але привичка до горілки почала звільна перемагати його постанови, і з зароблених та зложених грошей капало чим раз більше в Мошкову кишеню. І доки капало, Мошко був добрий та ласкавий, потішав Юру в його гривоті, картав тих Гуцулів, що виявляли йому маловажене або нехить, картав навіть Юрового сина за погане поведжене з батьком, і Юра почував себе мов за високим, густим плотом, у безпечному захисті й опіці.

Тільки здоровля його почало щось не статкувати. Проживши 67 літ він доси не завнав слабости крім декількох ран на сво-

Йому тілі, одержаних чи то при небезпечній лісовій роботі, чи в коршених бійках. А тепер — не знати, чи від гризоти, чи від Мошкової горілки, чи від чого иншого, з ним почало робити ся щось недобре. Йому відхотіло ся їсти, в голові шуміло, в горлі пекла вічна згага, руки й ноги трясли ся, сон його не брав ся, а як часом було засне на хвилину, то його мучать такі страшні та „жесні“ сні, яких він перед тим не видав ніколи і після яких звичайно прокидався напруго, з криком, весь облитий холодним потом. Він весь згорбив ся, зробив ся блідий і майже жовтий, його зовсім покинула охота до праці, і він звичайно цілими днями сидів на призьбі своєї хатчини та слухав шуму в своїх вухах та тупо, безучасно дивив ся, як Мошкові діти бігали по його подвірю, порали ся в його загороді, а Мошкові наймити та наймички робили на його полі.

Одного літнього дня, коли він отак сидів та туманів на своїй призьбі, перед ним неначе вродив ся його син Василь.

— Йик ночували, дедю? — промовив він цілуючи батька в руку.

Юра дивив ся на нього витріщеними очима і не знав, що відповісти.

— Госпідку любий, як ви виглядаєте, дедику! — скрикнув Василь. — Ви хорували?

— Хоч би був і вмер, то ти би певно не був довідався до мене! — з гірким докором мовив Юра.

— Що-ж, дедю, ви розсердили ся на мене, покинули нас, то як би я сьмів докучати вам? Тай то як би ви, не дай Боже, хорували, то я би... Але я не чув нічого... Адже ви ще в неділю були в Жабю...

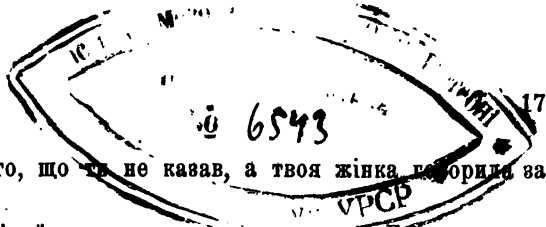
— Ну, а чого-ж тепер приходиш?

— Та нічого, дедику. Таки мені стужило ся за вами. Госпідку милосерний, таже ви мені рідич! Таже мене Бог буде карати...

— А буде, певно що буде за твое добре серце до мене. Тепер ти мені й дедику й се й те, а що було торік?

Від часу, як Юра розстав ся з сином і записав ся Мошкови, минув уже рік з окладом. Василь стояв перед батьком і не зводив з нього очий.

— Торік, дедику? Хиба-ж я вам сказав коли пів слова не почитивого та прикрого?

— Та що з того, що ти не казав, а твоя жінка говорила за тебе й за себе.

— Що-ж, я жінці язика не зав'язу, яку й Бог сотворив, така є. Але у неї, дедику, душа ліпша, як її язик. Ви то самі знаєте. Кривди вона вам не зробила ніколи, тільки що тим язичком модала. Ну, та дістала вже вона за своє...

— Ну, то що! — закинув нараз Юра, з під лоба позкраючи на сина і відповідаючи більше на своє власне внутрішнє запитанє, ніж на Василене, — гадавш, що мене тепер знов завабиш до себе? Ні, небоже! Я вже стара ворона! На половину мене не завабиш. Тай на що я тобі тепер потрібний? Адже знаєш, хату й ґрунтєць я записав Мошкови, більше не маю що роздавати, а голіруч я вам непотрібний.

— Ні, дедику, — мовив спокійно Василь, — я на ваш ґрунт не заїхаю ані вас до себе силувати не хочу. Робіть, як знаєте, як вам ліпше. Але я мав би до вас одно запитанє.

— А що таке?

— Що з вами діє ся? Чи ви нездорові? Виглядаєте як з хреста зняті.

— А що, літа приходять. Старість не радість.

— Торік ви ще не такі були. Чи може де здвигали ся при роботі або перемерали або що?

— А хто знає! Я не тямлю, — нерадо буркнув Юра.

— Знаєте, дедику, там по селу всіяке говорять, а я слухаю і в мене серце крає ся. Адже ви мені тато, я ваша дитина я повинен дбати за вас на старість.

— О, гарно дбаш! Бодай і твої діти так дбали за тебе! — з пересердем крикнув Юра.

— Не кленіть, дедику, хоч я й не заслужив нічого ліпшого. Але скажіть по правді, від коли се з вами поробило ся?

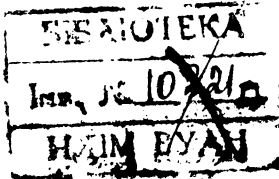
— Та що таке? Що поробило ся? Нічого зо мною не поробило ся! — сердив ся Юра.

— Та тут уже сердьте ся, не сердьте ся, а що живі очі видять. Тай люди скрізь по селі говорять...

Василь зам'яв ся.

— Ну, що говорять? — спитав Юра.

Василь оглянув ся, а потім сідаючи на прив'єбі поруч батька і нахилиючи ся ротом близько його вуха мовив полупештом:

— Що Мошко задає вам якоїсь трутки в горівці.

Юра поблід як труп, схопив ся з призьби, затрепетів усіх тілом і знов сів на своє місце. Він не міг стояти на ногах, у його грудях щось клубило ся й дусило його в горлі.

— Що ти кажеш? — промовив він ледви чуто.

— Те, що чуєте. Десь одна наймичка підгледіла Мошка в ночі, як сипав із якоїсь фляшки якісь кроплі до тої фляшки, в якій держить для вас горівку, і з якої не дає нікому крім вас.

Настала важка мовчанка. Юра чув, як щось стискає його за серце. В ухах у нього шуміло, мов чотири вітряки. Серце товкло ся прискорено, аж боляче в грудях. Ціле тіло дрожало.

— Я би вас одно просив, дедуку, — мовив далі Василь. — Я владжу візок, сідайте, поїдемо до Жабя до дофтора. Най вас огляне, скажете йому, як вам є, — що він на се повість.

Юра пристав на се. Поїхали. Лікар, старий практик, лиш глигнув на Юру і буркнув:

— Пеш?

— Та Бог має що тий за що пити, панчику пишній! — мовив Юра кланяючись.

— А чого-ж приходиш?

— Та то не я, то от син...

— А йому що?

— Та йому, Богу дякувати, нічого, він лише за-длі мене.

— За-длі тебе? А то як?

Тут Василь виступив наперед, поклонив ся і почав говорити, що чув у селі.

— Слухай, хло! — мовив сердито лікар, — ти мені харамана не гни! Знаєш, то кримінальна справа, як би показало ся се правдою. Присягнеш на те?

— Та Госпідку! — мовив передяканий Василь, — я-сми при тім не був, видіти не видів, то як мені присягати?

— А ті, що тобі се говорили, присягнуть?

— Або я знаю. Присяга — страшна річ. Хто сам на очи не видів...

Лікар довго оглядав Юру, велів йому роздягтись, навіть сорочку скинути, клав його на лавці, обертав на різні боки, стукав у груди і в плечі, оглядав язик, розпитував і крутив головою,

бурчав та плював, а далі велів дати собі ренського і відіслав Юру до дому.

— Ститай ся, старий! Маш сина, маш унуків, а заниснеш себе Жидови! Зараз верни до сина, з Жидом не заходи собі більше, його страви не їдж, його горівки не пий, а важивай оте лікарство, що я тобі запишу. А за тиждень прийди знов.

Юра послухав, не говорячи Мошкови ані слова перебрав ся до сипа, але за тиждень ані за місяць до лікаря не ходив. Він важивав лікарство, чув, що йому ліпше, руки й коліна перестали трясти ся, а йти до лікаря, то знов треба наслухати ся проповіді тай заплатити хоч корону. Пошкодував грошій.

Мошко також прийняв Юрові переносини зовсім спокійно. Не ходив за ним, не розцитував, не переказував, але кілька день по його відході зробив із його хати хлівець на свої телята, збирав із поля, косив сіно і господарював на Юровім полі як на своїм. А в осени почали Василь і невістка намовляти Юру, аби розв'язав ся з Жидом. „Обчисліть ся при людях, що видав на вас, зверніть йому, а ґрунтець і хату нехай віддасть“. Юра пішов з тим до Мошка, але сей чемненько відповів йому, що він уже подав до суду, аби ґрунт і хату записано на його власність.

— Ба, а се по якому?

— Ви мені записали, Юро.

— Я тобі? Але ж аж по моїй смерті. А поки я живу, то я своїй дідизні пан.

— А мій кошт, що я видав на вас?

— Я тобі зверну.

— Що ви мені будете звертати? Я вам не зичив. Я давав на рахунок ґрунту і видав більше, ніж той ґрунт варт.

— Мошку, що ти говориш! — скрикнув Юра мов ужалений.

— А ви що собі гадаєте?

Перемовили ся Юра з Мошком кількома острійшими словами. Вибіг Юра з коршми і побіг до писаря, дав йому „баночку“ і просив написати до суду на Мошка. Писар скаргу написав і вислав. Минала осінь. Жид зібрав з Юрового поля, виорав коло хати під огородину, переробив хату на стайню. Минула зима, минула весна. Жид почав орати на Юровім ґрунті. Юра з Василем зігнали Жидових робітників зі свого поля. Жид вивів провізорію і виграв, Юру засудили на 10 банок коштів. Минуло ще пару місяців. На-

решті Юра діждав ся терміну в суді на свій позов. Станув Юра в суді, станув і Мошко. Розповів Юра всю справу, але промовчав про свою слабість та про чутку, що його Мошко по троха троїв, промовчав, бо бояв ся, що се кримінальна справа, а йому веліли би присягати. Мошко potwierдив Юрові зізнання, показав контракт легалізований у нотарія, показав рахунок того, що видав протягом року на удержане Юри, і показало ся, що він видав ще більше, ніж варт був той ґрунт в хатю. Судія не входив близше в розбір рахунка, не придивляв ся, чи по правді оцінено Юрів ґрунт, йому досить було, що на однім і на другім документі була громадська печатка та підписи війта, присяжних і таксаторів. Даремно Юра божив ся, що Мошко не видав на його удержане й десятої часті того, що тут зараховано, що його ґрунт варт у четверо більше, ніж його оцінено. Судія признав Юрову скаргу неоправданю і відіслав його, коли хоче, до дальшого процесу. Юра вийшов із суду розбитий, зломаний. Його син узяв ся потішати його.

— Ви, дедику, не журіть ся. Що то значить косівський суд. Ова! Ми ще до Коломиї ходімо, а як там не знайдемо правди, то й до самого Львова, навіть до самого цісаря трафимо. Впадемо перед ним на коліна і все розповімо. Най цісар знає, як тут пани судять!

Юра хитав лише головою і не відповідав нічого. Де вже йому до Львова та до цісаря! Е, як би у нього давня сила! А тепер він старий, гостець по костях ходить. А Мошко має всюди плечі. Він богатир, надрав з Гуцулів і не дбає. За ним адукати, за ним судії потягнуть, а за бідним Гуцулом хто? Адже в Мошка таких самих годованців як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, тай то не такий харлак як він, а богатир на все село. Самої половини за день не обійдеш! І все то тепер Мошкове. Що Юрі віряти ся з Мошком!

— Знаєш що, синку, — мовив Юра до Василя, коли вони по нещасній розправі зайшли до шинку і поснідали. — Ідь ти собі в Богом до дому, а я піду до Коломиї.

— Самі підете?

— А що-ж! Пошукаю й собі адуката. Там, кажуть, є така щира душа. Донитаю ся до нього.

Василь не догадував ся, що в Юри зовсім не адукат на думці, повірив батькови, лишив його й поїхав до дому. А Юра проблукавши до вечера по Косові над вечером вибрав ся з міста

в той бік, як до Пістиня. Кілька знайомих Гуцулів, що вертали в Коломні, здибали його за містом, на горбі коло каплиці, побалакали з ним, розпитали, куди й за чим іде. Юра все розповів їм. Але дійшовши до ліса, коли зачало смеркати ся, скрутив у праворуч, лівією в низ, на Старий Косів та Манастирське, перехопив ся ніким не спостережений на претивний верх, і верхами, знайомими пляями та стежками, оминаючи людські оселі, зинарки та дороги, де можна було надіяти ся людей, поспішав до свого села. Не спочиваючи ані хвилі він над ранком опинив ся на версі, відки видно було його село. Тут вишукавши на одній полянці оборіг в торічнім сінои виліз на нього, зарив ся в сіно і перекусивши та випивши горілки заснув після тяжкої втоми і проспав увесь день.

[Далі буде].

ЛЬКО ГАВРИЛЮК.

ПОСЕРЕД МОЇХ ЧОРНИХ ДНІВ..

Посеред моїх чорних днів,
Що їм нема під сонцем пари,
Ти була творцем моїх снів
І моїх поривів під хмари,
Твій погляд крізь темряву вів,
Мов сонце крізь чагари.

Посеред моїх чорних днів,
Днів болю, днів зневіри,
Твій голос в серці гомонів
Мов чародійні звуки ліри,
Твій погляд сонічком яснів
І лив на серце бальзам віри.

О. КОВАЛЕНКО-ЖУРБЕНКО.

ОДИНАЦЯТЬ ДНІВ НА ПАНЦИРНИКУ

„КНЯЗЬ ПОТЕМКИНЪ ТАВРИЧЕСКІЙ“¹⁾

По весні 1903 року я скінчив курс технолоґічного інститута в Харкові. Мені треба було відбувати військову повинність, і через те я рішив поступити інженіром-механіком у Чорноморську флоту, де я мав прислужити два роки. Перш ніж бути заліченим на дійсну службу, я мусів виплатити трьохмісячний ценз вільним механіком. Я почав те плавання лише у вересні, коли вже багато суден кінчало кампанію і тим-то мені довелося увесь час переходити з одного судна на друге; отже таким робом за ті три місяці мого практичного плавання я побував на судах усіх типів від панцирника до канонерки включно. У січні 1904 року мене залічено у корпус інженірів-механіків флоту і назначено на посаду молодшого інженіра-механіка на панцирник „Чесма“, відкіль у марці мене переведено на панцирник „Екатерина II“. Тут я проплавав усю кампанію 1904-го року, а потім мене знову перевели у жовтні на панцирник „Князь Потемкинъ-Таврическій“, на посаду трюмного інженіра-механіка, на якій я й пробував аж до самої катастрофи 14-го червня. Сей найкращий панцирник усієї Чорноморської флоту тільки-що був скінчений; багато дечого дороблювалося уже при мені.

У маю сього року на „Потемкинї“ була прийнята комісією артилерія, а 12-го червня по приказу головного команданта Чорноморської флоту, віце-адміра Чухвіна, „Потемкинъ“ рушив із Севастополя у Тендровський залив, де комісія мала справляти артилерійські іспити. Туди-ж під кінець червня повинна була прийти

¹⁾ Не дивлячись на ніби беллетристичну форму, пишучи се повідання, я зовсім не удавав ся до помочи фантазії, але писав лише те, що скоронила мені память, в якій до тепер згадка про ті події бережуть ся в живих, ярих образах. І до тепер ще я не тільки пам'ятаю розмови, окремі фрази і слова, які чув, але навіть ті вирази лиця, які завважив у кого в який-будь момент, також як найменші деталі в зовнішній обстанові. Тим-то коли я писав, мені нічого не треба було придумувати. Навпаки, мені здається, що я не досить добре володію пером для того, щоб як слід скористати ся тим матеріалом, який скоронила мені память.

О. К.-Ж.

ескадра, до якої було наказано прилучити ся також і „Потемкину“. До Тендри що-літа приходять на два місяці ескадра задля усяких практичних занять.

В ранці 13-го червня „Потемкинъ“ і прилучений до нього торпедовець № 267 стояли уже на якорі біля Тендри. Офіцирам та матрозам дозволено було відпочити по поході і через те в сей день не було ніяких занять.

I.

Памятний день 14-го червня почав ся зовсім звичайно. Як завжди у 8 годині ранку я разом із усіма офіцирами вийшов на по-міст на підняте фляги, де по скінченю звичайної церемонії дізнав ся, що сьогодні не буде артилерійських іспитів, бо море було трохи неспокойне. Обійшовши, як звичайно, ті частини корабля, що були під моім безпосереднім зарядом, як трюмного інженіра-механіка, та побалакавши з підвладними мені трюмними машиністами про службові справи, я пішов до себе у каюту, щоб там, користаючись вільним часом, почитати.

Коли о 11-ій годині я прийшов у кают-компанію ¹⁾ на обід, усі офіцери сиділи уже круг стола; тільки старшого офіцера, капітана 2-ої ранги Гіларовського не було на його звичайному місці. Я не звернув особливої уваги на його відсутність, бо він часто співався на обід, тай сів до стола, де, як завжди, панувало оживлене, було чути жарти, прикладки. Лише старший лікар Смірнов, звичайно надто жартовливий, тепер, здавало ся, був не в доброму гуморі.

Через якийсь час до кают-компанії увійшов старший офіцер. Він підійшов до Смірнова і з дуже затурбованим виглядом звернув ся до нього:

— Сергію Юрїєвичу, отже команда ²⁾ не хоче їсти борщу.

Лікар скипів.

— Я вже сказав, що привезене м'ясо чудове, що черви то ні більше, ні менше, як гусїнь, що її мухи встигли вивести; її звичайно змивають при такій пригоді соленою ропою, що й було зроблено коком ³⁾ по мойому наказу. Се може трапити ся з найсві-

¹⁾ Спільна зала для всіх офіцерів.

²⁾ Команда — усі матрози на воєнному кораблі.   ³⁾ Кок — кухар.

жійшим мясом, і коли команда не хоче їсти борщу, то значить, вона ковергає тай більше нічого!

У тоні лікаря було чути навіть незадоволене тим, що його турбують з приводу такої дурниці.

Кілька хвилюк стояв перед лікарем Гіларовським і не то у ваганні, не то у замішанні вертів у руках свою каскетку. Потім нічого йому не одповівши, він якоюсь розгадливою ходкою вийшов із кают-компанії.

До сієї хвилі я нічого не знав про мясо, то й почав тепер розпитувати у де-яких офіцирів, про що йде річ. З одповідий я дізнав ся, що мясо, яке учора привезено з Одеси, з червивою, і команда помітивши те, відмовляеть ся їсти борщ, зварений з того мяса. Тільки-що встиг я одібрати отсі відомости, коли у кают-компанію увійшов вістовий і сказав, що командант — він завжди обідав окремо — запрошує пл. старшого і молодшого лікарів. Обидва лікарі: старший Смірнов і молодший Голенко зараз підняли ся зі своїх місць і вийшли.

Через кілька хвилин почув ся тріск барабанів, що били збір і слідом за тим гомін юрби, що збиралась на ют¹⁾. Збір команди не був незвичайним явищем, тому усі віднесли ся до того більш-менш спокійно і лишили ся біля стола. Тільки коли почув ся сигнал, яким викликають на гору варту, на лицах офіцирів з'явив ся вираз швидше незадоволеня, ніж тривоги: нікому не могло спасти на думку, щоб зглядно не так уже значний привід міг викликати які-будь крайні заходи. Стровві офіцири, обовязані при такій нагоді бути біля варты, підняли ся й вийшли геть. Біля стола лишили ся інженіри-механіки, корабельний сьвященник, та полковник і лейтенант, що приїхали з Петербурга, з Обуховського заводу на артилерійські іспити. Знаючи, що згідно з військовими засадами і традиціями на помості повинна зараз відбутися звичайна сцена розсліджування справи про верховодів, вигоги видачі їх, що супроводити-меть ся промовами про строгість військової субординації, суворости військових законів і таке иньше, — сцена, що могла викликати лише огидливість, — я не міг у душі не порадувати ся тому, що я, як інженір-механік, увільнений не тільки від участі в ній, але навіть від повинности бути сьвідком її. Я тільки що встиг висловити сю думку одному з інженірів-механіків, що сидів

¹⁾ Задня часть помосту.

поруч мене, коли до нашого слуху доїс ся несаможитий покрик старшого офіцера; голос його при тому здав ся якось о стільки незвичайним, що його ледви можна було півнати. Усі насторожили ся. Одну мить не було чути нічого... Але ось нараз шалений, грізний поклик юрби, здавалось, потряс увесь панцирник. В мить поблідлі офіцери схопили ся зі своїх місць; вираз здивованя, що з'явив ся було на мить на їх лицах, змінив ся виразом жаху: було ясно, що там з якогось приводу вибухло повстанє команди.

Се з'явило ся так нежданно, здавалось чимсь о стільки незвичайним, що я зовсім змішав ся. Думки швидко, мов блискавка, мелькали у голові одна другу переганяючи, одна другу витискаючи, неначе їх попірала якась непоборна сила. Я стояв посеред кают-компанії силкуючись зібрати думки, коли до мене підійшли: інженір-механік Заушкевич, лейтенант Грігорев, і приватний інженір Миколаївського заводу Харкевич, що часово плавав на „Потемкин“.

— Щось страшенне робить ся там, — звернув ся до мене лейтенант Грігорев. — Ви чуєте?

— Еге, — відповідав я машинально.

— Де ваша каюта? — спитав він у мене.

— Тут зараз біля кают-компанії.

— Ходім до вас.

Ми усі чотири пішли до мене у каюту.

Тут все нагадувало ще супокій попередніх хвилин: на столі стояли букети троянд, що не встигли ще завянати, які дали мені при прощанні у Севастополі друзі, та польових квіток, які я набірав учора на Тендрі; тут же лежала розчинена книга, яку я ще за пів години до сього читав.

Са обстановка разом з пахощами квіток творила чудний контраст із тим, що робило ся навкруги.

Ми сіли на ліжку, і першу хвилину я почував себе відносно спокійнійше.

— Се не могло виникнути без приводу з боку кого-будь із офіцерів, — промовив лейтенант Грігорев. — Цевно командант або старший офіцер яким нетактовним вчинком викликали збуренє.

— Тай не диво, — сказав я. — Хіба-ж вони гідні при такій нагоді обійти ся так, як того вимагає здоровий глузд та

совість, коли вони, як і всі майже офіцери, усе ще проияті військовими традиціями трохи чи не часів Петра I-го.

— Се правда, — відповів Грїгорев. — Але що-ж тепер буде?

Я тільки здвигнув плечима в відповідь йому. Тривога знов стала опановувати нами.

— Може-б вийти? Попробувати умовити команду? — розмірковував я голосно.

— Се неможливо! Ніякі слова тепер не допоможуть, — одповів Грїгорев. — Чуєте, що там діється?

Буря повстання справді усе змагала ся: несамовиті крики юрби, тупіт ніг, грук і бряк, і нарешті вистріли з рушниць зливали ся у якусь незвичайну симфонію, яка гнітила думку, паралізувала волю, і сповняла душу якимсь незвіданим тупим, жахом.

Після того, що вистріли розгинали ся в різних місцях корабля і після того, що вони супроводжували ся войовничими покличками команди, можна було вивести, що стріляє не варта і не офіцери, а збунтовані матрови.

Коли ось почув ся бряк шибок, які розбивали в офіцерських каютах поблизу з могою, і заразом із тим почули ся грізні поклички бушуючої уже тут юрби. Чекати так далі було незносно, і ми рішили було уже вийти з каюти і швидше стрїнути те, що нас чекало там за дверима.

— Усіх побємо! Ні одному не має помилювання! — раїтнув ся біля самих моїх дверей чийсь шалений покрик у ту хвилину, коли ми були готові відчинити двері.

— Ні одного уже не має, — ми самі господарі на кораблі, — гукав другий голос.

Ми з жахом відступили від дверей...

Я ясно уявив собі той несамовитий вибух обурення юрби, яка мов вихор усе знищить, усе змете на своїй дорозі.

Ніколи не забуду вражіння, пережитих у ті хвилини. Я вже погодив ся з думкою про смерть і був готов перейти у небуть, але гадка, що я загину від руки тих, на чїм боці були завжди мої синцатїї, чия пригнобленя було мені так огидливе, здавалась мені якоюсь безглуздою, жорстокою іронією судьби, і відгукувала ся в моїй душі болючою образою.

— Боже мій! Значить смерть? — прошепотїв лейтенант Грїгорев.

Йому ніхто не відповідав...

У мене нараз промайнула думка викинути ся за облак (борт). Смерть чекає і там, — беріг далеко, навкруги пустельне море, — але краще, подумав я, загинути у хвилях моря, ніж бути замордованим розлюченою юрбою. Коли-б у ту хвилину у мене був револьвер — по чім знати? — може-б я знайшов короткий шлях туди, де вже не страшні ніякі бурі!

— Нам остало ся тепер лиш одно: викинути ся у море, — виголосив я свою гадку.

— Але-ж і там не має спасення! — завважив хтось.

— Отже я уважаю ту смерть кращою, — сказав я і з тими словами зняв із себе, що було зайве.

Усі зробили за мною те-ж саме. В одну мить вискочив я в віконце, з якого ще раніше була винята задля полагаження ряма, перебіг коридор, що відділяв каюти від облавка, і в гарматний порт ¹⁾ викинув ся у море. За мною послідували інженір Харкевич і лейтенант Грігорєв. Як тільки ми опинили ся у воді, з помосту корабля по нас почали стріляти. Одним із перших вистрілів Грігорєв був убитий і тут же, майже біля самого борту, пішов на дно. Ми з Харкевичем встигли відплисти на значну віддасть. Серце функціонувало неправильно, дихання переривало ся, і ми швидко почали вибивати ся з сил. Нараз я углядів невіддалеку якісь великі колоди, що плавали на воді. Я догадав ся, що то була ціль, яку поставлено задля згаданої артилерійської стрільби. Зібравши сили я гукнув на Харкевича і показав йому однією рукою в напрямі до цілі. Трохи підбадьорившись, ми поплили туди. По кількох хвилинах ми були уже біля колод. Ухопившись за них руками, ми трохи віддихались і стали радитись, що діяти. Доплисти до берега було неможливо, лишати ся тут, значить підставляти свої голови під кулі, коли з корабля знов надумають ся стріляти до нас. Я радив відломити від вибудованого на колодах дерев'яного щита кілька тонких дощок і спробувати за їх помічю поплисти далі.

— Але-ж нас зараз розстріляють, як тільки ми розпочнемо сю роботу, — завважив Харкевич.

— Адже смерть рішена хоч так, хоч інак, чому-ж не спробувати?

¹⁾ Відтулина, куди виставляють ся гармати.

Я налагодив ся уже взяти ся до праці, коли нараз почув, що на мене гукають із корабля. Я подивив ся туди і побачив, що біля облавка стовпилась маса матрозів, які махають шапками та руками і кричать:

— Інженір-механік Коваленко! Цане Коваленку!

Надія враз наче розцвила в моїй душі, і я підбадьорений тими покликами, що, як мені здавало ся, видавали ся такими приятними, виліз із води і став на колоду.

— На віщо ви вилізли? Адже вас так швидко влучать, — гукнув на мене Харкевич.

— Вони-б не звали мене, коли-б хотіли убити.

Потім напруживши голос я крикнув у напрямку до корабля:

— Чого ви хочете?

— Вертайтесь до нас! Ми не вдіємо вам нічого лихого!

— Зі мною тут ще приватний інженір Харкевич, — додав я знову.

— Нехай і він вертаєть ся з вами, — одповідали з панцирника.

— Пливемо назад, я вірю їм, — сказав я до Харкевича і з тими словами кинув ся у воду.

Матрози знов заметушили ся і загукали:

— Не пливіть, не пливіть! Підждіть шлюпки!

Я тоді тільки зважив, що у мене-б не вистачило сил доплисти до корабля. Вилізши знов на колоду, я сів на ній дожидаючи шлюпки, що зараз же відійшла від панцирника з кількома матрозами. Харкевич те-ж сів зі мною поруч.

Через кілька хвилин шлюпка підійшла до нас і один із матрозів, що були в ній, із привітною усмішкою допоміг нам увійти в неї.

Коли я ввійшов на попіст „Потемкина“, мене зараз обступила юрба матрозів, переважно з машинової команди, і мені чудно було бачити, як ті самі люди, від яких ще тому кілька хвилин я готов був шукати захисту трохи чи не в обіймах самої смерти, один поперед другим поспішали виявити відносно мене найніжнійше піклування: одні уболівали з приводу того, що я кинув ся у воду, другі приносили мені суху одіж, треті запрошували піти у каюту, щоб там передягти ся.

Поки я у каюті передягав ся, матрози, що допомагали мені

у тім, не переставали жалкувати, що я повинен був пережити такі тривожні хвилини.

Нараз розітнув ся вистріл із рушниць. Я запитуєче подивився на матрозів. Один із них вибіг і швидко повернувши знов, заспокоюючим тоном сказав, що то розрядили гвинтовки. Хоч мені й здало ся, що його обличчя виявляло якесь схвилювання, я нічого не запідозрів.

Передягши ся і не знаючи, куди себе подіти, я рішив піти у машинний відділ. Там я знайшов старшого інженіра-механіка, підполковника Цветкова і поручника Заушкевича, якому, як він розказав, матрози встигли не дати викинути ся у море разом зі мною, Харкевичем і Грігоровим. Тільки що ми встигли перекинути ся кількома фразами, коли хтось сказав нам, що нас трьох команда просить на шханці¹⁾. Коли ми вийшли, нас зустріло кілька чоловік матрозів на чолі з Матющенком, який, як і всі иньші, був з гвинтовкою у руках. Із поважним виразом лица він оповістив нам, що команда постановила усіх офіцерів, що остали ся живими, поки що заарештувати. Се було моє перше знайомство з Матющенком, бо раніш у своїй службі я не мав до нього ніякого відношення. У купі з Цветковим мене одвели в одну з просторих кают, де до дверей зараз же приставлено вартового. Швидко до нас привели полковника, якого прислано з Петербурга з Обуховського заводу для агаданих артилерійських іспитів. Ще через пів години до нас прийшов інженір-механік, поручник Назаров, що, як і я, по скінченню технольоґічного інститута вступив до фльоти відбути військову повинність. Розпитавшись я дізнав ся, що він встиг заховати ся в одну з найзахиснійших кают, де й переждав, поки минула буря. Поки ми ділили ся своїми вражіннями і здогадами, нам принесли чай і буттерброди. За часм ми помітили, що панцирник зняв ся з якоря і пішов. Усі ми зійшли ся на тому здогаді, що команда рішила піти кудись до чужоземних берегів, щоб там висадити ся. Але як же ми здивували ся, коли через якийсь час ми помітили, що „Потемкинъ“ держить курс на Одесу. Ми не могли й розуму добрати, щоб то визначало: нам тоді й на думку не спадало, щоб те, що зчинило ся сьогодні у нас, як-небудь звязувалося із загально-народнім рухом у російській державі.

¹⁾ Шханці — частина помоста, близша до юта, де звичайно відбувають ся всякі церемонії.

На панцирникові тим часом усе уляглося і запанував порядок. Усе пережите у сей день здавалося о стільки невичайним, що часом у мене виринула гадка: чи не сон то був? Але мій погляд падав на вартового, який із рушницею у руках розглядав нас із якоюсь цікавістю у нашому новому становищі, і ілюзія зникла.

Мене починав гнітити сей арешт, і я попрохав через вартового, щоб мені з каюти принесли мої книги. Через хвилину переді мною була уся моя бібліотека, і я хотів було взятися за „Очерк історії українського народу“ М. Грушевського, що я читав ще й у ранці, коли в каюту увійшов Матюшенко і повідомив мене, що я можу вільно ходити по кораблю, де хочу. Я зараз же скористався даною мені свободою і вийшов на поміст. Скоро тільки я там показався, до мене стали підходити матрози і зав'язувати зі мною розмову про те, що тут сьогодні повстало.

З оповідань вибухле повстання показувалося таким:

У вечорі 13-го червня торпедовець № 267 привіз із Одеси харчі задля команди, між иньшим і мясо, яке повісили на верхньому помості спардека¹⁾. Другого дня рано, хтось із матрозів помітив, що у мясі є черва. У мить вістка про те облетіла панцирник і до мяса стали раз-по-раз підходити матрози, щоб упевнитися у правдивості вістки про черву, яка до них дійшла. Швидко уся команда балакала уже про те, що мясо, яке привезли з Одеси і з якого варють сьогодні борщ, гниє і з червою. Про неспокійний настрій команди хтось із боцманів чи фельдбелів доніс командантові, який дізнавшися про справу, казав старшому лікареві оглянути мясо і сказати йому свою думку. По кількох хвилинах лікар доложив командантові, що на його думку мясо цілком придатне задля страви, і що черва не що иньше, як гусінь мух, які дуже швидко встигають класти яйця у мясо. Досить тільки промети мясо у розсолі, щоб знищити ту черву і її сліди. Сей висновок лікаря командант переказав команді і заборонив кому-б то не було з матрозів підходити до мяса, що висіло на спардеці; для того біля нього поставлено вартового, який повинен був записувати усякого, хто підійде до мяса, щоб на нього подивитися.

¹⁾ Спардек — надбудування по середині корабля.

Коли настала обідня пора, матроси, що зійшли ся на батерійному помості, де вони звичайно обідали, борщу з камбуза ¹⁾ не брали та їли собі хліб запиваючи водою. До камбузу прийшов старший офіцір, а за ним і командант. Вони стали питати коків, чому вони не роздають команді борщу; ті відповідали, що команда одмовляєть ся його їсти; а коли командант звернув ся до матросів, питаючи, чому вони не хочуть обідати, йому одказали, що борщ зварено з гнилого мяса, і тому його їсти не можна.

В повітрі уже наче чуло ся незвичайне напруження. З юрби навіть почули ся гострі вирази по адресі команданта і в загалі „начальства“.

Тоді командант звелів зібрати команду на шанці. Барабанщики ударили збір, і команда, швидко зібравшись, стала у дві лави по обидва облавки панцирника. Командант звернув ся до матросів з промовою. Сказавши ще раз про висновок лікаря що до мяса, він додав, що вважає відмову обідати і в загалі усе поведжене команди протизаконним непорядком, що матроси чинять таке під впливом кількох провідників, які користають ся усяким приводом, щоб збаламутити команду, та що він навіть деяких із них знає. Потім він звелів усім, хто не хоче бути бунтарем і згожуеть ся їсти борщ, вийти з лави і стати осторонь. Зараз же вийшли боцмани, фельдфебелі і кілька чоловіка з команди і стали на показане місце. Бачучи, що майже уся команда лишилася непо-рушно на місці, командант звелів викликати варту. Розітнув ся сигнал і через хвилину варта у повнім порядку стала поміж двома лавами матросів.

Вигляд варту зробив вражінне на команду, і матроси почали вразу по одинці, а потім гуртом переходити до тих, що вийшли од разу на поклик команданта. Коли старший офіцір побачив, що уся команда ладна перейти туди і що таким чином із неї не вдасть ся відділити тих, що на його думку були провідниками, він рішив силоміць не дати перейти на бік покірних тим, які залишили ся довше иньших на місці і які на його думку хотіли тепер туди перебігти лише для того, щоб анімати ся з юрбою. Він зі словами: „Досить уже, досить!“ разом із вахтеним офіціром, прапорщиком Лівенцовим, заступив їм дорогу і силоміць не пускав їх рушити з місця.

¹⁾ Камбуз — кухня на судні.

Команда, що стовпила ся до купи, з тривогою стежила за всім, що діяло ся перед ними. У юрбі почув ся гомін і нарікання. Коли-ж старший офіцір голосно звелів боцманови принести брезент¹⁾, деякі з матровів зрозуміли се як знак того, що їх товаришів, яких спинили на місці силомиць, зараз розстрілювати-муть, поперед накривши їх тим брезентом. Із юрби матровів, що напружено гляділи на ту сцену розітнув ся голос: „Братця! досить терпіти! Адже вони хочуть зараз розстрілювати наших товаришів! Вий їх, хамів!“

— До зброї! — залунало в відповідь і юрба з криком: „Ура! Хай жне свобода!“ — кинула ся у батерійний поміст за рушницями. Варта розбігла ся. Побравши рушниці група матровів вибігла на поміст і почала стріляти на офіцірів. Першого убито лейтенанта Неупокоева. Старший офіцір вихопив у одного з вартових гвинтовку і стрільнувши з неї смертельно ранив матроза Вакулинчука, який ішов на нього теж із гвинтовкою. Один з матровів, який увесь час стежив за старшим офіціром, ціливсь у нього у той самий мент, як він лаштував ся вистрілити у Вакулинчука, але свівнив ся і убив його уже після того, як Вакулинчук упав, обливаючись кровю.

Командант зник, офіціри розбігли ся...

З помоста помітили людей, що кидали ся у воду; певні в тім, що то офіціри, деякі з матровів стріляли в них. Опісля виявило ся, що крім застрілених таким чином офіцірів: лейтенанта Грігорєва і прапорщика Лівенцова, було забито також багато матровів. Мічманови²⁾ Макарову удало ся доплисти до торпедовця № 267, що стояв по заду „Потьомкина“, куди ще раніш вирядив ся командант того торпедовця барон Клодт, що обідав у нас разом із усіма офіцірами. Торпедовець швидко зняв ся з якора і подав ся у море. Бачучи те, матрози з „Потьомкина“ вистрілили до нього кілька разів із 75-міліметрових гармат. Одним зрядом пробито трубу, і торпедовець мусів повернути ся; він підійшов до панцирника. Лейтенанта Клодта і мічмана Макарова приведено на „Потьомкина“. Команда торпедовця дуже прохала не чинити нічого лихого їх командантови, якого вона дуже любила. Їм обіцяли се. Що до Макарова, то про нього почули ся голоси, що вимагали його смерти через те, що він, як реві-

¹⁾ Великий шмат парусини, яким покривають усячину на кораблі.

²⁾ Мічман — перша ранга офіцірів фльоти.

зор¹⁾ панцирика, був на їх думку один із винуватців у цьому інцидентови. Але партія свідоміших перемогла. „Ми даремно лити крові нічії не хочемо“, говорили ті матрози; „ми вбили лише тих, які того заслужили, або які могли стати на перешкоді тому ділови, яке ми рішили розпочати“.

Клодта та Макарова одведено під варту. Потім виведено на поміст команданта: його знайшли в адміральському помешканню на пів роздягненим; мабуть він лагодився кинути ся у воду, але не встиг.

Як тільки він з'явив ся на помості, з юрби почули ся голоси:

— Повісити його! Повісити! Адже він усе лякав нас шибеницею!

— Розстріляти! — порішила більшість.

— З заду розступись! — гукнула команда.

Ті, що стояли позад команданта, розступили ся.

Гримнув вистріл із кількох рушниць і пронизаний кулями труп команданта повалив ся на поміст... Се був той самий вистріл, який я чув, коли переодягав ся у каюті і якого значінне матрози утаїли, не хочачи побільшувати мою тривогу.

Старшого лікаря знайшли у його каюті з простріленим животом. Він стікав кровю.

Отже усіх убитих офіцерів було 7 чоловіка: командант, старший офіцер, старший лікар, лейтенант Неупокоев, лейтенант Тон, лейтенант Грігорєв і прапорщик запаса Дівенцов. Трупи убитих зараз же вкинуто у море.

Офіцерів, що лишили ся живі, одного по одному відшукали в різних кутках панцирика і одвели під варту. Вакуличука однесено до лазарету, де він швидко вмер.

Усе, що повстало сьогодні на „Потьомкинї“ розвертало ся тепер передімною зовсім ясно. Не дивлячись на ніби випадковий, як то на перший погляд здаєть ся, характер вибухлого повстання, я не міг не добачити у всьому ході подій чогось фатального, що ще довго до сьогоднішнього дня судило їх і з непереможною силою пхало до кривавої розвязки.

Правда, — поведінка команданта і надто старшого офіцера

¹⁾ Ревізор — один із офіцерів, на обовязку якого лежить між иньшим стежити за харчами задля команди.

сама по собі була достатнім приводом для збурення, що вилило ся в таку бурливу форму. Але коли постарати ся увійти у їх психологію, то не можна не признати, що вся їх тактика впливала не тільки в присвєзних ними по традиції поглядів на військову службу в загалі і особисто на відносини до „нижнього чина“, але також, і то ще чи не в більшій мірі, в признання якоїсь незвичайности того, що виникло поміж командою, в передчуття неминучої лихої боротьби. Справді, се не було звичайне повстання. Нарікання команди на страву само по собі не було чимсь незвичайним: і перше бували випадки незадоволення матрозів або чимсь із харчів, або якою невигодою в корабельній обстанові, але ніколи такі пригоди не виходили з меж звичайного непорозуміння між командою і корабельним начальством, чисто сімейного, так сказати, характеру. Чому-ж тепер таке непорозуміння дістало те особливе значіння, яке з першого моменту немов мислилось тою і другою стороною? Певно, що причина того корінить ся десь далеко глибше щоденного життя команди, щоденних відносин між нею і офіцерами.

За півтора року своєї служби я досить придивив ся до умов того життя і переконав ся, що самі по собі ті умови ніяким побитом не можуть утвердити в масі матрозів такого незадоволення, з якого могло-б виникнути хоч щось подібне до сьогоднішньої пригоди. Справедливість вимагає визнати, що в загалі матрозу живеть ся зовсім непогано, бодай що-до зовнішніх обставин: звичайні харчі команди в загалі добрі. Я, як і багато хто з офіцерів, часто залюбки їв матроський борщ. Правда, бували інколи, як я завважив, випадки незадоволення команди мясом, або хлібом, або маслом, але вони були поєдинчі і завжди походили від випадкового недогляду. Важкою працею матрози не обтяжені: звичайний робочий день не більше, як вісім годин. У відносинах офіцерів до команди поволі завів ся той тон, який не тільки не дозволяє їм удавати ся до кулачної розправи, але й примушував їх зоставати ся в певних рамках коректности. Навіть ті, яких дуже небагато між ними і які безумовно чинять висмок із них, що були-б не від того, аби згадати інколи старовину, мусять здержувати себе найперше зі страху перед висшим начальством, яке, — звичайно, швидче з обережности ніж з яких гуманних спонук — вмовляє офіцерам необхідність якоїсь тактовности в відносинах до „нижнього чина“; а в друге з чуття ніяковости перед товаришами.

І не дивлячись на все те, останніми часами не можна було не помітити, що серед матрозів із кожним днем росте якесь невдоволення і зворушення; не можна було не спостерігати в їх відносинах до своїх зверхників, особливо висших, скритої неприязні.

Се ні мало не могло здавати ся дивним, коли взяти на увагу той виключний настрій, який став останніми часами загальним задля усієї маси народів Росії. Невдоволення сучасним станом річей, ненависть до існуючого ладу і до його офіційних і неофіційних представників, готовість зі всякого приводу повстати до рішучої боротьби з ворогом так жаданної свободи, — ось головні елементи сього настрою. При тій мірі напруження, якої воно досягло останніми часами, воно не могло не впливати на моральний стан війська. Та стіна, що її так старанно будував уряд із цілю ізолювати те військо від усякого впливу справжнього життя, і що в її силу він ще так недавно вірив, перестала вже бути непроникливою. Схвильоване життя пробиває в ній один вилім за другим, із невичинною силою вриваєть ся потоками крізь ті пробоїни, бе живим жерелом у сьому царстві вікового сну і пробуджує у матрозів та салдатів сьвідомість, яку даремно начальство силкуєть ся успати цілою системою усякого роду церемоній, уговорів і т. и. „Нижний чин“ уже став сьвідомий свої кровної звязі з народом і душею живе і боліє разом із ним. Як і народ, він також невдоволений, він також неспокійний, він також роздратований.

Та чи й може-ж бути інакше?

Чи може матроз або солдат бути вдоволений тим, що він нагодований, коли він знає, що сім'я його голодає? Чи може він без тривоги лягати у вечорі у свою „койку“, коли він боїть ся, що ранок принесе йому звістку про вбитого на вулиці брата або батька? Чи може він спокійно і справно справляти свою службу, коли кожного разу, як тільки він береть ся за свою зброю, йому жимоволі спадає на думку, що усяку хвилину його можуть післати з тою самою зброєю убивати його братів по духу і плоті? Чи може він почувати хоч крихту прихильности і поважання до офіцирів, коли він бачить у них все ще вірних слуг відживаючого ладу, такого огидлого усьому народови, коли він не певен у тім, що сі офіцири не поведуть його не сьогодні-завтра проти народа, що повстав за свої права, як те робили і роблять їх товариші, такіж офіцири?

Досить поставити себе у душі у становище матроза або солдата, щоб зовсім легко одповісти на сі питання.

Натурально, що при таких настрою він бачить усякі факти щоденного життя не в зовсім звичайному освітленню і там, де перше він добачав би звичайне непорозумінне, тепер він добачає виявлення того-ж таки всеросійського, всенароднього зла. Зі свого боку офіцери не можуть не відчувати бодай хоч інстинктивно, що серед підвладних їм „нижніх чинов“ чинить ся щось незвичайне. Але, не маючи спромоги порвати тих звязків, що так міцно привязують їх до існуючого ладу, вони усе ще не можуть скинути з себе тої страшної омани і тверезими очима глянути на те, що діється ся круг них; вони усе ще силкують ся, чого-б то не коштувало, підтримувати престиж тої власти, яка в розумінню їх підвладних, як і усіх народів Росії, є синонімом сваволі і насильства. Натурально, що при таких умовах навіть найменший привід повинен повести за собою не звичайне непорозумінне, а вже справжній конфлікт поміж сими різнородними елементами. Отже не диво, що також і сьогодні інцидентова з мясом обидві сторони надали таке принципіальне значінне і що він став тою іскрою, від якої спалахнула пожежа повстання на „Потьомкин“.

Офіцерам російської фльоти і армії надто слід поміркувати про нього, бо у тій ролі, яку уряд їх примушує відігравати у історичній трагедії визволення народів Росії від пригноблюючого їх гнету, вони займають становище між молотом і кувалдою. І як що вони, одумавшись, завчасу не відійдуть від підгнилого будинку віджившого ладу, він, рухнувши в недалекій уже будучині, роздавить і багатьох із них.

Із сими думками я пішов у кают-компанію, бо уже смеркало. Там я застав у зборі усіх офіцерів, що лишили ся живими. При дверях стояли вартові. Отже крім мене тут були: полковник із Обухівського заводу, якого прізвища я не памятаю, підполковник Цветков, командант торпедовця № 267 лейтенант барон Клодт, капітан корпусу штурманів Гуріц, ревізор-панцирника мічман Макаров, мічман Вахтін, у якого в кількох місцях була пробита чимсь тяжким голова; інженіри-механіки поручники Заушкевич і Назаров, підпоручник Калюжнов, корабельний сьвященник ієромонах Пармен, у якого був поранений ніс, молодший лікар Голенко, прапорщик із запасу Ястребцев і інженір із Николаївського заводу Харкевич. Прапорщика з запасу Алексєєва, як я дізнав ся, ко-

манда призначила командантом панцирника. Мене дуже здивував сей вибір, бо-ж Алексеєва я знав як чоловіка далеко неінтелігентного і зовсім ворожого усяким поступовим течіяж. Але тому, що він згодив ся узяти на себе ті обовязки, я не дивувався, бо-ж ту згоду у нього вимогли підчас розправи з офіцерами, коли він сам міг ждати смертельного засуду, наколи-б одмовив ся вволити волю матрозовів. Чи то команда не була певна своєї здібности самостійно кермувати кораблем, чи думала, що бувший офіцер у ролі команданта буде в якімсь роді імпонувати менше свідомій частині матрозовів? У всякім разі сей вибір був із її боку великою похибкою, бо-ж Алексеєв по приході в Одесу увесь час був зовсім не при ділі, а своїм убитим виглядом, а часом то й інтригами впливав на матрозовів цілком у противнім напрямі.

У вечорі панцирник прийшов в Одесу і став на якор у вишньому рейді. Ми чекали, що нас відвезуть на беріг, як то нам було сказано ще по дорозі сюди, але нам сказали, що питання про те залишили до завтрішнього дня. Нічого робити, — усі почали лаштувати ся у кают-компанії на ніч...

(Далі буде.)

СТЕПАН ЧАРНЕЦЬКИЙ.

НА ЧУЖИЙ МОТИВ.

Як би ти була тихою водою,
Я йшов би мріти понад береги.
Як би ти була срібною зв'язкою,
До зір я мчав ся-б з туги і жаги.

Як би ти була бурею грівною,
Я-б ждав спокійно на твій сильний грім.
Як би ти була пущею глухою,
Я йшов би вмерти в холоді твоім.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ.

Його діяльність на полі історичної науки.

(З нагоди ювілею).

Українська нація не богата за все ХІХ столітє великим числом діячів на ниві свого національно-культурного розвитку. Причина сій сумній прояві, що величезна більшість інтелігентних сил України чужа або ї ворожа національним і культурним інтересам українського народу, поясняєть ся легко минулою історичною долею нації й її теперішнім політичним становищем. Як наслідок таких обставин виходить, що ті одиниці, які знайшли достаточний запас ідейности і самопожертвовання та віддали свою працю, проти всяких перепон і невгод, на службу нещасної народности — знайшли ся в конечности репрезентувати жите сеї народности далеко в ширших розмірах, ніж се буває у иньших, щасливійших націй.

Український діяч ХІХ ст. — се певного рода мініатура національного жита України, він творить одну з нечисленних складових частин того жита. Не багато — як сказано — таких людей у згаданому століттю, але мало не кождий із них носить на собі отсей характер, мало знаний у народів із сильно диференціованим національним житєм. До таких Українців у другій половині ХІХ ст. належить без сумніву Володимир Боніфатієвич Антонович. Переступивши недавно поріг осьмого десятка літ жита може він без крихітки зарозумілости сказати собі: мое жите й діяльність, то частина — і небезслідна — жита української нації того часу. Так може признати собі в душі шановний ювілят української науки, але на такім становищі му сить стати будущий історик України і визначити йому місце побіч таких людей, як Максимович, Костомарів, Куліш, Драгоманів й ин. Як у всіх згаданих репрезентів національного жита України, так у В. Антоновича бачимо ріжносторонність інтересів і діяльности, рівнобіжно до двох сторін у змаганнях людської душі — індивідуального пориву й соціальної кооперації, у формі наукового досліду і громадянської акції.

З тієї причини треба говорити про двох Антоновичів на нашій ниві: Антоновича — суспільного діяча й Антоновича — ученого. Сі два напрями звязані з собою так тісно, що в однім завсїди слїдний другий. Певно, Антонович як учений історик дочекав ся без порівняння більшого жнива, ніж Антонович — грома-

дянин, але се не тому, щоб перший поконав другого, тільки тому, що обставини (більше політичні, аніж особисті) довели до рішучої переваги ученої діяльності, хоч початки публичної діяльності могли давати причину до противних надій: що учена праця буде тільки підпорою громадянського ділання.

Як сказано, громадянська й учена діяльність В. Антоновича дуже тісно сполучені з собою, та я хочу на цьому місці розділити їх і взяти під розвагу тільки сю другу. Буду старати ся дати короткий, та по можности ясний образ ученого дорібку нашого многозаслуженого історика і показати, чим і скільки збагатив він нашу історичну науку, яке його становище в ній і яке йому місце в розвитку нашої національної культури. Розумію добре, що в виконанню цього завдання можуть показати ся деякі недостачі й хиби, а в характеристиці й оцінці багато суб'єктивності, одначе се повинно знайти деяке оправданне по части в некорисних і невідповідних умовах при писанню сеї роботи, по части в тім, що українська історіографія доси не має ані ніякого загального наукового огляду, ані спеціальних підготовань¹⁾. Громадянська діяльність В. Антоновича полишена тут на боці не тільки тому, аби не приблизити розмірів статі, а ще більше тому, що сеї бік життя його ще не цілком придатний для історичної оцінки і матеріал до нього в переважній частині ще закритий для людей поза невеликим гуртом ближних знайомих В. Антоновича.

I.

Житє В. Антоновича не богате великими переминами обставин; були в ньому без сумніву тяжкі конфлікти і неодна важка боротьба, але вони мало набирали розголосу серед суспільности і без сумніву не одно звісне самому тільки йому та його найближшим. Опубліковані відомости про житє взагалі дуже скупі. Для нас, на цьому місці, важні лише ті моменти його життя, що стоять у звязи із

¹⁾ Про нашого ювілята маємо, що правда, дві авторитетні статі; розумію д. А. Єфименко, Литературныя силы провинці (Южная Русь, т. II, стор. 297—315) і її характеристика В. А.—ча у загальній серії п. з. Выдающиеся новейшие историки (Вѣстникъ и Библиотека Самообразования, 1905, № 2, 51—54). Одначе перша з них написана ще 1878 р. і написана не виключно для історично-наукових цілей, а друга тільки загальна з метою більше педагогічною, хоч обі гарні й інтересні. Розуміть ся, для нашої ціли не дають нічого житєписи й характеристики В. А.—ча в галицьких шкільних підручниках.

науковою діяльністю. Тому отсе коротенька хроніка ¹⁾. В. Антонович родив ся 1834 р. в Махнівцях, бердичівського повіту, київської губернії, у шляхотсько-польській сім'ї. Початкову науку дістав дома, гімназіальну науку скінчив в Одесі 1850 р., опісля перейшов у київський університет. Під впливом ліберальних ідей кінця 50-их років та наслідком зрозуміння історичної минувшини України рішив ся він, разом із гуртком товаришів, „повернути назад до народности, покиненої предками“, себто став Українцем. (Сей зворот польських „хлопоманів“ єсть сам у собі важною проявою в історії України XIX ст.). Студював наперед медицину (1850—1855), та довівши її до кінця записав ся на історично-філософський факультет і скінчив його зі степенем кандидата у р. 1860²⁾. По кількох літах учителювання (наперед як учитель латинського язика в київській I гімназії, опісля як учитель історії в київських кадетських корпусі) в характері урядника канцелярії генерал-губернатора був призначений до служби у Временній Комісії для разбора древнихъ актовъ, обіймив там уряд головного редактора і сповняв його до 1880 р., від 1869 як дійсний член сієї комісії. В р. 1870 здобув ступень магістра руської історії і став платним доцентом у київській університеті; 1878 р. здобув ступень доктора руської історії і був вибраний факультетом дійсним професором тієїж історії, а в р. 1880 вибрано його деканом історично-філософського факультета; від р. 1890 став він вислуженим професором і зістаєть ся членом факультета в характері „заслуженого“ професора й доси.

Антоновичу дані були дві можности віддати себе на услуги науді: становище його в археогр. комісії й на університеті. І дійсно, треба признати, що він не змарнував корисних обставин, а використав їх доти, доки стало його фізичних та духових сил, вкладаючи в науковий дослід увесь свій великий талант. Від самого 1863 р., коли як урядник Временної Комісії знайшов дуже щасливу можливість використання неопіненої скарбниці історичних матеріалів Київського Центрального Архіва, починаєть ся многостороння його на-

¹⁾ В основу взято тут житєпис В. Б. А.—ча з Біографическ-ого Словаря профессорь и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834—1884), сост. проф. В. С. Иконникова, Київ, 1884, стор. 24—27, та біографію у Хроніці Наукового Товариства ім. Шевченка, ч. I, стор. 49—50.

²⁾ Медичні студії вибрав він тільки тому, що на історично-філософському факультеті панував тоді *numerus clausus*.

укова діяльність, що дивувала всіх інтензивністю і своєю внутрішньою вартістю. Такою самою діяльністю визначався й опісля, коли став професором університета й мав ті наукові вигоди, які дає подібне становище. Перед ним була двояка наукова ціль: збагачення української історичної науки власними дослідженнями й направлення на сю дорогу нових, молодих сил. Поминаємо на разі діяльність і значіння Антоновича, як довголітнього професора київського університета, а попробуємо звести разом продукт його наукової діяльності поза катедру професора.

Про його постійний інтерес для науки свідчить не тільки поява раз-у-раз нових студій, але й часта діяльна участь у наукових з'їздах і конгресах, наукові екскурсії і т. ин. Так уже в р. 1871 був він делегатом київського університета на другім археологічній з'їзді; цілий майже рік 1875 обернув він на архівальні пошукування у Москві й Петербурзі, де працював у рукописнім відділі Румянцівського музею, в архіві міністерства заграничних справ та в рукописному відділі Імп. Публичної Бібліотеки. Опісля майже постійно виступав на археологічних з'їздах, то як приватний учасник, то як відпоручник університета; в р. 1880 вислано його в наукових цілях за границю, а при тій нагоді репрезентував він на міжнароднім археологічній конгресі в Ліссабоні київський університет та московське Археологічне Товариство. Заграничні наукові подорожі відбував він ще й пізнійше (1890), останній раз у Римі 1897 р. В часі заграничних екскурсій пізнав він також із галицьких архівів рукописний відділ бібл. Оссолінських.

В признанню наукових заслуг обдаровували його різні наукові товариства членськими почеснями. Уже в р. 1873 вибрано його членом Імп. Географічного Товариства; 1874 р. став дійсним членом Археологічного Товариства в Москві, Товариства Історії і Старинностей в Одесі, Церковно-Археологічного Товариства при київській духовній академії; 1877 р. вибрано його дійсним членом Археологічного Товариства у Львові, довший час був головою Історичного Товариства Нестора літописця (перший раз 1881—1887, другий 1896—1898), котрого був членом-основателем¹⁾, опісля почесним членом (1890); в р. 1883 став почесним членом Товариства прихильників природознавства, антропології й етнографії при московській університеті; від р. 1899 єсть він дійсним,

¹⁾ Про участь Антоновича в основанні сього Товариства див. статю Ів. Кривецького в Літ.-Наук. Вістнику 1904 кн. 11.

а ще від р. 1890 почесним членом Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, котрим завсіди пильно інтересував ся, особливо у моментах критичних, які воно переходило в двох останніх десятиліттях літ. Також єсть членом-кореспондентом петербурзької Академії Наук, а крім того членом кількох інших наукових товариств та інституцій.

Раши, серед яких обертали ся учені досліди В. Антоновича, обмежують ся майже виключно на саму тільки Україну. Та знов яке величезне се необроблене поле, що на нього вступив працювати молодий київський учений! Чи візьмемо В. Антоновича як історика суспільности, чи як археолога — побачимо, що його поява на науковій ниві дуже многозначна й богата наслідками. Не місце тут подавати докладний образ стану української історичної науки перед виступом нашого ученого, та кілька головних точок може бути деяким мірилом пізнішого й нинішнього стану. До 60-их років українська історіографія (поза староруськими часами, що включали ся в історію „руську“) була репрезентована, в науковім розумінню того слова, тільки кількома людьми, як Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Михайло Максимович, Осип Бодянский, Микола Костомарів. Ті одинокі люди репрезентували українську науку протягом цілих $\frac{2}{3}$ столітя! Та ще треба додати, що тільки три з них, Б.-Каменський, Маркевич та Костомарів були т. ск. фаховими істориками. Історія Малої Росії першого з них, видана ще 1830 р., стоїть що правда цілим небом вище від тодішніх „історій“ та літописей, хоч би тому, що основана у великій частині на архівнім матеріалі, та проте далеко їй ще до властивої наукової стійности, головню задля уживання жерел без докладного розбору та критики, не кажучи нічого про національне становище автора. Бантиш-Каменський (1788—1850) теж перший збирач історичних документів. Подібний йому з деякого боку Микола Маркевич (1804—1806), що полишив по собі курс Історії Малоросії зі збіркою документального матеріалу, може назвати ся першим національним українським істориком, та науковий дослід мало посунув він уперед. М. Максимович (1804—1873), переважно історик літератури і філолог, в часті природник, дав був до того часу значне число дрібних статей і розвідок із поля української історії (головно княжого і козацького періодів) та передісторії, з них деякі й доси не стратили своєї наукової вартости головню задля новости матеріалу та критичних здібностей їх автора, але й багато між ними було невдатних від першого разу (апріор-

ність і необережність у висновках); та найважійше те, що були то донайбільше дрібні статі, розкидані в періодичних виданнях та мало доступні; хоч він батько української археології, то все ще його досліді не вийшли поза перші наукові проби на тому полі. Бодявський (1808—1877), головню славист, зробив велику прислугу українській історичній науці, публікуючи в московських „Чтеніях“ цілий ряд нових жерел, хоч без їх критичного оброблення, та оригінальних студій дав дуже не багато й невеликої наукової ваги. Перший український історик, у новочаснім розумінню того слова, то Костомарів (1817—1885). Перед виступом В. Антоновича вспів він уже уґрунтувати своє імя в науці і в 60-их роках уже мав славу найбільшого історика України, коли ввався до видавання многоважних Актів до історії України-Руси. Одначе праці Костомарова, хоч без сумніву всі мали на собі марку великого таланту й дивували своїм числом, розмірами, новиною предмету та прегарним епічним оповіданням, мали важні наукові хиби: недостаточну критичність у доборі та використуванню жерел, перевагу белетристичного тону, брак глибокої аналізи історичних прояв і т. ин. — хиби, що їх уже скоро доглянули сучасники.

Серед такого стану української історичної науки виступає зі своїми працями В. Б. Антонович і відразу звертає на себе увагу новим полем і новою методою досліді, новими поглядами й результатами.

II.

В. Антонович працював науково над ріжними періодами української історії, хоч не над кождим однаково. Звичайно принята схема української історії така: передісторія, княжі часи, литовсько-польсько-руський період, козацькі часи з двома галузями — польсько-українською й московсько-українською, в кінці вік відродження. Антонович трудився в усіх тих періодах, окрім останнього, не тільки як професор, а й як дослідник, та все таки присвятив найбільше праці і довів до найбільших здобутків у студіях над польсько-українським періодом, від якого й розпочав свою наукову діяльність. Протягом часу одначе інтереси його для минувшини поволи змінювалися, поступаючи від півнійших до найдавнійших часів української минувшини, наперед до середніх періодів, він у кінці цілком віддався дослідіам передісторичних часів,

себто історик із часом перемінив ся на археолога. І правду сказати, хоч із деякого погляду може бути жаль, що шан. учений від яких 20 літ так звужив поле своїх дослідів, то все таки треба признати, що всюди, де вложив свій запас труду і знання, умів собі здобути імя і повагу першорядного дослідника.

Хотячи дати огляд його наукових здобутків й означити їх вагу для української науки, будемо держати ся противного порядку, ніж той, що його зазначив В. Антонович своїми дослідями за час 40-літньої праці. Наперед даний буде перегляд дослідів і результатів його на полі української археології, дальше зазначимо його участь в обробленню пізнійших періодів історії української нації, а в кінці будуть можливі загальні висновки про всю наукову діяльність нашого історика.

Интерес до археології розбудив ся у Антоновича аж згодом. Мабуть не помилимо ся, коли початок його звяжемо із р. 1871, коли київський університет вислав його на два тижні до Петербурга в характері депутата на II-ий російський археологічний з'їзд. З огляду, що Антонович уже на сім першій з'їзді виступив із загальним археологічним рефератом про українські кургани¹⁾, треба догадувати ся, що перші почини заінтересовання археологією розбудили ся вже перед тим. Сама участь у з'їзді притягнула його ще більше на се поле, а того доказом служить і сей факт, що вже в найближшій році (1872) обняв він у завідування нумізматичний і археологічний музей при київським університеті. На сьому становищі мав нагоду зазнайомитись із доволі багатою (як на тодішні часи) збіркою археологічного матеріалу та завершити наукове підготовання в тім напрямі. На найближшій російським археологічним з'їзді, першій, що відбув ся на українській території, в Києві (1874) бачимо Антоновича серед учасників із рефератом про новознайдені срібні монети в іменем Володимира²⁾. Окрім того був він одним із найдіяльнійших організаторів того з'їзду, переводив розкопи і робив усякі підготовання для нього. Три роки опісля київський університет вислає Антоновича як свого делегата на IV-ий археологічний з'їзд у Казані (1877),

¹⁾ О курганахъ Юго-Западнаго края (Труды II-го археологическаго съѣзда въ С.-Петербурѣ).

²⁾ О новонайденныхъ серебряныхъ монетахъ съ именемъ Владимира (Труды III-го археол. съѣзда въ Россіи, т. II, ст. 151—7. Мова тут про скарб знайдений 1873 р. у Гвоздові з литовсько-руських часів).

де він виступив із новим більшим рефератом про печери з кам'яного віку над Дніпром та трьома меншими¹⁾. Як уже вище сказано, репрезентував він той сам університет та московське археологічне товариство на дев'яти (міжнародних) археологічних з'їздах в Ліссабоні (1880) та брав участь у пізніших російських археологічних з'їздах, передівсім тих, що відбувались на території України, звичайно як делегат університета. Ще в р. 1879 був Антонович діяльний коло підготовки V-го археологічного з'їзду у Тіфлісі, що відбув ся 1881 р.; з поручення організаційного комітету вів він розкопи на північній боці Кавказу²⁾ (російські археологічні з'їзди призначені передівсім на досліді країни, де аранжований з'їзд). На самому з'їзді реферував він про власні досліді при розкопуванні курганів у землі старинних Тиверців і Деревлян³⁾.

На VI-ім археологічному з'їзді в Одесі (1884) виступив він із дуже інтересним рефератом про скальні печери над долішнім Дністром⁴⁾. Живу участь приймав на VIII-ім археологічному з'їзді в Москві (1890), де крім спеціального реферату про похоронні типи в Київщині предложив свою археологічну мапу Київської губернії — результат довголітніх студій, працю великої наукової вартости⁵⁾.

На дальших двох з'їздах, у Вільні (1893) й у Ризі (1896) бачимо знов проф. Антоновича з рефератами. На першій читав про сліди бронзової культури на Україні, про червоні скелети й крашення мерців та похоронний тип у Радимичів; на другій звернув на себе увагу двома рефератами: про пам'ятки кам'яного віку, знайд-

1) О днѣпровскихъ пещерахъ каменнаго вѣка; О валахъ находящихся на территории древняго кievскаго княжества; О древнемъ кладбищѣ у Иорданской церкви; О похоронныхъ типахъ Юго-Зап. края. Три останні друковані тільки в скороченню (Труды IV-го археол. съѣзда въ Казанѣ).

2) Див. його Дневникъ раскопокъ веденныхъ на Кавказѣ въ 1879 г. (Труды подготительнаго комитета V-го археологическаго съѣзда); також його реферат про сю експедицію в Историчнмъ Товаристві Нестора в 1879 р. (Чтенія въ И. О. Н. II, ст. 114—118).

3) Пор. справозданне самого Антоновича в Ист. Товаристві Нестора (1881) про наукові результати того з'їзду (Чтенія въ И. О. Н. II, ст. 156—160).

4) О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра въ Подольской губерніи (Труды VI-го археол. съѣзда въ Одессѣ, т. I, стор. 86—102), також окремо, Одесса 1846.

5) Про карту мова низше; про реферат див. комунікати у IV т. Трудів того з'їзду: О типахъ погребенія въ курганахъ Киевской губерніи (ст. 68—9).

дені в Києві за три останні роки та про пробу угруповання наддніпрянських городищ на основі їх контурів¹⁾.

Жива була його участь у київській (XI) археол. з'їзді 1899 р. Тут предложив свою археологічну карту Волинської губернії, кілька спеціальних рефератів про сю територію²⁾, та був помічний у веденню з'їзду.

На останніх двох з'їздах, у Харкові (1902) й Катеринославі (1905) не бачимо вже Антоновича як референта, тільки як учасника в дискусіях; на обох був він почесним головою секцій — знак високого цінування його на полі археологічної науки. Ся його повага, остаточно, не нова; як висше сказано, вже від 1874 р. вшановували його відповідні товариства й інституції честью дійсного або почесного члена.

Окрім археологічних з'їздів брав Антонович участь у антропологічній виставі в Москві 1879 р., до якої причинив ся не тільки як повновласник організаційного комітета на Київщину, але й виставляючи значну колекцію оказів, разом із рефератами і замітками про них; матеріал узятий із розкопів курганів, головню з Київщини³⁾.

Досліди й діяльність на полі археології не обмежала ся самими тільки виступами на з'їздах. Поминувши те, що не всі його конгресові реферати були друковані, а в друкованих не всі in extenso, маємо ще багато його розвідок і статей читаних і публікованих при иньших нагодах і в иньших виданнях. Ще в р. 1876 займав ся Антонович розслідом питання про положенне старого

¹⁾ Пор. Труды IX-го з'їзду, т. II, комунікати: О бронзовомъ вѣкѣ въ бассейнѣ Днѣпра; Замѣтка о крашенныхъ скелетахъ; Похоронный типъ въ землѣ Радимичей. Труды X-го з'їзду, т. III, комунікати: Памятники каменнаго вѣка найден. въ Кіевѣ въ теченіи трехъ посл. лѣтъ; Попытка группировки городищ по ихъ контурамъ въ бассейнѣ Днѣпра; огляд здобутків того з'їзду М. Княжевича у Записках Н. Т. ім. Шевченка, т. XV; подібний огляд (короткий) самого А—ча у Членіяхъ И. О. Н., XI, ст. 33. Реферати його не були друковані в цілости, як і багато иньших.

²⁾ Про карту низше; окрім того: О каменномъ вѣкѣ въ Западной Волини, Раскопки кургановъ въ Западной Волини, та О мѣстоположеніи лѣтоп. город. Шумска и Пересопницы (Труды XI-го археол. съѣзда въ Кіевѣ, стор. 1—133, 141—147, 148—154).

³⁾ Антропологическая выставка Имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, Москва 1878—9, т. I, 354, II, 145, III, 67—7, 305—14.

київського Звенигорода, пробуючи на основі літописних звісток та слідів, добутих розкопками, означити місце сього города. Це означення в науці загально приймається¹⁾. В р. 1877 почав був вести археологічну літопись нових розкопів і знаходів, і розширюючи реферат із казанського з'їзду про кам'яні печери дав огляд здобутків 1876 р. у Київщині, та опісля вже більше не давав постійних оглядів²⁾. Рік опісля виголосив в Іст. Товаристві Нестора реферат про монетні надійки в Київщині. Матеріал із 29 знайдених скарбів розложив на чотири нумізматычні періоди: російський, польський, литовський, орієнтально-византийський³⁾. Монети з римських часів (III—IV ст.) знайдені в Києві, були обговорені в иньшій розвідці⁴⁾.

В тому самому році робив Антонович розкопи в долинах рік Ірпеня й Тетерева, а про їх результати читав в Істор. Товаристві Нестора⁵⁾. Про досліди в рр. 1884—1888 подавав він короткі звістки переважно в Київській Старині, як про київські ваги, студії в долині Сули, в Кальнику й ин.⁶⁾. Тут надрукував він теж більший огляд знахонок із княжих часів у Київщині⁷⁾. Пізнійше появляють ся такі самі короткі звістки переважно у „Чтеніях“ Історичного Товариства, як зміст читаних або говорених ним ре-

1) О мѣстоположеніи древняго кіевскаго Звенигорода (Древности, изд. Московскимъ Археологическимъ Обществомъ, 1876, з картою; пор. Чтенія въ И. О. Н., I, ст. 37—43.

2) Археологическія находки и раскопки въ Кіевѣ и Кіевской губерніи 1876 г. (Чтенія въ И. О. Н., I, ст. 244—261).

3) О монетныхъ кладахъ, найденныхъ въ Кіевѣ и его окрестностяхъ (Чтенія въ И. О. Н., II, ст. 14—17.

4) Описаніе кіевскаго клада римскихъ монетъ (Древности Москов. Археол. Общества, 1876).

5) Чтенія, II, 1878, ст. 72—77.

6) Змієвы валы въ предѣлахъ Кіевской земли (Кіевская Старина, 1884, № III, ст. 355—370, з мапою); Раскопки у Трехъсвятительской церкви въ г. Кіевѣ (тамже, 1885, № V, ст. 163—167); Археологическія изслѣдованія въ бассейнѣ Сулы (тамже, 1886, № VIII, ст. 763—766); Изъ археол. пошксовъ на лѣвой сторонѣ Двѣпра (тамже, 1886, № VII, ст. 560—562); Изъ археол. экскурсий въ село Кальникъ и его памятники старины (тамже, 1887, № VIII, ст. 761—65); Изъ археолог. экскурсий (тамже, 1888, № IV, ст. 24—7); деякі з тих статей були рівночасно читані у згадуванім Іст. Товаристві, прим. про розкопи коло Трехсвятительської церкви в Києві 1885 р. (Чтенія, II, ст. 247—8).

7) Обзоръіе предметовъ великокняжеской эпохи, найденныхъ въ Кіевѣ и ближайшихъ его окрестностяхъ и хранящихся въ музеѣ древностей и монетъ-кабинетѣ унив. св. Влад (Кіев. Стар. 1888, № VII, ст. 117—32).

фератів на засіданнях¹⁾. З повних студій маємо в тім часі тільки дневник калыницького розкопу²⁾. Усе те одначе лише маленька частина того, що справді просліджено Антоновичем. Експерсії, розкопи і розсліди веде він тягом, пема року майже, щоб його круг досліду не збільшав ся, не здобуто важних причинків і не зібрано значного матеріалу. З Києва й Київщини терен досліду ширшає на ріжні околиці України, як Волинь, Поділля, Полтавщину й т. иньше³⁾.

Так отже головна частина його праць на полі археології до кінця 80-их років призначена була передівсім на збиранне матеріалу. Діло звичайне. Стан української археології перед дослідями його був дуже сумний, одно тим, що археологи-ділстанти нераз більше шкоди приносили ніж користи науці, друге тим, що матеріалу взагалі (до того доброго) було дуже обмаль. Тож не дивниця, що Антоновичеви прийшло ся вложити стілько праці в сю більше механічну часть роботи та довгий час обмежати ся переважно систематикою матеріалу. Використанне всіх здобутків для історії мусіло прийти аж згодом.

Тому то аж в останніх 15 роках почав давати праці ширшого змісту, ніж сама систематика матеріалу. Сюди належить передівсім капітальна праця про деревлянську територію. На неї звернув проф. Антонович свою увагу вже дуже вчасно. Сюди належать уже частинні досліди в р. 1876, на IV-ім археологічним з'їзді в Казані; в 1877 читав уже реферат про розкопи в Деревлянській землі, а рік опісля просліджує він басейни Ірпеня й Тете-

¹⁾ Характерь древлянских могилъ по послѣднимъ раскопкамъ (Чтенія, III, ст. 1—3); О городищахъ до-княжескаго и удѣльно-вѣчеваго періода находящихса въ западной части древней Кіевской земли (тамже, III, ст. 10—16); О городищахъ майданахъ (тамже, III, ст. 20—21); Замѣчаніе по поводу раскопки произв. Ѳ. И. Кнауэромъ (тамже, IV, 1990, ст. 15—16.; О кладѣ найденномъ въ усадьбѣ Гребеновскаго по Троицкому переулку (тамже, IV, ст. 8—10); О бронзовыхъ орудьяхъ находящихса въ предѣлахъ Кіевской губ. (тамже, V, 1891, ст. 4—5; пор. реферат чит. на з'їзді 1890); О древлянскихъ могильникахъ (тамже, ст. 23—5). В Кіевскій Старині появилася в тім часі тільки статья про бакотський скальний монастирь (1891, № X, ст. 108—116. Крім того звістки в справозданняхъ імп. археологічної комісії.

²⁾ Отчетъ Имп. Археол. Комисіи за 1891 г.

³⁾ Дослідам поза Україною призначив Антонович тільки небогато праці. Окрім занотованої експедиції на Кавказ 1879 р. згадаги тут треба його археологічну експерсію у Муромський повіт Володимирської губернії (разом із гр. Уваровом) в р. 1878 (див. Чтенія, II, ст. 60—64) та пізніші розкопи в землі Радимичів (див. Чтенія, VІІІ, 1894).

рева. Деякі досліді з того поля були предложені на згадуванім антропологічним з'їзді в Москві 1879 р.¹⁾ Опісля читав кілька часткових рефератів, вкінці в р. 1893 появилася у виданню петербурської Археологічної Комісії простора праця, правдива монографія про культуру старих Деревлян, на основі розкопів. У сю працю вложив автор не тільки результат усіх своїх дотеперішніх дослідів на тому полі, але й використав результати інших дослідників. В основу положено, розумієть ся, розкопи самого автора (понад 82% усіх розкопів тої території), в части використано наукові досліді С. Гамченка; інші, що не давали ніякої наукової певности, роблені ділстантами, полишено на боці. Таким способом археологія здобула вповні наукову монографію, першу в українській історичній (беру се слово в повнім значінню) науці. Поділена вона на дві частини, з яких друга (що обіймає $\frac{2}{3}$ всієї праці) виповнена дневниками розкопів. Перша частина має подати висновки з усіх розкопів. Культура старих Деревлян знайшла тут свій образ. Те чого не розказала нам перша літопись, оповіли могили, а в неоднім навіть заперечили вірності своїм літописам: показало ся, що Деревляни, то не такі справді варвари, як їх малює подекуди літопись, зарозуміла на культурну висість Полян: тамшня людність жила з хліборобства та скотарства, уміла виробляти залізо, гончарство вже переступило давно нижній ступінь свого розвитку, торгівля також була знана, хоч тільки вимінна (не знайдено монет), за те чуже було їм возне ремесло і т. и. Згадані розкопи дали можливість означити етнографічну територію Деревлян. Що правда, в тій праці автор ще не міг означити докладно її простору, все таки дальші досліді самого проф. Антоновича та інших (Гамченка, Завитневича, Мельник) дали можливість подати межі Деревлян доволі докладно²⁾. З подібною метою робив Антонович розкопи в землі давніх Радимичів (в околиці Гомля й Чичерська), одначе не дав докладнійшої монографії про них, а читав тільки реферати на ІХ археол. з'їзді та в Історичнім Товаристві.

¹⁾ Характеръ древлянскихъ могилъ по послѣднимъ раскопкамъ (Чтенія, III, 1889, ст. 1—3); О древлянскихъ могильникахъ (тамже, V, 1891, ст. 23—5).

²⁾ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріалы по археологіи Россіи, изд. Имп. Археол. Ком., № 11, Древности Юго-зап. края, Спбрг. 1893, ст. 78+7 страницъ, in folio).

³⁾ Результаты собраніи у проф. М. Грушевського, Історія України-Руси, т. II (2-ге вид.), ст. 175.

Ще більше ніж самою деревлянською територією займав ся автор Київщиною взагалі. Довголітні власні студії, розкопки та використання дослідів інших довели врешті до того, що на VIII-ім археологічному з'їзді у Москві предложив проф. Антонович археологічну карту київської губернії. Видано її аж в р. 1895¹⁾. В сю карту ввійшли в части досліди автора з деревлянської землі. Завдання археологічної карти лежить передівсім у зведенню до купи й систематичнім упорядкованню матеріялу. Беручи на увагу давнійший стан нашої археології, мусимо дивувати ся великій праці і пильности автора, що змів для карти використати все власне і чуже і тим способом дати тривку основу для дальших студій. План праці такий: наперед подано перегляд дотеперішнього археологічного матеріялу, як жерел карти, зібраного то самим автором, то иньшими, як опублікованого так і в друку незвісного; дальше йде географічний перегляд краю, повітами і долинами рік: коло кожної місцевости зібрані всі археологічні відомости про неї з жерельними вказівками; в кінці описані останки валів у Київщині; додати до того показчики (географічний та особливо гарний річевий) і саму мапу — то й матимемо цілість великої, тяжкої, а так корисної праці, що стала одним із перших підручників у тій галузі науки про українську територію.

По мапі Київщини прийшла черга на Волинь. Археологічна карта сієї губернії була предложена XI-ому археологічному з'їздови в Києві (1899). Сюди ввійшла головна частина деревлянських студій автора, нові досліди над західною Волиню та результати дослідів иньших людей. Ся карта уложена подекуди ще краще ніж карта Київщини²⁾. Мапи Антоновича знайшли наслідувачів для иньших земель (Січинського для Поділя, Багалія для Харківщини) і в тім самім уже лежить важна заслуга його.

В 90-их роках присвятив проф. Антонович багато уваги славним київським знахідкам при Кирилівській улиці, робленим не так певним як пильним дослідником — Хвойкою.

¹⁾ Археологическая карта Киевской губернии (Древности Моск. Археол. Общества, Москва 1895, ст. 139+20+мапа, 4⁰). Над археологічною картою України працював А—вич від давна, вже 1877 р. мав він докладний план її (пор. Антропол. выставка в Москві 1879, ст. 354).

²⁾ Археологическая карта Волынской губернии, Москва, 1900, ст. 130+мапа, 4⁰; також у Трудах XI арх. з'їзду, т. I. Спеціальні частини дослідів над Волинським краєм були реферовані окремо на XI з'їзді, що вже виспе занотовано.

Про них читав кілька рефератів, кладучи вагу на наукову вартість сих найстарших слідів людського життя у східній Європі, а одних із найдавніших в Європі¹⁾. Один із тих рефератів був призначений на X археол. з'їзд. На тому самому з'їзді був предложений також реферат про городища в басейні над Дніпром, якими займався Антонович вже від довшого часу, як то видно з комунікатів, друкованих у „Чтеніях“ та Київській Старині. Всі городища ділить він на п'ять типів: майдани (мабуть передславянські), круглі (славянські), князівські, литовські та всі північні²⁾.

В р. 1896 розпочав теж Антонович простору систематичну публікацію в київських Университетських Ізв'єстіях про монети й медалі нумізматичного музею тогож університета — доси не закінчену³⁾.

Остання поки що опублікована розвідка проф. Антоновича з поля археології, то проба дати односторонній образ матеріального життя придніпрянських Славян на підставі курганних розкопів. Такого завдання не легко підійняти ся; треба над археологічним матеріалом так панувати, як проф. Антонович. Все таки сам заголовок показує⁴⁾, що автор поставив питання досить вузко: він узяв під розвагу самі тільки розкопки могил, а поминає увесь инший археологічний матеріал (не кажучи вже про історичні відомости). Образ вийшов без сумніву інтересний, але дуже загальний і неповний — майже поверховний. Автор виходить від означення двоякого похоронного славянського типу: палення трупів і погребання. Перший тип подибується на українській території тільки у Сіверщині, другий займає головну частину українських земель: Полянську, Переяславську, Деревлянську, Волинську та ще Дреговицьку й Радимицьку. Розуміється, перший

¹⁾ Чтенія въ И. О. Н., XI, ст. 8—10; Ежегодникъ естествоисп. і врачей. 1895, ч. 17; Записки кiev. Общ. естествозн., 1895, ч. 1.

²⁾ В р. 1896 брав Антонович участь у доволі голоснім спорі про т. зв. вал кн. Ярослава у Києві, доказуючи фантастичність тої гадки та при тім причиняючи ся до розсвітлення деяких неясних пунктів історичної топографії Києва (По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала — Киев. Слово, 1895, Чтенія И. О. Н., IX, 1896, й окремо).

³⁾ Описаніє монетъ и медалей хранящихся въ нумизм. музеѣ Унив. св. Владимира.

⁴⁾ Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ (Древности Приднѣпровья, собр. Ханенко, вип. V, Київ 1902, ст. I—VI

похоронний тип не дав авторови майже ніякого матеріалу, тож стаття послугує ся виключно матеріалом з другого типа. Подано тут систематичний перегляд: похоронного обряду, одіння, прикрас, зброї, посуду, ловецьких та рибальських знарядів, промислу, торгівлі й т. ин. Можна мати надію, що автор розширить сю розвідку, використовуючи весь матеріал, який тільки дала доси українська археологія.

В археологічних розвідках проф. Антоновича подибуємо певні принципіальні погляди на спірні питання передісторії. Сюди належить прих. переконання, що на Україні не було бронзової культурної доби, а подибувані донеде бронзові вироби, се останки кочових племен; що знайомість із залізом прийшла через Скитів, що Славяни до X ст. не знали спожувати металів, що мерця крашено по тілі, що похоронний тип ховання з конем належить до Полян і т. ин. Одні з тих поглядів признають ся більш-менш загально в науці (хоч є й противники їх), иньші змодіфіковані або відкинені (похорон із конем). В дискусіях на подібні теми на археологічних з'їздах погляди Антоновича все поважали ся високо.

В результаті так довголітніх дослідів над ріжними сторонами України знайшла ся — природне діло — велика колекція зібраного археологічного матеріалу в руках дослідника, що може творити сама собою інтересний музей старинностей. Збірку сю прийняв шан. учений для Наукового Товариства ім. Шевченка.

На сьому кінчу огляд дослідів В. Антоновича на полі української археології, не тому, щоб уже сказано про все важне¹⁾, а тому, щоб перейти на иньше поле, для української науки далеко важніше, на яким В. Антонович здобув собі славу визначного історика України, хоч в археологічній галузі він у нас без сумніву таки перший.

III.

Археологія, як відомо, має для історії значінне помічної науки. Отже археолог стає аж тоді істориком, коли використовує

¹⁾ Я старав ся зареєструвати всі важніші результати його археологічних студій. Полишено на боці самі тільки дрібніші статі, оцінки, некрологи і т. ин., хоч у тім числі пропущено й деякі більші реферати, що не були друковані ніде, хіба коротенькі комунікати, згадки, або й без того. Деяка частина археологічних дослідів увійшла в основу розвідок про Київ; про них мова дальше.

здобутки своєї спеціальності для досліду й зображення історичних подій і відносин, ширше — історичного процесу суспільности. Та археологи не все бувають істориками, не раз вони радше природники (задля самого характеру своєї систематичної дисципліни), що полишають дальше використання власних здобутків уже т. ск. фаховим історикам. В. Антонович мав усякі дані, щоб бути археологом і істориком одночасно. Що воно не цілком так стало ся, винно тому отсе пересування наукових інтересів нашого ученого від новітших часів до давніших; инакше, що він був скорше істориком аніж археологом-систематиком, і поля його дослідів тут і там мало межують з собою. Все таки межують подекуди, і тут бачимо Антоновича в подвійній ролі. Перший (історичний) період України, званий княжими часами, що ділить ся звичайно 1015 р. на дві головні частини, мало притягав Антоновича до наукових дослідів, у кождім разі сліди їх маємо аж пізно, в тім часі, коли віддав ся вповні передісторичним студіям¹⁾. Деякі з археологічних розвідок зближують ся подекуди методом і характером до історичних, прим. монографія про Деревляна та останній нарис про славянську культуру. Та аж в р. 1896 появляють ся дві його статі з найдавніших часів нашої історії, що вже мають характер історичних розвідок у значній частині на основі археологічних матеріалів, отже стоять т. ск. на межі обох галузей науки. Розумію тут два відчити Антоновича про Київ у часах передхристиянських і княжих²⁾. В першому переважає археологічний матеріал, у другому історично-жереловий; оба творять гарно уложені й оброблені історичні нариси. Розуміється, характер відчитів велів авторови бути загальним, зводити все до основних питань і гадок, та все таки вони в повній науковій і дають свідощтво пановання автора над матеріалом і жерелами.

Перший нарис починає автор від слідів палеолітичної культури людської, знайдених у Києві (згадані висше знахідки на Кирилівській вулиці), доказує, що Київ, се найстарше знане нам

¹⁾ Княжий період одначе ех офіціо творив постійно один із більших курсів у викладах Антоновича на університеті.

²⁾ Публичні лекції по геології и історії Києва, читанні профессором П. Я. Армашевскимъ и Вл. Б. Антоновичемъ въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца въ марть 1896 ч., Київ 1897, ст. 87—карта, 16°. Були три відчитя, перший геологічний Армашевського (1—27), два инші Антоновича: Київъ въ дохристіанское время (29—59) і Київъ въ княжеское время (61—87).

людське житло у східній Європі. Останки неолітичної культури схарактеризовані докладніше, що разом із попередньою епохою творить перший чисто-передісторичний період історії Києва. Другий період зове автор скитським. Назва ся („скитский“) уживаєть ся в науці переважно як конвенціональне імя, й автор не раз так се слово розуміє, хоча признає йому й реальне значіння, себто признає Скитам великий культурний вплив на первісну людність України, головню познайомлене її з металічними виробами (розкопи в Гатні)¹⁾. Першу чисто-історичну відомість про Київ звязує автор з Готами, що починають новий період його історії. Оповідання Йордана про велику готську державу приймає автор за певне, а в слід за тим знане скандинавським загам імя Danprastad прикладає до Києва²⁾. Що на місці пізнійшого Києва вже тоді був город із живими торговельними зносинами — про те нема сумніву (монетні знахідки з III—IV ст. по Хр.). В часах панування Гуннів над Дніпром рад. би автор бачити Київ у назві Hunnivar (V ст.)³⁾. Полишаючи на боці Болгар та Аварів, переходить автор до Хазарів, як володарів середнього Дніпра, збирає побіч історичних відомостей звістки про знахідки орієнтальних монет, як свідощтва взаємин із Сходом (VIII—X ст.). З одної київської знахідки виводить автор, що східні Славяни перед X ст. не вміли ще спловати металів⁴⁾.

Побут Угрів над Дніпром, з якими можна-б звязати згадки про Київ, поминає автор, а переходить до руського Києва, як нового періоду його історії. Славянськість корінної людности Києва й Київщини безсумнівна ще довго перед тим. Автор хоче їх бачити в залежних від Готів Роксолянах чи Рокос, пізнійшу Русь⁵⁾, але спеціально звязує сю назву (Русь) із славянським племенем Полян (становище антинорманістичне). Зарєстровано тут звістки східних письменників про Київ (назва ся виступає в IX ст.) та його торговельне значіння. Говорачи про початок київської (ру-

¹⁾ Сей погляд одначе має в науці і поважних противників.

²⁾ Питанне все ще спірне між істориками.

³⁾ Таке толкованне тепер не удержуєть ся; новійші дослідники бачать у сій назві назву ріки (Дніпра), а не города.

⁴⁾ Факт інтересний, хоч при недостачі иньших певних свідощтв можна його приймати дуже обережно; Антонович кладе навіть його як орієнтаційний пункт в означенню віку знахідок.

⁵⁾ Новійші історики переважно закинули славянськість Роксолянів, хоч се ще не цілком виключає можливість походження від них назви Русь.

ської) держави, приймає правдоподібність існування окрім Дира окремого князя Аскольда. Що до Олега висказує автор бистроушний здогад про можливість двох князів того імені в Києві¹⁾. Політичний огляд Києва закінчений Святославом і найвищим розцвітом дружинного устрою. В кінці автор збирає й укладає топографічні відомости за ті часи, стараючи ся точно означити літописні звістки.

Другий відчит про княжі часи Києва мусів, супроти ширших історичних жерел, вийти ще загальнішим, аніж перший, найже поверховний; се зазначено теж на вступі. Перша його половина — то коротка характеристика політичного становища й значіння Києва на Русі від Володимира В. до татарського поневолення, чи радше до литовського завоювання (980—1362). Увесь той час ділить автор на три періоди: XI століття, XII і початок XIII ст., дальше до половини XIV ст. Перший із них означений як найкращий, цвітучий час не тільки самого города, а й усеї української історії; у другому періоді Київ уже не мав городів руських, а сестра-супірниця між иньшими; у третьому в кінці періоді Київ паде до ряду друго- і третьорядових міст, а українні центри розвивають ся його коштом. При обговоренню першого періода інтересний погляд Антоновича на формування київської держави: „До Володимира В. походи князів не мають ніякого державного значіння, робить ся їх виключно задля здобичі, аби заспокоїти домагання дружини, тому то князі не мають можности займатися організацією своєї держави“ (63). Така князівська власть дає себе скоро опанувати дружині (зароди майордомства). „Та на щастє з'являють ся у нас князі організатори, що дбають про те, аби скинути перевагу дружини та знайти загальні органічні принципи, що мали-б бути однаково близькі як для князя так для народа“ (64). Такий принцип — то християнство, яке завів Володимир по даремних змаганнях, щоб оживити старе поганство; похід на Херсонез був тільки притокою до обдуманого діла²⁾. Другий загальний принцип — се законодавство церковне й світське. Поділ Володимирової держави виводить автор з того, що князь хотів підкопати значінне дружини, віддаючи територіальну управу власним синам. Та се принесло дер-

¹⁾ Погляд прийнятий вже в науці. Пор. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, ст. 365 (2-ге вид.).

²⁾ Як бачимо, автор схильєть ся приймати як певність літописне оповідання про глядання Володимиром нової віри.

жаві ще більше шкоди; з любецьким з'їздом гине безповоротно кнївська державна ідея.

Границі між другим і третім періодом автор докладно не визначує, розкладаючи її між роки 1169, 1203 та 1239. За політичним упадком іде економічний, то задля політичних перемін, то з нещасного сусідства степових кочовиків, то в кінці задля зміни торговельних доріг: ростовсько-суздальське князівство перейшло балтійський шлях на Волгу, галицька знов держава сконцентрувала торгівлю з Заходом. В парі з економічним упадком держалось культурне житє Кнїва, високе в першій періоді, як про те свідчать культурні останки тих часів. Вкінці (у другій половині сього відчиту) автор збирає топографічні відомости літописній та означає їх у часті на основі археологічного матеріалу, в часті на підставі аналізи самих звісток.

Я павнимно зупинив ся довше на сих двох нарисах про Кнїв. Не тому, що історія Кнїва — се подекуди спеціальність Антоновича, а тому, що на сих нарисах вичерпуєть ся майже головна участь його в розслідах над тим періодом української історії. До того нариси сі дуже характерні для автора як історика, в них вложив він багато свого філософічного погляду на українську історію, і вона тут дещо иньша ніж у давніших працях про пізніші періоди нашої минувшини. Про сей бік історичних висновків матиму ще нагоду говорити. Певно, загальність отсих двох нарисів, недостача детального мотивовання й аналізи жерел можуть розбуджувати охоту противити ся деяким поглядам автора, деколи заперечувати, деколи модіфікувати; все таки мусимо признати, що вони поважні й бистроумні.

Як сказано висше, сі два нариси є головним вкладом Антоновича в історіографію т. зв. княжого періода. Поминаю тут його розвідки характеру більш археологічного, як прим. про положенне кнївського Звенигорода, волинських городів -- Шумська й Пересопницї, про иньші княжі городища, скальні монастирі, печери, деякі спеціальні питання в історичній топографії Кнїва (прим. при дискусії про т. зв. Ярославів вал) і т. ин. Сього періода української історії дотикають більше або меньше ще деякі иньші праці Антоновича, та про них, з огляду на їх головний зміст, буде мова на иньшій місці дальше.

(Конець буде).

С. Томашівський.

ФРІДРІХ НІЦШЕ.

ІЗ КНИГИ „ТАК МОВИВ ЗАРАТУСТРА“.

Коли Заратустрі було тридцять років, він покинув свою країну й своє рідне озеро й пішов у гори. Тут розкошував ся він своїм духом і своєю самотою і не вкучило ся йому через десять літ. Але в кінці обхопила його серце нудьга, — він устав одної днини на зорі, обернув ся до сонця й так промовив до нього:

„Велика зоре! Хиба ти не почувала би себе щасливою, коли-б у тебе не було тих, кому ти сьвіттиш!

Десять літ сходиш ти над мою печерею: ти переситила би ся й твоїм сьвітлом і твоїм шляхом, коли-б не було мене, мого орда й мої гадюки.

Але ми дожидали тебе що ранку, брали участь у твоїм достатку й благословили тебе за нього.

Диви ся! Я переситив ся своєю мудрістю, немов пчола, яка за багато зібрала меду; мені треба рук, які би простягли ся до мене.

Мені хотілось би обдаровувати й обділювати, поки мудрі ніж людьми знову не будуть тішити ся своєю дурнотою, а бідні своїм багатством.

Тому мушу спустити ся в безодню: подібно, як ти робиш кожного вечера, коли заходиш за море й несеш іще сьвітло підземлю, ти пребогата зоре!

Я мушу також зайти, як говорять люди, до яких я хочу спустити ся.

Благослови отже мене, ти, спокійне око, що можеш без зависти дивити ся навіть на безмірне щастє!

Благослови чашу, яка хоче переповнити ся, аби потекла з неї золота струя води і всюди розносила відблиск твого щастя!

Диви ся, отся чаша знову хоче стати порожньою, а Заратустра знову хоче стати чоловіком*.

— Так почав ся захід Заратустри.

Переклад М. Мочульський.

ГАННА БАРВІНОК.**ГОРЕ НА ГОРЕ СКИНУЛО СЯ.**

От на кого доля робить! На Сергія Криля... Пропадало у навів — за попихача було, за чучко горохвяне; а тепер!... Хата на помості під залізною кришою, ворота з медведем.. і млинок гуде день і ніч. А млин... своїм ходом, і на воротах вирізано „Сергій Криль“... кахи.

Так усе було у малолітстві струже — то вітрячки — то човники. Хлопці його за се було й побють, бо не хоче скоту гледіть; ни було пасемо в купі з пастухами.

Про себе було потім розкаже: Пруска ворожила, так добре каже: усе буде... Мене каже тоді на возі до її привовили. Вона поворожила і каже: „Ніхто й до віку не пристріне“...

Як у спір чоловікови дасть Віг талав, то й буде хороше доля слухатись... кахи.

От! як раз — мені довело ся до його обернутись, я пішов до його — гніва дійшов, а добра не знайшов...

Як у мене були волики, дак я й йому і вовив, і давав у зайві, а я як пішов раз до його, дак і розсердив ся і каже: „Ніколи!“ А й дві шкапи ходять і добрих пара волів... Не то що мої були! Я-ж іще й день свій звів, ходячи до його прохати, щоб дав воликів хворосту привезти настрямок. Де вам!... а ні-ні-і-і кахи.

Я по чужих облогах спотикаю ся, бо тільки й худоби власної, що мов удуше, а він і те-б рад одняти, як би на що здало ся — от що! От ница — кахи — кого ходить, а кого й гонить...

А мій хлопець Івась! опоряджений, уконтетований і холений, бо він же у нас один... Скажу було: піди Івасю скот попаси: і тепер я дуже підтоптаний — ще в пупочку мене зломил трохи — пожежа — підірвала — кахи... За батька ще — почував себе якось не тее... а там іще батька поховав, а там... кахи.

Дак оце кажу люди у мою діб сидять на печі, а тільки дітьми понукають. У кожного батька серце росло-б, як би добрий син. А я — кахи — за його й не захлю ся... Піди — кажу — сину попаси товарюку.

— Та вже — каже — скот лежить...

— А я сїяв ранком. — Чом же ти не пігнав рано на росу? — кахи. — Хоч мати йому й дала стусана в спину, дак він як сорока поскакав на одній нові, поскакав да ще й — кахи —

й дразнить ся. „А що! каже: да не болять, да не болять!“... А хлопцю уже чотирнадцятий рік тоді пішов. У нас не було, не було дитий. Не було на молоді — а приспіло на сироватці. Здавалось — кахи — що сироватка й буде...

Ми знаємо, що не болять. Своя мати побє — не болять, а чужа полає — болять. Се ми знаємо, од того й не слухастесь, пеські — кахи — діти. Оце літнього дня уже сонечко геть підняло ся... питаю: — Івасю! чи ти гній викидав?

- Ні-ї-ї! Коли-б його викидати?
- А коний напоїв? — кахи.
- Не ввернув ся.
- А хамути поздійнав?
- Ніколи було.
- Що-ж ти робив?
- Те — да — се...
- Да що-ж таке?
- Поснідали — о! туди-сюди...

Із нового колеса вирубав — кахи — спицю, щоб робити чоку.. Не глум? Оце своя дитина, да ще й єдина? У празник пожене на пашу — дивись уже й назад гонить... — На що-ж так рано?

- Уже полягли... — кахи.

А буденного дня уже й обідать пора, іще не жене. А подає голос... то й розпнидючилось на всю хату, дарма що чотирнадцятий годок... — кахи... А що далі буде... От стареців дожидай!... Такі діти на хліб настановлять... бодай його...

— Підм хворостець до купи поскладай, що люди городили дак із старої ліси понакидали.

— Та нехай завтра. Ще всі дні на переді... Усе ухляєть ся од роботи.

— А ти-ж у букварі, кажу, читаєш: не одкладай того на завтра, що наш робити сьогодні.

На другий день — кахи — нагадую...

— Дак сьогодні-ж теплого Олексія...

— А завтра буде — кажу — холодного...

— Ні, завтра можна зробити гуляючи.

— А тепер же ти що робиш?

— Да вже-ж не без діла сиджу: день великий, наробиш ся.

Се виходить так, хоч і не про хлопців — кахи — проле-

жено: Сьогодні Грицька, завтра Стецька, після завтра Івана Богослова, кахи, а в четвер Сергія да Опанаса, в п'ятницю Кирила й Методія, в суботу новляли не робота, помий, да помаж да й спать ляж, — кахи — а в неділю їсти нічого... У святаго Луки уже ні хліба, ні муки. Ну отак і в нас буде. Усе колись-колись да на насїння. Так і вагай ся з ним... Угрущає часто було мене моя жінка, а бачу й сама журить ся... Дак, наш кум, часто каже: Робіть. Невісте бо ні дня, ні часу, в он же найдет на ви час смертний. Отак і з нами буде. І мати од журби хилить ся. Журба нас і звязала і звялила обох, — кахи — у самому цвіту.

Оце на голову збрило, дак же й гомоню з вами, аби розірвати колишні свої думи тяжкі... Тільки й утіхи було, що Хилька у мене, зоря моя ясна — кахи.

А то ще було піду чого до Сергія, щоб чим запоміг або порадив, або розважив, бо дїтьми-ж ми гуляли, пасли в купі; щоб дав підводи, коли картоплі віз повезти продати, бо мої волики усе в тяглі, а харчів обмалъ, то захарчувались — кахи — то не оглянь ся; а млин гуде — а я-ж його не бив, як не хоче було пасти, а хлопці били. Чого, кажуть, ми за його пасти-мем! да й накладуть у спину — кахи. А піди — дак а ні-ні-ї-ї — кахи. А тут горе за горем — не здишеш ся. Так як кому на спір піде, то тому доля й служить. А нам із Хинкою добрий тягар випав. Вези, не вгниай ся...

Дак ото бак служила моя Хинка у городі. Ми з одного села були, хоч і ніколи не стрічались і знайомі не були. Вона-ж — кахи — познайомилась із кучером одного пана, що квартирував у її хазяїна, де вони служили у городі. Парубіка жвавий — кахи — моторний і не городський. Не ухвалять його! Він дуже хорошої сем'ї і своє тягло мають. Йї уже доходить срок до кінця служби. Умов а була побратись; захохались вони обоє — кахи — найщирше і умовились як сроку дойде год, тоді й весілле одгудять, а він послї уже свого году добуде. Що дня він купав коний свого пана сядя верхи — кахи. — Річка гарна, глибока, бистра, береги ровложисті, зелені. Тут і водяний млин.

Побив ся він з одним парубком о заклад на карбованця, що він сам перепливе річку; а той каже: не здолиш... Був празник, зібралось народу багато, бо цікаво побачити. Привів Савка коний купати свого пана... дав — кахи — їх на час подержати парубкови, поки перепливе річку. Кинув ся Савка в річку весело; жваво,

став гребти ловко руками, хрустальові бризки аж на народ летять, розсипають ся драгоцінними каменями проти проміння — кахи. Як вплив на середину, де водяний шлин, то бока, то колесом пливе, люди дивують ся, любують ся, бухає воду, так і грає своїми кучерями поміж промінням та хвилями, так і ріже лучисті стріли, вода бистро біжить — кахи — з коліс, хватила раз його, перевернула, і в друге крутька, мов аж підкинула філя і осипала його срібними краплями, знов його пустила на волю, але-ж чи він злякав ся, чи що — кахи — філя його захопила в обійми і понесла а вода бистро біжить... Чи підтомив ся він, опустив руки... ба-чать люди, якось не та жвавість — кахи — не та меткість, не той огонь у його швидких поворотах... мертвить усіх. Хто з його очий не зводить, аж самі задихають ся... тихшає хвиля, тихшає філяста — серце мре... кахи — круги водяні шезають і слід зовсім гине, і одна рука нерухома стала — а там і друга, кувиркнулось тіло і пішло на низ, тільки ще раз покляклі кучері трохи — кахи — на воді показались, а потім усе зникло і вщухло... тільки бульбашки на тому місці — кахи — кругом довго-довго вертілись, а там і все замерло — зникло... Скрикнув народ: тоне — потопас!... Кинулись люди... той парубок, що поступив йому рубля, і Жид за ними — усі кинулись до його, да вже пізно... витягли неживого — кахи.. Побігли люди сказати Химці: вона воду саме короном на крутий беріг несла — кахи — охнула, так і впала — відра покотились і сама в низ подалась. Билась, билась об землю. А у мене теж — кахи-кахи — пригола — кахи — тяжко вгадувати, хоч і дуже давня горе... Тепер і про своє скажу.

Моя кохана на дуг їздила, сіна гребти — кахи — на болоті і простудилась... двів п'ять тільки й полежала і преста — кахи-кахи — і преставилась... і краска з лица ще не зійшла, в помертвілого личка — кахи. Як лежала у труні, люди дивувались... Як не загомонить — кахи. — Боже мій, роскоші мої, щасте моє!... смерть усе враз забрала... Ще-ж ми й не накохались, ще-ж я на твої оченьки не надивив ся... Я-ж твоїм голосочком не упив ся — кахи... угопив ся за труну, не пускаю людей!.. Боже мій! сьвіте мій — кажу — озови ся, або мене з собою візьми... Люди мене одірвали силою і понесли. А там я уже нічого не памятаю, тільки знаю — кахи, — та опинив ся у хавайна на ліжку ниць лежачи — кахи — цілу добу. Не пив і не їв, не озивав ся... серце скаменіло — кахи — думали, що одійшов... Лежала-ж

вона в труні, як не загомонить... з однієї церкви винесли дівку таку-таку... кахи — що! — кахи — а в другій парня такого, що налюбуватись не можна. Мою в право у вишневий сад, щоб соловейки щебетали, а молодця в ліво, на друге кладовище і разом — кахи — із церкви ви-ви-винесли — кахи: і дзвони разом загомосили... Розказати не можу її й моєї туги — да і народа. Химка знесилена тугою, ледві тягла ноги обвісившись на руки людей, що тягли її поцід руки, а потім положили її на віз, і як прибула — кахи — до могили, дак і не озвала ся в обмороці...

Ми-ж були молоді і вміли кохати: не певна сльоза — кахи — кахи — сльо-сльоза — кахи — і тепер слезить — кахи — і в старих спогадах і в немощах — кахи — не забудеш і тепер... Щемить негасиме се справдешне кохання — кахи. Да оце далі казати-му — уже й нерад, що розворушив давні виразки — кахи. Дак ото! Горе на горе скинуло ся!

Я тоді в мою Химкою і зпайомий ще був, а горе на горе скинуло ся. Я ще тоді не був удушливий — ще жвавий, бадьористий і до роботи беркний. Боже мій! Мало не ввесь город збіг ся дивитись — кахи, кахи — пару померших і померших од горя...

Химка не добувала уже строку у свого хазяїна. Де вже!... Увесь двір злила слівьми — кахи — свого сліду не бачила куди йти. А я... хоч не слівьми, то гіркими думами з'орав — кахи — те-ж подвіра свого хазяїна. О! яке то настало тяжке, палуче іstownанне! Мати моя саме тоді купила у тому селі — кахи — хату, де жила Химка і поставила на їх кутку. Там де перша була при батьку покійному да пожежа знесла: тяжко, каже, там буде жити — кахи. Я теж покинув своє місце у хазяїна, прийшов горювати — кахи — до матері. Дак хата не та, в якій я родив ся і місце не те, де я зріс... де у мене було повно веселощів, і берези моєї нема, що лапасте галля до мене простягала — кахи — а я собі робив гоїдалки, і береста того нема, що улій був приятий, і батько і я туди бувало лазим-заглядаєм... Багато було споминів, сподянок — кахи — живих, а тепер ся нова будівля додала мені ще більше горя — кахи — по моїй коханій... Ніяк душа не одхлине. Батька давненько поховав, іще й иньше горе приплило. А тут і мати ще заголосила: „Сину мій, у нас і так горя повно, а ти ще й своє приніс. Я-ж думала хати поновити, звеселити новим побитом вашми квітчастим, то й мов-б горе на нив

пішло-б кахи. Я думала й моє горе пригнітиш, а тепер — кахи — і ти і я пониклі ходимо обоє мовчки.

Хинка теж своїй сім'ї утіхи не принесла. Лиша ніяк не поборемо. Обруги тьма — нікуди й сонечку блиснути, душу одігріти. Ми обоє з Хинкою з'убожіли на віки горячим, кпучим чуттем — кахи — а раз у побиті морозом. Особливо Хинка журила ся.. не переборе...

Вернувшись до дому, облаштував я трохи свою хату, викопав колодязь майже сам... Усяк себе гвічу тяжкою працею навмисне, щоб у мою голову і думки ніякі не йшли тяжкі — кахи. Уже те щасте не вернеть ся так — кахи — як і весна в друге... то були молоді сходи душі... Там тепер у серці такі протьоки поробились, як на старій стрісі. Оце вже три роки як удуше мене мучить — син не тішив. Хинці було — жалко. Вона було мене утішає, вона у мене — кахи — по хаті поворочала ся, мовляв:

Як ти ходиш по хаті,
Легко серцю вдихати.

Вона мене підкрепляла. Треба-ж вас познайомити і далі з нашим життем, або й з горем. Тепер хвалити Господа нам добре живеть ся. Ото-ж ми освятили з матірью свою хату і колодязь. До сьвіжої погожої води — кахи, — стали люди учащати і найчастій дуже хороша і поважна дівка з третьої хати, нова сусіда наша. Ми ще ні з ким не обізнали ся. Нема охоти — а я — кахи — ще не скоро дізнав ся і звідки Хинка і хто вона. Раз спіткав ся з нею коло колодязя. Якось я нагодив ся за водою — кахи, — бо мати старенька уже... Дівка — кахи — смутна мені здала ся. Я їй витяг води, повдоровкав ся з нею, а вона ледві через губу одказала. Так ми нічого й не сказали одно одному — кахи. — В обох свої думки неутішні — тасмичі — кахи.

Ходить вона і ходить, іноді і в вікно бачу, байдужечки — про мене!

Пів року ходить — кахи, — потім знову спіткали ся, я саме волики підвів напувати, і вона тут саме набрала води, поставила коромисло — напувайте каже; тільки що витягла води для себе — кахи. Що то за голос! одним словом мене проняла.. Я зажду каже, — кахи і підождала, і ми одно на одного не зиркнули. А я її поспитав: — Чи далеко від нас живете? — кахи.

— У третій хаті.

Я не поспитав, як і зовуть і прозивають — кахи. — Спа-

снїбі, — кажу і повів собі воли. А смутовита яка!... тай хороша дївка... Чи недужа — кахи — чи що! — подумав собі — кахи.

Знов з місяць не бачились... У вікно бачу, або з двору трапляеть ся бачити. Про мене!... А потім мати угледівши раз у вікно і каже мені: — кахи — оце та дївка, що служила у городі, дак її женишина потопла — кахи.

Мене аж за серце вхопило!.. Ну, чому я їй хоч утішного дотепного слова не сказав!... Відденька! сирота... і своє — кахи забув би... Як вона те горе несе — горює мовчки... — кахи — чом я, думаю, у неї не розпитав, може-б у її полегшало на серці... Коли-б її зустріти... тай не довелось як нарощно аж півроку цілого... Ми-б обмінялись словом — кахи — хоч поглядом. І в мене серце заніміло-б трохи. А вона смутна, смутна з пониклим видом, з потупленими очима, з голосом тихим — сумним... і в ві сні уже мені — кахи — увиджасть ся. І чого!... а тепер мені уже її забажалось і побачить ближше, поговорити з нею, спитати про що будь — кахи, може-б я од неї і тугу розігнав... Як мені її жаль стало! Одно в одно вдало ся горе у нас і в один час на ворі нашого жита молодого... — кахи-кахи — зравило нас як небесна стріла враз обох уцілила. Чого нас се доля до купи звела? І мати не схотїла — кахи — на старому дворинці поставить хату, а сюди на село — кахи... — І треба-ж було мені ще й колодявця самому копати задля неї і задля полегкости моїй душі — кахи — як угасителя мого горя, й її може...

От доля!... Що схоче, то з нами й зробить... Коли схоче, зведе — коли схоче — кахи — розведе. І матері своїй казала потім, що увиджав ся я нераз і їй у ві сні — кахи — в великому смутку... Моя мова була коротка, але-ж каже — кахи — смутна, ласкава і без слів речиста.. торкав — кахи — її теж страшний смуток на мойому лиці... що у мене завважала. Не такі усі хлопці на селі і чогось їй усе хотїлось мене побачити і допитатись смутку мого... мало сього і помовчати... — кахи — а та мовчанка, і отой смуток мій — її вабить і цікавить, щсз такого потайного чоловіка пізнати. Хотїлось би — кахи — їй знати, як його зовуть-прозивають. Чого він молодий уданий, а такий наче нещасливий... да і знов призабуде. І так у нас смутно сі часи турботно проходили, в думках одно про другого і обоє до хлопців — кахи — і дівчат на вулицю не вчашали, а думи хвилями набїгали і знов одхивали і наче-б на воді і слїду — кахи — не було. А там ізнов збуренї, ізнов думки гвітять ся...

Дак ото мати її надумалась і повела її на прощу в Рихловський монастир, щоб вона збула ся — кахи — свого горя... Таке молоде, ще-б розпускати ся-цвисти, а вона вяне-хилить ся — кахи. — Аж тиждень там прожили... А батько уже з меншими дітьми дома валандав ся. Часто мати вбачала, як у куточок забьєть ся од людей, стоїть на вколїшках і плаче — кахи...

А там співають гарно монахи; за душу бере, дивні голоси, мов ангели з неба подають. Усе твориво боже дивне... сади — кахи, — яри, у ярі церква, явленна ікона на пеньку з'явила ся — кахи — Св'ятого Миколая. Які монахи побожні: рано встають, до утрені йдуть і богомольців будять на молитву. Підійде під двері і творить молитву, от і собі — кахи — йде до церкви рано. По обох боках яри і там дуби вікові — кахи — у три обійма. Ще божа роса не впала, іскріє по дубових листьях, по траві — кахи, — а люди саме йдуть... Які пасіки, сади... там молитва несеть ся з усіх сторін; монахи співають божественні пісні — кахи — і такі трудящі і косять і жнуть сзмі, і із приїзжих ніколи плати не беруть за коний або за трапезу — кахи — прибіта до стїни карнавка і хто скілько схоче, то од милости своєї і кине.

Химчина душа все в тузі — кахи — і часто думає і про мене, що не схожий на иньших хлопців. Да чого — кахи — він думає такий смутний? Уже як повернись, розпитаю, відкіль вони вьялись і чого тут хату поставили — кахи — уже і на другий рік верне.

Вернулись вони із Рихлів, знов вона показала ся, як місяць ізза хмар з коронислом — кахи, а я те-ж про неї згадував. Хоч із хати у вікно було її побачу, дак якось — кахи — і розірве у мене ту насердну тугу. Живемо обое посиротїлі в смутку і так думками мов одно — кахи — одного і покохали, як брат люблю сестру, ходимо в обіймах — кахи. — Повніє мое серце якимсь чаруванням, тихшає улещене мое серце одним ласкавим поглядом. Кортить, як не бачимось хоч із далека, — кахи — без слів, а розмовляєм гучно в тихомовку... Півтора — кахи — року так воно було. Потім я її знов застав коло колодязя, налив їй ведро води і попитав: — Як вас зовуть?

— Химка, — кахи.

— Чого ви такі засмучені?

А свій смуток од її ховаю — кахи. — У її на віях затряслась сльова, вона ухопила відра і пішла швіденько колихаючи

їм не сказавши — кахи — нічого. Дома жалкувала, чому вона не попитала, як і мене вовуть, — кахи, — відкіль ми з'явилися і чого прийшли сюди жити? Усе я їй на думку спадаю — кортить.

Я вже — кахи — жду її що дня. Усе руйнує!... Мені ще хочеться бачити, анать її жите, заглянуть в її серце, чого воно обомліває — кахи — таке хороше, принадне. Мов сонце ростину до себе вабить, так вона мене — кахи. — А у її теж ті самі мрії ворухать ся.

У матері моєї забракло борошна на хліб; з млина ми — кахи — забрать не успіли.

— Піди, синку, до сусід, коробочку муки позич; до тих людей, що у нас дівка бере — кахи — воду. Усе-ж ми їх більше знаєм, ні кого иншого, да й її мати у бабинці — кахи — во мною розмовляла — каже — кахи — познайомилась, да ще як тряпкляли у нас на хату — кахи — дак і її батько помагав. Піди — я трохи їх знаю, ми їм одслужимо.

Я й нішов. Увійшов у хату до їх — кахи — у хаті як у віночку. Чисто, за сволоком запашні квітки — округи рушники на стінах на божнику порозвішувані — кахи — і як кажуть і сама як квіточка: саме точить муку на хліб; стоїть — кахи, коло лави, хусткою голова повита.

— Магайбі! — кахи.

Химка наче здригнула... тільки глини на мене... зачервонілась так, що й уха красні.

— Прохала мати моя вас — кахи — заратувати трохи борошном, оцю коробочку — кахи — насипте в займи.

Ще раз зглянула — я сам не свій, да й вона...

— Мамо, мамо! — кахи — вона покликкала з кімнати свою матір.

Мати — кахи — увійшла, поздоровкалась.

— Як же вам живеться питає — кахи — у повій хаті? Де жили, а де привело ся?...

— Да так, прикутівши лиха живемо... — кахи. — Мати собі журять ся, а я собі... тихцем.

— І у нас не без лиха, — каже.

— Прощайте.

— Постривайте-ж! Натє — кахи — борошна. Се ви й забули, за чим прийшли — кахи.

— Спасибі.

Виходжу — мов опечений. А батько — кахи — перестрів мене саме у снігах на порозі.

— Верніть ся, хоч люльки покурино, і може й добре слово одно одному скажемо. Сусіди, а ніколи й не переповідаєсь! У вас будівля, а у мене отсі позви... дихнуть не дають, усе тягають. Отсе багатир той, — кахи, — що шлини гудуть, да що медведі достерегають, захопив того города як городив ся, ступив на три, і не багато, та досадно батьківщину попускати багатирени, а колись — кахи — і в мене брав і воликм да ще й не раз... У його діти, та і в мене-ж не телята! і мастки-ж у його не такі-ж — кахи — не порівняти.. Погано, що дав йому Господь такий талап, — кахи — а воно на людях і не одвічуєть ся. А наче він такий і не був, як і ми? Се шлюсть божа. То треба-ж уміть — кахи — по божому керувати. Треба-ж і иньшим людям чим можна послужити, дорогу, мовляв, перейти. Кахи — дак отсе вагаюсь — і ніяк не зайду і до вас навхідчини.

Увійшли в хату — кахи. — Гукає: Мокрино! жінко!... дай нам обідати, що Бог послав. Ми краще познайомились. — Кахи.

До мене обернув ся. — Мені-ж ні з ким у смак і куска хліба в'істи. Химка моя доня і лоси горює. А мати по дочці — кахи — і поготов, а я по їх. Мене і те й друге крушить...

А у мене — кахи — аж серце щилиєть од смх недомовок... Чого вона горює!... Я знаю чого, бо й своє озиваєть ся. Сіли — кахи — ми боршу їсти в купі і вона похиюплена подавала обід — не сідала.

Мати каже — кахи: — Чи ми вам не докучили скрипучи журавлем?

— О, ні! Да я щось давно вашої Химки не бачив, мабуть уже й не ходить — кахи — до нас по воду, може де кращу воду знайшла і привіт — кахи.

Химка так приязно на мене скинула очима, мов подарувала, і наче докірливо, що я так — кахи — подумав.

— Чому не ходить? — Батько каже, — ще й води витягнуть і виллють...

— Спасибі — кахи — вам, — підхопила мати.

— Ми раді-б і вам чим угодити, — сказав батько. — У нас синів — кахи — нема, усе дочки: я рад, що ти приверташ ся до нас. Може й мені чим заможеш. У нас колодязь заважив ся,

цярина згрухла — кахи. — А я обіщаю на розживу вам свинку дати, на новосіллі.

— Дякую вас, дядечку — кахи — за вашу ласку.

Химка і в друге скрасніла од такої батькової ласки: туди-сюди метнулась по хаті „мов у три губки снує“ подала пражені губи — кахи.

— А у вас губи є? — запитала мати.

— Ми ще не знаєм куди по їх і ходити, — одповів я. —

Ще — кахи — по чужих лісах — щоб не пограбили, а своїх і нема.

— Да Химка у нас любить блукати на самоті по гаях, дак коли будь зайде, то і укаже ті гаї, де вільно брать — кахи — губи. Шани у Петербурзі живуть, то й не боронять, аби ліса ніхто кахи — не крав.

Так і з'єдналась наша знайомість на віки.

Зайшла колись — кахи — до нас Химка. Так несміливо, поодоровакалась із матір'ю і каже, що батько її послав до нас, щоб вона указала, де в гаях гриби ростуть — кахи — ті місця. Чи ви, тіточко, зараз підете?

— Ні, голубко небого, — мати одповіла не піду: не тобї кажучи, ногу обірвало: — кахи. — А піде Сафон. Він охочий до їх.

Почервоніла до ух, мов трохи й посупилась.

Пішли ми в купі — кахи, — і довго нас мовчані напали — кахи. — Обоє очутились „мов собака в човні“. Не в тих — не в сих... Згода я до неї обізвав ся.

— Чи далеко ще йти до гаїв?

— Да ще — кахи — з пів верстви.

Незабаром і увійшли в гаї; хороший, густий. Листечко од легкого вітру потроху шевеліє і промінечко поміж їх — кахи — просвічує, мигтїть, птиці щебечуть, кущі зеленіють, чмелі-оси гудуть — там жабки плигають, там — кахи — білки широкохвості повадимають перелітаючи, гойдають ся — кахи — на гіллях. Усі як дома у своїому великому господарстві — кахи — усе живе радіє ясному сонечку божому і запашному і розкішному життю своїму. А наше — подумав я — кахи... — У мене чогось і серце замира, туга велика, безмежна... сам не знаю, чого воно у таку годину замира... Дивлюсь, аж під — кахи — ногами такого у мене губ, наче хто насіяв.

Як прийшли ми в гаї, Хинка зараз одбилась од мене — тільки що між кущами манячить, — то там — то там майне... зоріє... — кахи. — Я таки в очий її не спускав: так мені чогось і гарно і тяжко в нею, загляну на неї і повеселію, — а там... туга — кахи. — А пташки щасливо щебечуть, грають ся.

— Хинко, Хинко-о-о! — кахи. — Ось скільки губ знайшов; наче хто посіяв! Не нам, думаю, з тобою губи брати — кахи... — Кажуть: щасливому по губи ходити, а ми бідолашні... Хинко! по-можи їх збирати, у мою козубеньку і не помістять ся — кахи.

Вона підійшла, а я так сьміливо до неї підійшов, бо все про неї думав, і через кущі дивив ся, усе було її пасу — кахи — очима, чи нахилить ся, чи піде куди, а вона манячить як на-ківка і серце займаєть ся. От думаю хто-б мене од хвороби вигоїв — кахи — од тяжких споминок... Я уже і тоді ожив, як із її батьком цямрину робив да на її приглядав ся.

Вона прийшла — кахи. — Кажуть старі люди: щасливому до губи ходити. Вона зглянула на мене, усміхнула ся.

— А кажуть! — і очі заскрились... — кахи...

Чи не думала і вона про мене? мов щасливим мене зробила. Таким же голосом, таким ніжним, приємним озвала ся — кахи... — а очі! — кахи — речей мало, а серце затрептіло, наче янголь із неба подав глас — кахи. — Я підступив ще ближше до неї, узяв її за руку. — Хинко, — кахи — душа займаєть ся... серце цокотить... Хинко! кажу... Хинуюсю... Не губи бравши — я хочу бути щасливим, а тебе забравши до себе мов голубятко, — кахи. — Тобі тяжко на душі і мені... ми обидвоє понесли такі утрати серця — кахи. — Будемо жити два горювальники побіджені разом — кахи — одним горем — а тепер душі наші напоєні тихим щастем... будемо у купі жити — кахи — мов серденятко, — кахи — мов щастечко!...

Одним поглядом своїм — улащила, розжєврїла мов серце: розженемо одно одному хмари тучні, — кахи — хоч не заблищить уже сонечко над нами, то хоч промінячко душі наші осьвітить; хоч не зоріти-ме так уже як колись... — кахи.

Ми обоє сумуючи схилились мовчки одно до одного і на кілька хвиль замерли. В прошле душі наші, кахи, затопли, поки знов одхлинули — кахи — я знов почав.

— Будемо хоч і не першим коханням любити одно одного, та іскра згасла... а по братерськи хоч такою, як удовине серце... як

осіннє сонечко, хоч і світить та не гріє", — кахи — ми обоє удовці, будемо жалувати одно одного, поважати і знати-мен, як у сумну хвилину наших споминів одно одного обійти, не доторкатись до болючого — кахи — місця — як зашнурити...

Вона тихо схлипувалась і прищулилась до мене міцнійше до плеча мого. Я держу її за руку, стоїть мовчки — кахи — серця наші з'єднались і однаково б'ють ся, руки наші тремтять. Я її — кахи — потім і обняв... і поцілував... у її тільки слюзи капотіли... солодкі, хоча я її речий і не чув — кахи.

— Ходім до дому, Химусю.

Забрали губи і рушили.

Як молодому хочеть ся кохатись... і бути коханим... — кахи. — І старому — да як нема до кого з любов'ю хилитись — тяжко жити — пусте серце — голодне... не обогріте... будівля — не жила і то пустіє — кахи — валить ся... — кахи.

Прійшовши до дому я сказав батькови її і матіркам, вони всі зраділи і згодились дякуючи Бога — кахи — то й не чую й слова. Мені аж холодно зробилось — що як вона й не схоче піти. Ходить уже батько й мати по воду, а Химка ухилиється — кахи...

— Де Химка? — питаю їх? — Чого ви стали ходити?... — Батько одказує: — Така як огонь лежить: нічого і нам не каже — плаче, ще мабуть не уляглось... а вже і так два роки ізбігло — кахи.

— Піди до її сам — мати її каже. — Ні один парубок тутешній їй не подобасть ся, а про тебе була колись і ще й до сватання розмова — кахи, — так казала — хороший, почтивий. Для нас дак кращої пари не треба-б, як ти Сафоне. Вона однаково не піде ні за кого — кахи — з наших парубків.

Як став — кахи — ходити, да умовляти, і ми побрались — кахи — хоч і довго кивала головою і журилась. Плохо і серцю пустарем бути. Але-ж над мене послі свого коханого — каже — нікого і не знаходила рівного.. да ба! місяців два пороги топтав — поки — кахи — очуняла... — улавав.

Ми думали, що може ми сини і грішні, що першу любов поховали глибше і що у нас такий виродок, здавало ся, через три роки знайшов ся. Жалко було і спадки наших трудів йому покидати. Люди з боку, да й то казали — кахи: — Жаль, жаль, що такі люди та оддадуть свої труди нівиць кому — лежню що зім ро-

бити-меш — мовляли... От у нас сироти бубзють, без батька закинуті, старців у двацять літ водять, а в городі у торговок із голоду бублики, печінку жарену крадуть. Громада сільська ні за чим не слідить. Відні діти! пропадають як собаки. А може і між ними є такий, як і оцей Сергій Криль, що я обороняв, да пас за його, а він усе ріс та стругав. Краще-б було, як би сироту яку оддали до хазяїна за кусок хліба, воно-б гуси пасло по волі, а там свинок, а там у погоничі годилось би. І здоровен диме і людей бачить, чус — і само буде людиною... А старців водивши з хати в хату, да собак дразнивши, розвою ні розуму, ні душі не буде, і воно-ж те сиротятко і невинне. Чи вже трудно — нахабно якому будь селу обійти старця якого... миру — прогудувати, да щоб вони і не вештались по селах... Житє їх гірке і громаді гріх.. у нас ще й батька рідного й матір шлють по куски... Хоч і не має право про се казати, да до речі пришлося. Знов таки кажу, як розвинеть ся сиротятко: у шевці, у кравці оддять їх... Село без коваля сидить... глум: — як треба заплішить там що! дак і їдь — за шість верст до міста — день ізведи і кінь згуляв.. От які ровпорядки.

А ми дивимось на свою дитину і на спроту, тай то журимось і не знаємо, що з ним одинчиком робити — не думались, журимось, а оддять його в люди — жалко було — кажи.

А от що скрасило наш вік затуманений, здавалось, на віки... Із за божого дому показав ся сьвіт — ласка його милосерна. Сергій Криль, товариш мій, був опустив ся — золота стежка йому засліпила очи, якою доля його повела — кажи — а душа його захрясла... А потім він вештаючись між людьми довго — і сам ширив свій розум і серце затужавлене ще в малку, стало одмякати, і став цікавитись не тільки своїми інтересами, а і спільним житєм свого люду — кажи. — Він прозрів і порозумів: заслона мірського руху і потреби бідного люду, що не має де кому і голову приклонити, відкрились і він став ліпше до людей, і став і до нас нахилитись і хлопця мого ялучати до своїх дітей і приручати, сперва іграшками з його дітьми, а потім і в майстерію манити — стругати, і тут же і діти його кувплять ся. Також у саду колірувать — дерево, од гусені збавлять, як садить — землю заготовлять. Мав він і доброго садовничого, підпомочника зі своїх людей. І мій хлонець Івась, що пошти здавав ся дурним і лівтяєм, виріс і ростом і умом; а то наче пригнічений був, і обличчє його

змишльово і сам упрям уже не дивив ся. У його хисту не було до хліборобства; він тією працею нудив ся і недоумком адавав ся. А потім він голову пілляв — кахи — я його замістив у школу садівництва, а на його місце узяв собі хлопчика сироту і став привчати до господарства. То якось і полагодилося: і сироті я дав кусок хліба і пристановище через свою дитину. Се дуже — кахи — наше житє піддержало. Так одно добре діло веде за собою друге. Також і не добре...

Я хоч і кашляю тепер, та на душі весело.

І дознав ся важного кореня. Що треба і до дітей увагу мати. Як його гнути, треба угадати, стежучи його здібність... Тепер з його людина хоч куди! Ми його оженили з сестрою Химчиного — кахи — жениха, і він поступив у земські садівничі, нас багато учнів і сам з ранку до вечора лазить по поросі, та по сонцю. Ми од нерозуміння дитину мучили і самі погибали.

Сергій, мій побратим, покинув гордоші і помирившись із моїм тестем і поступив йому три ступні землі, що вагав ся десять літ. І ми тепер дякувати Богови, усі порядно живемо, миролюбно — кахи — і старе згадуємо. Тільки кашель не покидає — слід недобрих вчинків. Тепер знаємо, що треба уважно до дітей приглядатись. Воно — ковалем збираєть ся бути, а ми його ветеринаром робим — кахи; — воно од книжки не одірветь ся, а ми його у цегольню запроторим, і не змислимо що під тією скориночкою талант великий може ще не дозрілий криєть ся і часто темний батько дубасить, гне його аж тріщать... Вік живи — вік учись і — кахи — і сам Сергій механік — вийшов із пастухів, пани визволили, хоч він там і був за попихача, а потім догледівшись і просту йому дорогу вказали. А тепер і він згадав про все те і сам став божою рукою керувати — кахи — і мого сина спас од недоумства і нас самих темних людей став вражати світлом. От моя історія в Химкою... — кахи. — Блиснула хоч на останніх днях. Да і ми-ж не безслідно прожили. Хлопцю сироті дали притулок. Одщипнули од свого крайчика на почин і людям. — „З миру по нитці“ — то і всім буде добре. Треба облогом стояти для добра ближньому.

NON SCHOLAE, SED VITAE.¹⁾

I. З нашої середньої школи.

Новіші здобутки на полі науки й перевороти в суспільнім та економічнім житю витворили нові погляди й умови для індивідуального життя і вимагають тим самим відмінного виховання та приготування до того життя. Тому долагання реформи шкільного виховання та його теперішньої методи не лиш оправдані, але й доконечні. Суспільність, яка до недавна ще так мало займала ся шкільною справою та в шкільнім формалізмі й бюрократизмі не добачувала небезпеки й лиха для життя поколінь, підносить тепер що раз більше рішуче жаданє переміни шкільної системи. Мало хто — хіба несьвідомі — задоволений теперішніми школами і вибором молодіжи, який випускають вони в світ на передових людей. До них часто упереджені, навіть боять ся їх родичі і ученики, проти теперішнього їх стану виступає й опінія науки, а навіть ті, що стоять на чолі шкільництва, дуже часто висловлюють своє незадоволенє в них²⁾.

Теперішні школи замісь загального виховання переняли на себе подібну роль, яку в господарстві сповняють трієри — одначе з тим додатком, що при своїй праці багато зерна давлять і псують, і з тою ріжницею, що сортують зерно молоденьке, недоспіле, про яке ще годі щось певного сказати, яке б воно було доспівши. І отся механічна праця шкіл стала передівсім причиною, що на місце ковечного довіря й щирости між школою і суспільністю гніздять ся апатія й холод — ті самі риси, які вже панують

¹⁾ Ми радіб вести далі діскусію про шкільне питанє, розпочату давнійше в ЛНВістнику. Девіз, який кладемо на чолі сеї діскусії, характеризує загальний нині поступат і напрям, у яким бажали би ми вести діскусію. Даємо на сам перед голос одному з наших практичних педагогів.

²⁾ Що до сього цікава була недавня шкільна дебата в галицькім соймі. Були там наріканя на можливу гіперпродукцію інтелігенції з причини зросту фреквенції в середніх школах, на неморальність шкільної молодіжи, за яку винуватили театр, політику, літературу, суспільність. Поруч того йшли наріканя на те, що мундурики не причинили ся до етичного піднесеня шкільної молодіжи... Цікава одначе річ, що ніхто не вплинув у внутрішнє жите школи, в її систему, щоб там знайти причину лиха. Навіть не лицьє в обороні шкільництва спихати всю вину на суспільність і прояви її культурного життя, бо саме в теперішніх часах школи надають їм напрям, а коли вони неморальні, то часть вини паде й на школи. (Прим. авт.).

у внутрішньому житю школи, де між учителем, шкільною системою й наукою, а учениками паує холод і брак зацікавлення, а замість життя і праці гнетучий обовязок і формальність. В слід за сими проявами йдуть взаїмні обвинуваченя: з одного боку винуватять школу за перетяжене молодіжи, науковий формалізм, бюрокративизм, тенденційність, абстрактність, безоглядність і строгість, за наслуване памяти й індивідуальних здібностей, за ігнороване житєвих інтересів і пожиточних наук і т. и. З другого боку винувачено молодіж за байдужність до наук, упадок волі, неморальність, підлягане позашкільним впливам і т. и.

Часто можемо ще почути й дальше посунені наріканя. Брак здоровля у більшій часті молодого покоління і брак злученого в ним гарту душі та сили волі, духова скорозрілість, забиване індивідуальних здібностей, самостійної ініціативи й творчої сили, спогаюване штуки і упадок вразливости на дійсну, правдиву красу, незнане природи, лиш поверхове знане її моделів, у кінці відчужене між молодшим і старшим поколінням, яке так трагічно відбилось вже в теперішнім житю і письменстві — отсе ряд завважених у житю фактів, яких жерелом має бути передівсім система теперішньої школи.

Також чиста наука стає вже дуже часто по стороні нарікань на теперішню шкільну систему і старає ся зі свого боку винаходити й науково прояснювати причину лиха. І се важне передівсім тому, що рівномірно зі здобутками на сїм полі можна буде проктувати відповідну до причини реформу і оправдане буде жадане, щоб у тій реформі взяли участь ті, що в своїх руках держать організацію й заряд шкільництва.

Про конечність реформи ніхто нині не сумніваєть ся. Недавно витворили ся спеціальні галузи наук, які посередно або й безпосередно доторкають ся школи й дитини та подають діагнозу лічення сучасного шкільництва. От хоч би психологія — головної її галузь психологія дитини. Вона відкриває нам властивости дятячої душі й процеси її всесторонного розвою. Посередно видвинула вона права індивідуальности проти здавлюваня основної вартости одиниці безоглядним колективним устроєм шкільництва; вона вказує на те, що численні приписи й педагогічні правила мало числять ся з індивідуальними даними, і запротестувала проти того, щоб „клясу“ уважати пр. за коробку з сїрниками однакової форми і якости. Опираючи ся дальше на тій науці, можемо вказати на

хиби нашої шкільної педагогії, методики, шкільної літератури, регулятиву, розкладу матеріалу і т. в. Однак найважніше те, що психологія дитини виказує нам неуптво в справі виховання й навчання, бо власне поверховий вибір та невідповідне приготування учителів до їх звання, се одна з найбільших болячок нашого шкільництва.

І так рівномірно в розвоє нових дослідів на полі психології та інших наук про чоловіка, міняєть ся образ дотеперішньої педагогії з її методичними й дидактичними поглядами. Дехто вже навіть ворожить, що наша педагогія цілком збанкрутує і на її місце висувають нову науку про вихованє: педологію. Поки що нові погляди й жаданя в справі виховання здобувають собі широкий загал — біда лише в тім, що багатьох здобувають для ідеї школи, або школи, яка має виринути в далекій будуччині, коли „обставини змінять ся“. Про те, щоб вони стали в ряди борців за реформу школи в теперішности, нема що й згадувати, хоча в сій справі відстрашує їх не сама внутрішня реформа шкільництва, а радше неохота або на їх погляд неможливість змінити ті обставини, від яких залежить теперішнє, державою змонополізоване шкільництво.

З сього самого жерела впливає ще й друга цікава поява: деякі хиби нашого шкільництва толерує ся й оправдує ся з огляду на ріжні „обставини“ даного часу й на посторонні інтереси — от хоч би інтереси науучих народів. І коли-б ми оправдували істнованє ріжних заведень, які нищили би діточє тіло або затрокували його — от хоч би туберкулічними заразками — для ріжних висших інтересів, то таке поступуванє мало би таку саму моральну вартість. Де як де, але в вихованю й науці повинно бути все приспособленє до основ правдивої педагогії, етики й науки, коли хочемо, щоб суспільність не була до шкіл упереджена і щоб вони служили культурі і стали регулятором суспільного життя.

В чім отже треба головно шукати причини злої оінії про-сучасну школу та її питомців? Думаємо, що не виключно в поза-шкільних впливах, але у внутрішнім житю школи, якому падає напрям бюрократична організація шкільництва, що накидує ще часто шкільництву й службу для посторонніх, часто несправедливих цілій.

Сучасне шкільництво — передівсім середнє — почало витво-

ривати ся в XVII віці, взявши в свою основу невироблену ще тоді штучну методу і односторонній погляд на науку давніших віків. Скрystalізувало ся воно ¹⁾ аж у XIX віці, одначе серед більше скомплікованого життя і відмінних поглядів і впливів на суспільність, як прімітивні типи шкіл із попередніх віків. Рішачий голос у справі шкіл дістала бюрократія, яка й висунула на перший плян потреби держави і спеціяльно бюрократичної верстви, взявши рівночасно на себе монополію у їх завідуваню.

Одначе в теорії йшло з сим рівномірно друге змаганє: віддати школу на службу цивілізації і змінювати організацію шкільництва виключно в виховачім напрямі; інтелектуальний розвій ученика і етичне піднесенє його характеру — отсе мало стати основною метою всякого вихованя. І хоч на се змаганє звертали увагу організаційні нариси різних категорій державних шкіл і відповідно до сего старали ся навіть дібрати науковий матеріал, проте служба цивілізації і етичні цілі лишили ся теоретичною метою вихованя, бо в практиці повне культурне піднесенє одиниць, яке мало-б впливати з розвою прикмет чоловічої природи, відсунуено на другий плян, а школу зроблено посереднім ступнем для досягненя сьвідоцтва, ключа для карієри і вигіднійшого життя. І се в дійсности стало метою вихованя і для неї лише школи здобувають собі фреквенцію.

Тим способом вценили держави в основу змонополізованого шкільництва всі хиби бюрократичного устрою, і лише для зверхньої окраси полишили теоретичну фразеологію. Ті чинники, якими повинно дорожити природне вихованє в цілі ширеня інтелігенції та заохоти до широкої осьвіти й науки — заступлено метою до класифікованя, патентованя й авансів. Дігину кладуть тепер у школі під драбину, збудоваву зі сьвідоцтв та патентів, і звичайно приказують їй лізти по ній при помочи добрих нот по овочі призначені лише для вибраних. А той вибір доконуєть ся передівсім із виї, формально, для сьвідоцтва, часто в імя державних потреб, а не в самих учениках, при помочи їх волі і самостійної праці

¹⁾ Автор має на увазі головно наше шкільництво, вироблене на основі німецького та по троха польського монастирсько-схоластичного. Треба би відразу додати, що шкільництво англійське, а особливо американське, шведське та норвезьке розвило ся в XIX в. зовсім на иньших основах. *Ред.*

в імя тих висших цілей, які саме зазначені в організаційних нарисах шкіл. Про те, щоб про сей вибір рішали відкриті школоздібности до тої саме праці, яку заporučає свідощтво, як також про культурну й моральну вартість одиниці, нема що й згадувати.

В тім дусі уложено шкільну систему в приписи, а методу применено до системи іспитованя на класи, які в першій мірі стоять на перешкодї правдивому вихованю і освіті тим, що кладуть над учеником острого, часто несправедливого урядника в особі учителя, який передівсім повинен бути його керманцем, приятелем і порадником. В тім дусі визначує ся також в гори матеріал науковий; звідси впливають такі „моральні“ прилади, як шкільні мундурки, шпїонство учеників і недавно запропонована острійша класифікація. Серед таких обставин замість конечної при всяких природних розвою свободи, мусіли прийти на порядок закази, прикати, похвали, свідощтва, ріжні оплати й кара, а все те в дійности — невірничий примус, який природно замість виробляти і підносити, часто скривлює молодечі характери, виробляє неохоту і ненависть для науки та придушує в богатях вроджені здібности і нахили, які тільки при свободі могли-б обявити ся і відповідно розвивати ся.

Тут лежить причина недовіря до школи і початок деморалізації шкільної молодіжи. З сего впливає те, що рівномірно з холодом до учителя і шкільної науки йде у одних учеників запал до свободного позашкільного читаня без розбору всього, чого школа не позволяє, або що поминає, або до чого хто має спеціальні нахили. Інвші сприкривши собі неінтересне для них або кривдяче їх шкільне житє, запалюють ся до позашкільного житя і піддають ся без розбору його впливам. У слід за сям іде дуже часто моральний упадок, духова скороврілість, критикоманія, а нечисленні тільки вступають на дорогу поважної, самостійної праці над собою поза школою і самоосвітою підносять себе морально і інтелектуально далеко висше понад тих, що маючи перед собою лиш одну мету — стати в рядах вибраних школою, обмежують ся лише на репродукованю того, що вложать їм у голову учителья відповідно до невірничих приписів методи, розкладу матеріалу і иньших побічних цілей.

Дух теперішньої шкільної системи впливає ще в иньшій напрямі відемно на молоде покоління. Ті будь що будь лицарські прикмети чоловічої природи, що лежать в основі гарного харак-

теру, як пр. розвиток власної волі, самосвідомість, самостійність, енергія, отвертість, відвага пожертвування і т. и. заступлено ногоною за сьвідоцтвами й похвалами, нещирістю, браком відваги, хитрїстю, облудою й задрїстю, яка виробляє ся при сівубіганю в школі. Сї прояви безперечно істнують і поза школою, годї одначе заперечити, що бюрократичний дух сучасної школи не то що їх не викорінює, але навнаки, розбуджує, толерує та розвиває. Коли ще парешті звернемо увагу на те, що завдяки теперішній системі безнастанного клясіфікованя та наукової універсальности замість узгляднюваня індивідуальних прикмет душі, а навіть тіла впокує ся в богатюх питомцїв школи глупоту, лїннєвство і саме на те випрошує ся їх в храму вихованя і науки, дальше витручує ся в відти багато „морально упавших“ та політично підозрєних, легко зрозумїємо, що мета вихованя і осьвіти, зазначєна в теорії, в практиці уступає місця побічним цілям, залежним від системи бездушних пот і сьвідоцтв.

Здавалось би, що школи як культурні інституції, пересїваючи молоде поколїє і випускаючи з поміж нього в сьвіт тільки невелику горєтку вибраних „дозрілих“, тнє самнє сповняють у культурнім житю подібний селекційний процес, який у житю природнім сповняє сама природа. Та воно не так, бо помнчувши те, що сказано више про сучасне шкільне вихованє, можливість посиланя дитини до школи є першою умовою знайти ся колись у рядах вибраних і про той вибір рїшають (завдяки шкільній системі) дуже часто національні та економїчні відносини, клясові інтереси, державні потреби, протєкція, а також сумлїє і осьвіта виховуючих — а не виключно ум і характер виховуваних. В кінці й на те ще треба звернути увагу, що школи тільки тоді можуть рїшати про такий вибір та накидувати його суспільности, коли-б оцїнювали вже ум, здібности й характер, випробованї на самостійній праці й досьвідах, а не, як тепер дїє ся, оцїнюючи лише спромогу (часто хвилєву) репродукованя чужих думок і досьвідів, коли рівночасно самостійну працю, яку ученик проявить нераз у найдїпшій вірі, часто нехтує ся, а навіть карає ся.

Отже супроти сєго й ті високі, небезпечні перекази, що звуть їх натурами, се тільки довершенє всіх тих хиб, якими переповнена бюрократична шкільна система, а їх претєнсїє в оглядом на культуру і суспільність у більшій часті цілком неоправдані, часто на-

зв'язати шкідливі. Нехай школа поставить собі за мету етичне та безінтересовне інтелектуальне піднесення одиниць, а не магуру та патент, osiągnений не раз під примусом, а часто й не без інтересу; нехай у горожанськiм житю і в державній службі буде відкрите поле свободної конкуренції для всіх і у всіх напрямках і про побіду в тій конкуренції нехай рішають вроджені здібности і здобутки самостійної праці в напрямі, обібранім уже з розвагою й замишуванем, тоді школи зможуть випусти з себе гнучкий їх тягар і будуть служити культурі й суспільности. Тоді й горожанські чесноти та почуте обов'язку піднесуть ся до тої самої вартости, яку має тепер патент; піднесеть ся й ціна всякої праці, яка мабуть завдяки шкільній системі попадає в понижене, з виключенням хіба тої, якій ціну надасть пенсійний квіт. Також жадне правительство не мало-б тоді причини нарікати на велику фреквенцію в середніх школах і боятися можливої гіперпродукції інтелігенції та притакувати „острійшій класифікації“. Доки люди будуть жити, мабуть ніколи не буде між ними за надто багато шкіл, науки й просвіти; занадто багато може бути лише свідощів та людей з односторонніми патентами.

Сотворити школу без кар, нот, свідощів та сортованя ріжнородних умів відповідно до однакових із гори означених норм і для подібних житєвих цілей, а замісь того як заохоту та принаду до осьвіти поставити розвиток усіх сил і здібностей духа і серця як конечну умову поведження серед будучої самостійної праці, практичного житя й карієри в тім житю — отсе був би важний крок у справі шкільної реформи. Тоді для абсолюентів школи було-б отворене повне житє, а не, як тепер, житє обмежене патентом. Про вибір і зрілість рішали би вже випробувані здібности й праця серед дійсного практичного житя, або в спеціальних фахових заведенях, де збирало би ся вражіння самодіяльно; про се не рішало би вже виключно лиш житє проведене в шкільних мурах, яке так мало має спільного з позашкільним житєм.

Школи розвивали би вразливість для добра, правди й краси, розбуджували вроджені здібности й любов до природи й праці, а свободна конкуренція в житєвій боротьбі стояла би вже в простій залежности від розвиненого ума, здібностей і характеру. Безоглядну класифікацію, свідощтво й примус заступила би в школі свобода і безінтересовна охота до осьвіти; змінив ся б тоді й па-

гляд на вартість самої науки та відношення між школою й учителем та учениками й домог.

Безперечно, така реформа вимагала би того, щоб учитель спосібив ся не на судію дітей, але на їх провідника і щоб йому віддане було мінімальне число учеників; дальше потягнула би за собою далеко більші видатки на шкільництво. Але кожний признаєть, що ті видатки оплатили ся-б при раціональній переміні шкільної системи, тому не домагаєть ся й бути байдужним для шкільної реформи, се безсовісний гріх супроти поколінь, держави й будущини.

Нехай отже й у нас із боротьбою за школи йде в парі боротьба за реформу шкільництва. Без сього тяжко виборені школи будуть мати все дуже проблематичну вартість.

От пр. серед великих перепои отримали ми гімназію в Стаїславові; минуло ще лиш два місяці її істнованя, а половину учеників за суджено вже на високі шкільні оплати. І більша часть із тих засуджених опустить зі сльозами храм вихованя й науки. Система клясіфікованя відкидає їх, вмовивши ще в них може-глупоту й лїннство, або даючи їм перший раз відчути житвю несправедливості; хто знає, чи не ровдавить вона навіть їх житє, одберши з надїй.

І мабуть ніхто не повірить, щоб за два місяці при переповнєннєх клясах могли повстати між учениками й учителем такі відношення, серед яких про кожного з осібна можна-б видати справедливий суд. Суд у більшій части мусить бути поверховий і несправедливий, а такі несправедливости при теперішній системі все будуть повтаряти ся й ширити упередженє й страх до школи й науки. І подібні несправедливости доконує ся звичайно на дітях невинних і непорадних, що і в школі надїяли ся знайти ще сьвіт своїх дитячих мрій і думок, сьвіт ввічливости й любови. А чейже школи не сьміють заколочувати й відїммати дітям тої атмосфери, надто ще для таких цілій, яких дитина не відчуває, не розуміє і про які ще нічого не хоче знати.

Вириваючи дитину зі сьвіта її думок та пересаджуючи в атмосферу вічного клясіфікованя, примусу, караєннє й патентованя і розпочинаючи на нїй тим способом операції, не чекаючи аж вона бодай привикне до сьього нового сьвіта, перериваємо не тільки свободний розвиток індівідуальних нахилів і прикмет серця, але традитно можність убагородняти природним способом їх чутє й думку,

Бо не розпочинаємо сего саме від того світа, серед якого невинність, доброта й праведність не є ще заслугою, а вродженою прикметою. Але більшість з поміж високо поставлених судіїв над дітьми не схоче зрозуміти сього, доки в руках буде мати такі педагогічні засоби, як каталог, свідощтво й примусові пкільні оплати. Їм легше ними оперувати, як утворити дітям атмосферу свобідного життя й ровитку та взаїмної любови й довіря. А коли півніше між шкільною молодіжю стріне ся великий процент таких, що будуть займатися тихцем як раз тим, що в школі закаувають, то і в тім завинить театр, політика, модернізм, агітація й усе таке подібне.

Више наведений принагідний примір ілюструє лиш один момент в істнованю одної школи; нехай же він відповість на питане: До чоґо служить у практиці теперішня шкільна система, яка триумфує головню в середніх і висших школах?

Олекса Іванчук.

II. Відваґа й культура, школа й боязливість.¹⁾

Хоч би ми й як високо ставили значіне відваґи для культури, — то переборщити тут годі. Що освободило нас із пауурич світського Риму, який заволодів землями довкола Середземного моря? Відваґа Армінія. Що увільнило нас від духовного Риму? Відваґа Лютра. Що освободило нас від тяґару Столешевих і Аристотелевих доктрин? Відваґа Коперніка, Галілея, Бруна, відваґа, що дала їм можливість вірвати з могучими пересудами учених.

Без відваґи Колумба й вікінґів не можливе було відкритє Америки. Трус і людина, що бояливо береже безпеченства своґого життя, не здатні на лікаря, не візьмуть ся за секціонованє мерців, не стануть робити досьвіди з заразливими бацїями; і на хеміка не здатен трус: тут можливі експлозії; мужі як Вернер, Сіменс, Лібіґ, Альфред Нобель могли би про так небезпечні випадки дещо оповісти. В передісторичних часах безстрашність перед хижими звґірями, перед привидами, людьми, богами, чарівниками,

¹⁾ В доповненє уваґ д. Іванчука і навізуючи до остатніх його слів містимо тут переклад німецької статї дра Георга Біденкапа, надрукованой недавно в додатку до монахівської Allgemeine Zeitung (ч. 191 за 1905 р.). *Ред.*

ватажками, на кожному кроці перемагала перепони; відвага додала розмаху поступови, коли він зупиняв ся. Відвага була постановою освободити ся від страху; відвага, се була любов свободи. Безстрашність і очайдушність, останки крові давніх вікінгів, жнуть вперед подорожників-дослідників, що в своїм змаганю до відкриття нових фактів не жахають ся ні ледових полярних країн, ні пісків і вихрів пустині, ні людожерних апетитів дикунів. Щож до інших царин науки, то грубо помиляв би ся той, хто думав би, що тут про відвагу байдуже! Бо як же багато потреба відваги на те, щоб удержати на собі глум цілої касты вчених та не впасти під тягаром їх упертої мовчанки! А сеж припало на долю багатьох учених, які відкривали для науки нові дороги. Боязливі й трусливі вчені лишають ся дома в своїм кабінеті.

Такі природники, як Гумбольт, Дарвін, Роберт Маєр не вважали свого молодечого життя так цінним і не заміняли мети, щоб не повірвати його на цілі місяці філям океану. А власне ті їх подорожі, які вимагали стільки відваги, принесли науці найзнаменитші овочі. Три людські покоління в зад треба було вже досить підприємчого духа на те, щоб виїхати з Німеччини до Парижа або Лондону. Для тодішніх людей значили сї подорожі стільки, що для нас тепер подорожі до південної Америки, Австралії або Східної Азії. Такі знамениті вчені, як Боп, Лібіг, М. Мілєр, Земерінг показали підприємчивість свого наукового духа ще довго перед тим, заки самі доконали чого будь на науковім полі; вони зробили се своїми далекими подорожами, які були тоді зовсім не так вигідні, як тепер. Значінє відваги в історії людської думки зможемо влучно схарактеризувати, коли згадаємо про жовнярську кров пливучу в жізках мислителів. Гляньмо на Китай: його духове життя стоїть від півтретя тисячки літ під впливом Конфуція, що був сином хороброго офіцера. Підїмо до Індії: найдемо там Кантову філософію вже перед Буддою, отже перед 25 століттями; її викладає тоді один із членів воєнної касты. Отся Кантова філософія перед Кантом зоветь ся звичайно наукою Упанішадів: під тою назвою величає її Шопенгауєр. Вона представляла собою зворохобленє касты воєків проти касты сьвященників, закиненє багатьох богів і розбуялого жертівництва на користь сьвітогляду, по якому життя є тільки піднесенєм у своїй виразистости сонним мріянєм, — сьвіт є тільки проявою, а не річю самою в собі, — тайна душі вселенної дежить тільки в таємничо-

сти нашої душі; все те було влучило ударом проти нервової релігії в численних богах. Їще численнішим жертвами. Се річ доказана, що така відвага ввійшла амаси вояків; священники прийняли потім сю науку, але тільки як таємно знане, недоступне для народньої маси. Дальшою ворогобною проти браманського священничого стану була наука Будди, королівського сина та вояцького нащадка. Зайдімо до Греції: Сократ перебув хоробрим жовняром три воєнні походи; в військовій шляхті докедали Геракліт і Плятін. Що дотикається західних мислителів, то в Бруна, Декарта, Юма, Сен Сімона, Раденгофера, Ніцшого можна доказати жовнярську кров. Мислителів, що справді заслугу на сю назву, мусять бути охочий до боротьби й заціпення, бути відважною, чільною особистістю. Можна сказати, що відвага рементується також серед чисто духових справ.

Хто в наших днях (а в будучности тин гірше) буде підіймати ся до боротьби проти лиха свого часу, тому потреба також трохи не сніпої відваги. Нині, в століттю союзів, часописів, фахових організацій, загальної військової служби, трестів і картелів жде людську одиницю тяжша боротьба, ніж коли будь перше. Новою ясністю освітити шляхи людського поступу може тільки геній поодиноких мужів; але ніколи не буде фахових організацій геніїв: тому величезна економічна й політична вага всяких спілок, трестів, часописів, карт і т. и. все налягати-ме на ту людську одиницю, від якої виходити-ме невинідиє їм світло. Сьмілисть безоглядного висказування правди граничить уже нині оному в „божевільє“, а все те йде шораз до гіршого. Не без слушности жалкується тепер дехто над недостатчею „мужів“ у наших часах. Може вони й існують, але їх замовчується та вивечить ся. Виступленє в публичне жите могло би хіба проявити ся як виступленє на публичних зборах. Але тут лунають тільки кличі, — тут здобується тільки оплески партійної маси; величезної відваги потребував би той, хто захотів би виступити против тих непереверених блягерів і витревалих бесідників, та против самохвального глуму й наруги юрби. Жисмо в часі телеграфів; кожда сьогднішня подія знайдеть ся завтра по міліонах часописів; дуже легко zorganizувати бурю негодована, яка може до живого вражити навіть найбільш твердошкірого політика, не говорячи вже про генія правди, якому прийшла б охота реарунати гніздо шершенів. Вачимо отже, що відваги в ростучій пропорції потребують не

тільки поодинокі духові провідники, а й менше чільні люди. Від часу, як Галілей відкрив закон прискореного руху, розпочала ся з ростучою скорістю переоцінка всіх вартостей, техніка перетворила комунікацію; нові способи комунікації та всякі винаходи поробили жebraків мільонерами, мільонерів жebraками. Повстала беаліч держав у державі, — багато князівств без політичних границь, які з усе ростучою силою притоптують амагання поодиноких ідеалістів, направлені до вікинєня в інтересі культури нового яра; цезари й королі не могли би під сучасну пору виконувати такого деснотизму, до якого здібні в наших часах з'організована маса, часониси, трести, професіональні союзи й т. и. Колиж нема вже мужів із відвагою до визнавання безумовної правди та боротьби за безумовну справедливість, то пропала також любов свободи, пропала основа всякої культури, — починаєть ся загальне рабство.

Занитаймо тепер, як поодинокі чинники вихованя, від дїточої кіннати в її кавках, до школи й військової служби, відносять ся до славленя, евент. до плеканя відваги? Коли одначе відповідь на те питанє та на всі подібні квестії переходила би далеко поза рамки одної статї, то обмежимо ся тут тільки на питаю про відношенє відваги й школи або боязни й школи. Як школа сприяє розвиток відваги, або як помагає йому? Як його нівечить, чи може як посуває його вперед?

Гляньмо перше на перепопи. Можна з повною слушністю заявити, що надто вчасне посиланє дїтей до школи та надто високі шкільні вимоги некорисно відбивають ся на тілесній основі відваги, або що найменше на її найважнійшій пристановищі, на сильних і здорових нервах. Шкодити розвиткови відваги можуть також предмети навчаня, о скільки вони абсорбують дїточий ум та ві школи роблять місце муки. Публична школа є масовою школою, та в більшости учеників ані думки ані почуваня не надто благородні. За тим іде те, що поважанє й карість у школі тільки виїжково впливають із любови й пошани до учителя. Взагалї тільки страх сприяє учеників від вибриків. Серед важкої, терпеливої праці, що з'їдає нерви, пусять учителям найбільше подобати ся ті ученики, яких найлекше можна настрашити й онесмілити, які найменше брикають, не мають нахилу до пустованя, та яких не навівив дух підприємчivosti. Виїжково лучає ся, щоб ученики, надїлені не надто живою вдачею, а за те великою податли-

вістю на впливи зверхніх обставин, в пізнішій житю показували собою сьвітлі приклади безстрашного мужества й відваги, — в за-саді бодай не можна сього по них надіяти ся. Родичі, знаючи, що податливість є в житю й школі знаменитою охороною перед непри-ємними досьвідами, виховують дітій у тім напрямі, щоб вони зискали собі можливо як найбільше прихильности в учителів. Податливість і спроможність вжити ся в умови життя — се гарні собі речі; навіть найвідважнішому не завадить у даному моменті їх ужити. Одначе вони можуть бути також гріхом; се не ідеал нашого народа — бути як найбільш уяглим і охочим до підчинення себе иньшим; коли би се стало його ідеалом, то було би останнім його ідеалом. Треба одначе признати собі, що ми на жаль ідемо по дорозі до сього проблематичного й безплідного ідеалу, який тільки мало коли, та лише у виїмкових людий, іде в парі з прикметою відваги. Учителі мусіли би бути ангелами, як би вони при сучасних умовах своїх іспитів, посади і платні не покладали найбільше ваги на слухняність, покірливість, уяглисть і обачність учеників, — а за те звертали більше уваги на учеників з живійшою вдачею, яких иноді важко опанувати, та які часто тя-тотіють у них, а про те нераз визначають ся сьвітлимиздібностями, — та коли би саме таким одиницям учителі присьвятили найбільше старанности, слідячи, чи за повірною очайдушністю, а навіть зухвалістю, нема спеціально цінного ядра.

Ось так підходимо до питання про те, що може школа вдіяти задля розвитку відваги. В гімназії, до якої я ходив — се було в вісімдесятих роках — був звичай відначувати нагородами в книжках тих учеників, котрі визначили ся своїм поведенєм і пильністю. Навіть найбільш бездоганному ученикови годі було досягнути такої нагороди, як тільки він хоч би раз брав участь у якій авантурі в своїй класі, або вирвав ся з яким занадто сьміливим висловом, або скоїв що будь таке, в чому виявляли ся його темперамент і молодеча буйність. Так виродив ся той звичай до певної міри в преміюване трусливости й податливости. По мойому було би краще наділяти нагородою пильність і поступи в науці без огляду на обичаї ученика, та признати його товаришам можливість висловлювання свого осуду при оцінці його поведеня. Протягом одного шкільного року можна буде легко пересьвідчити ся, чи хлопчик відважний чи трусливий. Сьміливість можна завважити при гімнастичних вправах; крім того знайдець ся чимало нагод, при

яких проявляють ся відвага й підприємчивість. Треба се також узяти під увагу, що навіть при великій зручності не завадить сьміливість. Що більше сьмілива людина може навіть над зручнійши від себе дістати перевагу тим, що вона на щось більше уважить ся. Коли поважасмо цильність і підносимо здібність, то знануємо також сьміливість і відважного духа.

Поміж тихими учениками, що потім прославили ся, пишали ся не тільки поети й артисти, гетьмани й політики, а — що цікавійше — й учені та дослідники з усіх царин наук, із виньком фізйольогії. Хемік Лібіг, зоолог Фогт, астроном Бесель, економіст Діст, природники Роберт Маєр, Кароль Дарвін і Кароль Лінней були всім иньшим, тільки не заірцевими учениками; їх вороже відношенє до шкільних авторитетів робило їх — бодай в части — неможливими в школі. Не хочу тут боронити зухвалих і легкодушних учеників. Підношу навіть, що не один шкільний ледащо підіймає ся в житю високо й далеко — тому, що руководить ся в житю вельми легкими прінципами, — значить: він добиваєть ся слави, гроша й пошани ошуканськими способами. У названих мужів, що були безперечно представниками найновітнійших, але в часі їх молодости майже згірдно в школі трактованих наук, стояла справа так, що учителі-фізйольоги не могли порозуміти їх індивідуального уздібненя. Хлопцями сиділи вони по останніх лавах у школі, а про те визначали ся знаменитими здібностями. З того наука для нас. Не один надто сьміливий, иноді може навіть зухвалий урвитель криє в своїому нутрі все таки щось краще, ніж сього догадуєть ся догенерішня шкільна традиція. Завданем зручного педагога було б: признати те щось краще, осьвідомити про се хлопця та в певному значіню вплинути на заміну його зухвальства на відвагу. Навіть дикий хлопчик почувать ся до вдячності за прихильність і зрозумінє та ображаєть ся безнастанним картанєм. Радуймо ся, що є ще дикі хлопчакки з очайдушною вдачаю! Зарозумілими й зухвалими вони одначе не мусять разом із тим бути. А й учителі тільки скористають на тім, коли подбають, аби краще розуміти неяхольогію живих, не надто податливих натур, та коли не добачувати-муть втілених чортів і підляків там, де бушувє тільки надмір підприємчивости. Ся відвага, що попихає ученика до вчинків протівних шкільним законам, може опісля поставити його на передній стороже вітчизни в закорсььких країнах, — вона веде до торговельної кольонізації чужини або до підпри-

ств, що приспорюють одним верствам нації богатства, иньшим занятя. Раз-у-раз чуємо жалі над нестачею підприємчivosti. Годі тому дивувати ся: аджеж уся система вихованя стремить до звівченя підприємчivosti. Зі слухняних, податливих, взірцевих учеників виростають велими заслужені, визначні урядовці, а посада урядовця стає чим раз то більш ідеалом: вона така постійна, певна, непохитна! Алеж не всі люди можуть стати урядовцями; багато більше потрібні нам купці, техніки, промисловці, охочі до боротьби й смілі письменники. Далекое ще до остаточного установа суспільної вартости різних ученицьких типів. Хлопці з меньшою понятливістю в шкільній науці, а за те надихані бажанем „великих діл“ поза її рамками та наділені певними нахилами, можуть представляти собою більшу вартість, ніж пильні „таланти“, що вміють гарно й без решти вжити ся в шкільний світ. З другого боку було би просто безглуздем глядіти на всіх взірцевих учеників як на податливих трусів, а в усіх шкільних урвителях добачати будучих геніїв. Як поперте того рода переборщень показує дехто дуже радо на взірцевих учеників, які потонули в забутю, не виявивши собою нічого великого. Хто так аргументує, той забуває, що бувають і такі взірцеві ученики, що в усьому, морально й фізично, виявляють відвагу й злібність; вони бувають першими в класі, хоча ні пальцем не рушають задля шкільної науки, — та вони в житю переймають на себе найтяжші завляня, повні найбільшого самовідреченя, ділають на самітних посадах, і може аж по смерти діждуть ся оцінки відновної своїм заслугам: аж тоді дозрів загаль суспільности до розуміння їх діяльности.

Присвячуючи більше уваги тілесному розвитку, могла би школа тим самим впливати також на розвиток відваги. Живемо в століттю так відданім усяким спортам, що можна би вже радше наклонювати ся до перестеріганя перед переборщуванем у тім напрямі. Зважмо й те: в наших публичнім житю грають розмірно за велику ролю блятери, що перемелюють утерті комунали, та безсовісні заступники матеріяльних інтересів — тому, що розумвійші учасники народніх зборів не мають вправи до публичних виступів та не мають відваги заступати до порожніх лобів тих переварених блятерів; супроти сего мусимо бажати собі, щоб бодай у висших школах плекано трохи спорт публичних виступів у ролі бесідника чи дискутанта. Таке ввійшло вже в звичай по англійських

школах. Як се можливо, що людці з неймовірно мізерним знанєм, драгивим способом думаня та нікчемним стилем виписують по часописах, журналах, та розтрублюють по зборах безглуздї речі, та не стрічають ся зараз же на місці з основним здескредитованєм та опрокиненєм? Багатьом людяж не стає сьмілости на те, щоб виступити та вибити з рук блятерів їх небезпечне ремесло. Інформації з публичних промов подають ся в часописах: вони могли би дати відповідний підклад до дискутованя в вищих шкільних класах.

В обєм плеканя відваги входить також умілість справедливого оцінюваня заслужених для загального добра вчинків. Редактор, що бореть ся для доброї справи й наражуєть ся на процеси й кари, та про те не залишає свого діла, — стоїть, о скільки він не вживає своєї відваги тільки для реклями, багато висше на ступнях суспільної вартости, ніж який професор, що одкої гарної днини, перебираючи між фізикальними приладами й хемічними препарататами, зовсім випадково доконає якого епохового відкриття. Повість якогось незначного письменника може бути більшим ділом, ніж твір якого ославленого професора: коли в автора своєї повісти була відвага заатакувати такі особи й відносини, що розвинули ся в пошесть на шкоду свого часу. Що тикаєть ся соціальної оцінки поодиноких суспільних станів та їх прикмет, то що йно тепер узяли ся ми по трохи за перецінюване дотеперішніх вартостий. Багато перестарілих мір вартостий треба ще відкинути, а на їх місце поставити пошану перед усім тим, що вимагає сьмілости й підприємчивости, безстрашности й готовости до боротьби, в значного індивідуалізму й характеру. В програму плеканя відваги в школі мусить входити також пояснюване її значіня для загалу й культури.

Зведімо ще раз у купу хід думок нашої розвідки. Культура основуєть ся в головному на ділах здібних і разом із тим пригнетених мужів, та тих, які по осуду маси були досить „божевільні“ на те, щоб переймати на себе виконуванє спеціально важких завдань, та зробити так усе своє житє не вигідним. Культура простує до того, щоб тих талановитих і експльоатованих людей було що раз то меньше, а за те, щоб „божевільні“, що пхають уперед тачку культури помиляли ся що до розумности своєї діяльности — і то тим більше, о скільки більше перепон зустрічають на своїй дорозі. Сььогодні більше відваги, ніж коли будь перше, потребує

той, хто хоче незалежно йти своїм шляхом, або хто хоче взяти ся до божевільної, на перший погляд, для одиниці боротьби проти зорганізованої маси, союзів, картелів, каст, часописів і т. и., против клік і могучих капіталістів. Тільки-ж — без такої відваги нема поступу культури. Тому та сама школа, що доси більше спичувала, ніж підпирала розвиток відваги, повинна тепер шанувати й відзначати не тільки цильність, успіхи в науці та обичаї, а також відвагу, підприємчивість і сміливого духа.

Переклад В. П.

ІЗ ЛЬОРЕНЦА СТЕКЕТТІ.

С О Н Е Т.

Не в час гульні, як карнавальне сьвято
Усіх людей на вулицю збира,
Журись про те, що горя в нас багато,
Що по кутках сірома скрізь виира;

А серед танців та розмов веселих,
Серед огнем осяяних палат
Згадай собі, що в темних підземелях
Ридає нишком твій голодний брат.

Ся згадка збудить теплі почування
В твоїй душі; зхвилює серця глиб,
Заплакавши в людського горювання.

Ти в жемчужі пишашь ся!... Коли-б
Хоч камінець узяти з твого вбрання,
То вже бідар із дітьми мав би хліб.

Переклад Павло Грабовський.

ЕВГЕНІЯ ЯРОШИНСЬКА.**СМЕРТЬ ЗА ЖИТЯ.**

НАРИС.

З кожним днем побільшала ся хвороба молодої жінки. Кликано-ріжних лікарів, кожний записував щось иньше, а хора блідла-чим раз гірше.

Лікарі хотіли дійти разом того, чого кожний із них осібно не міг дійти. Скликали конзіліум, при яким кожний твердив щось иньшого. В кінці розійшли ся, остав ся ще лиш один молодий лікар. В нього були иньші наміри; його часті візити не відносили ся лиш до самої хворі.

Родичі хворі ходили в другій кімнаті і ломали руки. Її муж сидів із сумним лицем біля ліжка. Недалеко нього стояла при вікні молода дівчина з уперто затисненими устами.

— Боже, — говорив опечалений батько, — моя донька ще така молода і мусить умирати! Чи не дїпше було-б, щоб я старий, немічний, віддав своїх пару днів за неї?

— О, моя бідна, дорога жінко! — застогнав муж і вибіг плачучи з кімнати.

Дівчина змірила родичів співчутливим, а шваґра погірдливим поглядом і приступила до хворі.

— Скажіть, — шентала до лікаря, — скажіть, що буде з нею?

Не зпати, де ділась із її лица та упертість, що так відтручувала його, а все таки притягала, тримала при собі. А тепер той третячий її голос, що мав у собі так мало добродушности, а так багато доброти.

Вона погладила хору по лицю. — Яка бліда, — сказала ніжно, — від коли її дитинка прийшла на сьвіт, від тоді не стало в неї здоровля.

Сьвічка, що стояла на столику, освітила ясно лице дівчини. Лікареви здавало ся, що він не бачив красших очий як у неї.

— Ну, пане доктор, — обернула ся знов до нього, — кажіть, що буде з сього?

Він мовчав.

— Ні, ні, — кинула ся вона. — Се не може бути; ви мусите виратувати її. Боріть ся з нею, з тою страшною смертю.

Лікар склонив сумно голову. Ще ніколи не зворушила його жадна сцена при ліжку хвороби так, як ся. А не раз видів він більшу розпуку, гірше горе.

— Я буду сидіти коло хорої, — сказав тихо, а на хвили додав острим лікарським голосом: — Але прошу, аби всі віддалили ся звідси, і ви, пані. Як хорій ще що може допомгти, то хйба спокій.

Він був лхий сам на себе, що лишив ся тут. Се-ж не правдивий лікар, що не помагає там, де її вже не потрібно. А що він робив тут? Тратив час за дармо. Але слова дівчини: „Боріть ся з тою страшною смертю“, прикували його до місця. Він почув у собі силу бороти ся з тим найтяжшим ворогом людського життя. Обережно почав оглядати хору, чи не знайде якого знаку, який віщував би побіду.

Хора перевернула ся на бік і обернула до нього лице, на яке налягли похмурі тіни, що відповідали йому на його заходи. Дихнула тяжко кілька разів і скінчила.

Він хотів бігти по родину, та в тім отворили ся двері і влетіла молода дівчина.

— Скінчилось! — стогнала розпучливо, — скінчилось!

Лікар покивав головою.

Вона приступила до жертвої і дивила ся на неї з сумним усьміхом. Нараз пірвала її злість.

— Дивіть, дивіть, — сказала показуючи на труна, — як вона тепер виглядає! О яка смерть гидка, яка брутальна!

Лікар видивив ся на неї так, як би хто дивив ся на свою душу, коли-б тій прийшло на думку в людській постаті стати перед ним. Так, вона говорила так само, як його душа, й його душу обхоплювало на вид смерті те саме чутє. Не зворушенє, не жаль, а злість, обуренє против брутальности природи.

— Ольго, — сказав лікар, — Ольго!

Вона не завважала, що він називав її по імени.

— Вирати, — говорила вона, — бути положеним у бруд, у болото, яких так стережемо ся ціле житє! На що покриваємо гарними матеріями те, що колись так має виглядати? Чому не соромимо ся дивитись одні другим у лице, яке має бути колись зігниле. Не дивіть ся так на мене, бо й я колись так буду виглядати.

— Ольго, — сказав лікар беручи її за руки. — Загадка нашого бутя страшна. Ми рівні злочинцям, яких жде страшна кара.

Ми маємо лиш трохи часу, щоб собі з любовю подивити ся в очи. Та не всі пізнають те, не всі видять, що під рожами схована гадина, яка мусить укусити кожного. І один другого ображує, тручає, плає в зуби тій гадині. Замість скупитись у любові, роздвожують ся в ненависти. Я слідив бачно все, я відчуваю все і тому блуджу світлом самітний... і Ольго, я люблю вас, Ольго...

Дівчина, що слухала мов зачарована його слів, вирвала те-пер свої руки з його.

— Фе, — крикнула, — і се кажете ви мені перед сим трупом!

Лікареви видав ся сей крик якимось патетичним, і дівчина, що займала його так доси, видала ся йому такою звичайною.

— Простіть, пані, — сказав, — я не мав наміру відограти тут мельодраматичної сцени.

Вона глянула остро на нього.

— Ви гадаєте, що я думала про величність смертельної по-стелі, — сказала придавленим голосом. — О ні, я думала про щось страшнійше. — Вона замовкла, мов би не мала відваги го-ворити дальше. А потім шентала поволи, мов признаючись до чо-гось злого, поганого. — Я думала про страшнійшу смерть, про смерть за життя. — Вона показала на умерлу. — Видите, — сказала, — се здає ся мені комедією, яку виводять на сцену, щоб заховати форму. Серце моєї сестри було вже мертве, коли було ся ще, а той мужчина, якого ви бачили тут, носить также вже спо-рохнявілі чутя в своїх грудях. Я знаю ще страшнійшу смерть, а се — смерть за життя.

— Любов, — сказав лікар, — найвище або найнижше слово. В вас сильна душа, Ольго, ви не заведетесь у життя. Чи хочете поділити його зі мною?

— Ні, ні, — сказала дівчина, — в сім не поможе ні сила душі, ні благородність чутя, ні характер. Ся умерла й її муж не були тому винні, що прийшло само від себе. Вони не були низькими, підлими, вони не розв'язували зв'язь своїх сердець. Се прийшло без, се прийшло против їх волі. Се приходило з дня на день, із години на годину. Се було велике вмиланє душі, за яким слідує мале вмиланє тіла. Та я не хочу сього видіти, як мені хтось стає з дня на день байдужійшим, як я стаю йому що години менше вартною. Нехай не цвиге в мені ніщо таке, чого зів'яле, опале листє тиснуло-б, давило-б потім мою душу. Я ненавиджу смерть

у кожній постаті. І маю-ж бачити те повільне вирає в чин раз змінійшій погляді його мужа, в слабшій стисненю його руки? Маю-добачати, як його вперед мої слова нічим, потім мов лице, потім — я буду завше самотною, до кінця свого життя самою.

— Ольго, — почав лікар, — дорога Ольго...

— Йдїть, — сказала вона, — се мусить бути щось гарне, дорого можуть, що ви чуєте тепер. Се гарне, нехай не вирає поволи, через сильне житє, через привичасне, через — ні, йдїть, йдїть! Я не хочу смерті за життя!

Він пішов. Замикаючи двері, бачив, як Ольга гладила ніжно лице помершої сестри, але та ніжність не зігнала твердого упертого виразу в її лица, не засвітила тепла в її гордім погляді...

П ЕТРО КАРМАНСЬКИЙ

НЕНАЧЕ ЗАТОЧНИК...

Неначе заточник в далекій чужині
Снуюсь самотою здовж Буга.
За мною, як шакаль в безлюдній пустині,
Крадеть ся голодная туга.

І де мені дітись? Куди заховатись?
Хто втре мої сплакані очи?
Пусті оболоня стають заселятись
Зрадливими духами почи.

Моя Беатріче! Мій втераний раю!
Прийди, захисти сиротину!
Бодай подиви ся, як гірко страждаю,
Як тужу і вяну і гину.

Туман сповиває пусті оболоня,
На заході зірка ясніє,
А Буг задумчивий неначе в просоня
Шепоче: Кинь всякі надії!

НАУКОВІ ЛИСТКИ.

I. Адам во грісіх.

Під таким титулом знаходимо в однім із остатніх н-рів віденської „Die Zeit“ інтересну розвідку пера відомого вченого дра Марка Ляндауа, автора знаної в науці книжки „Die Quellen des Dekamegon“, яку тут передаємо в скороченю.

Теперішні святосі та фарисеї не перестають нарікати на велике зопсутє та неморальність сучасного людства. Вони голосять, а може навіть і справді думають, що особливо сексуальне зопсутє теперішнього суспільства таке страшне, що йому вже дуже мало хибує до того, аби Пан Біг покарав його так само, як Содому і Гомору. І що до причин сього зопсутя думки тих папів згідні: література і штука, вільнодумство і Жиди, ось ті чотири корені сучасного зопсутя.

Не входячи в теоретичний розбір тих тверджень поглянемо на діло з иншого боку і запитаймо себе: на скільки-ж сексуальна моральність у давнійших часах стояла висше від теперішньої? На жаль статистика про се питає навіть для теперішніх часів дуже недокладна, а про давнійші нема навіть що й говорити. Мусимо на разі задовольнитися тим, що нам зраджують старі літописі, сучасні спомини, наради та ухвали духовних і сьвітських корпорацій. При тім треба ще мати на увазі, що при ліпшій поліції та ширшому розповсюдженю всяких відомостей через пресу тепер відкриваєть ся і робить ся загально звісними багато злочинів та поганих учинків, які в „добрих давніх часах“ лишали ся невідкриті або відомі лише в якімось тіснім кружку. А про те подибуємо в історії тих часів таку силу прикладів сексуального зопсутя, що мені тут можна подати лиш маленьку частину їх, пару проб на виривки. Та вже і з них можна буде перекопати ся, що наші часи коли не ліпші ніж їх слава, то ні в якім разі не гірші від побожних, віруючих середніх віків, ба навіть від найстарших часів християнства.

Вже в перших роках IV віку по Хр. собор єпископів у Ельвірі бачить себе приневоленим видати розпорядженє против жінок, що бють своїх невольників батогами аж на смерть, против монахинь, що ведуть неморальне жите, против єпископів чужоложників і инших таких же духовних, як і загалом проти звідництва, чужодства і полових гріхів. Він заборонив також жінкам проводити

ючи на кладовищах ніби-то з негою молити ся там, а на правду для розпусти. Майже сто літ пізніше ганьбить єв. Григорій Нисський паломництва та ходження по відцутах, особливо до Брусалина, і остерігає жінок перед сим сьвятим містом, яке описує як другу Содому або щось іще гірше. Загалом паломництва, а потім хрестові походи давали побожним жінкам неодну нагоду до любовних пригод. Та таких нагод не хибувало їм і дома. Так єв. Єронім у однім своїм листі до дівниці Евстохіум тяжко ганьбить дівницю і вдів, що жили разом із духовними: вони називають себе братами і сестрами, і коли ї не живуть у конкубінаті, то дають постороннім привід до такого підозріваня. Інші молоді духовні — лише тойже сьвятий у листі до молодого Рустіка — держать у себе молодих служниць, що вправді не звать ся їх жінками, але на правду сповняють їх функцію. Він остерігає його також перед надто близьким товариством із старшими жінками, що починаючи духовою, материнською приязною, помалу втрачують сором і доходять до інтимних зносин. Та ба, один духовний поганьблений оттак відповів, що єв. Єронім має найменше права ганьбити інших, бо й сам він уживає своїх викладів про єв. Письмо лише за претекст для частійших і свобіднійших зносин із жіноцтвом.

Яркий образ вопсутя християнської суспільности в V віці малює марильський пресвітер Сальвіян у своїм трактаті „De gubernatione Dei“. З немногими вєемками — пише він, — уся християнська суспільність, се кльоака вопсутя. Кілько то знайдемо між духовними, що не були-б п'яницями, обжорами, чужоложниками, розпусниками, злодіями або вбійцями? В четвєртій книзі сього трактату описує Сальвіян знов сексуальне вопсутє всіх станів, у пятій надужита уряду, утиски та визаскуваня бідних та слабих.

В VI віці обік побожного цісаря Юстиніана в Византії сиділа на престолі цариця Теодора, про якої продукції на сцені багато інтересного подає історик Макробій. В тім часі панували у Франції королі з роду Меровінгів, із яких кождий мав свій гарем. В половині X в. дві дами з відомого кола, Мароція і Теодора, розпоряджали ся папським престолом. Не чистійшими обичаями від Меровінгів визначала ся й дальша по них династія Каролінгів. Карло Великий мав півдесятка нешлюбних дітей; його дочки мали догану славу, а навіть його син Людовік, прозваний Побожним, мав також одну нешлюбну дочку. Під кінець IX віку засів навіть на троні німецько-римського цісарства Арнульф, нешлюбний син ко-

роля Карломана. Він лишив по собі знов двох нешлюбних синів, а одного з них зробив дідичем Льотарингії. Загалом число нешлюбних дітей у висших верствах аж геть до XVIII в. було дуже велике, а коли подумаємо, що літописці та історики давніших часів цікавилися головню сими висшими верствами та духовенством і тільки тих верстов родинні відносини були добре відомі, то можемо догадати ся з сього, яку значну часть людности складала тоді незаконно вроджені: дуже правдоподібно далеко більшу, як у наших часах. Що правда, і тепер виказує статистика в деяких краях велике число незаконно вроджених, та в багатьох випадках не неморальні мотиви, але економічні відносини стають на перешкодї законно важному подружю. Надто многі подружя непризнані державою, з морального становища і з інтенції самих подругів мусимо признати зовсім важними і бездоганними подружжями. І так приміром подружя многих галицьких Жидів заключали ся без державного дозволу. Як деякі політики раді би тепер признати виборче право лиш таким горожанам, що вміють читати і писати, так австрійське правительство позволяло женити ся лише таким Жидам, що вміли читати й писати по німецьки. Діти зроджені в подружжях, що не мали такого доказу удібнення, вважали ся незаконними. Так само в краях, де заведено обовязкові цивільні шлюби, вважали ся, а декуди й доси вважають ся державою всі подружя звязані лише церковним шлюбом за конкубінати, а знов церков зі свого боку вважає конкубінатами всі шлюби заключені виключно перед цивільним урядом.

Коли і в новіших часах деякі високородні знатно причинили ся до збільшеня числа неправесних дітей, то все таки вони мали деякий острах перед публікою. Із многих неправесних дітей, яких наплотив був князь Беррі окрім шлюбного графа Шамбора, найбільша часть усе таки безслідно потонула в шітьмі. А для моральної оцінки власне такий осуд суспільности важніший від числа. В давніших часах великі пани не соромили ся ані конкубін, ані неправесного вродження; іноді навіть величали ся ним. Вільгельм завойовник Англії підписував іноді свої листи: „Я Вільгельм званий також байстрюк“. У XV віці славний був у Франції граф Дінуа, „байстрюк Орлеанський“, і в тім самім віці неправесний син князя Филипа II Савойського титулував ся: „Bastardus Sabaudiae, comes de Villariis etc.“, а в товаристві його називали *le grand bâtard de Savoie*. Дуже численні були байстрюки в іта-

їйських князівських родинах; але й Боїачіо не стидав ся свого неправесного вродження, а Петрарка обік церковних каноній мав також двоє нешлюбних дітей. У Кастилії засів у р. 1368 на королівським троні байстрик Генріко де Трастамаре, побідивши і вбивши свого шлюбно вродженого брата Петра. Королівська родина Браганца, що доси панує в Португалії, походить від натурального сина корсля Івана I.

В Еспанії був навіть, як оповідають, окремих жіночий манастир для виховування неправесних потомків королівської родини; в усякім разі Фердинанд I зробив свою натуральну дочку пріорісою монастиря в Мадригалі, а одного із своїх натуральних синів, що мав лише 6 літ від роду, велів висвятити на архієпископа Сарагосси. Коли завакувала поважніша столиця в Толеді, хотів Фердинанд виавансувати його на неї, але Толедо лежить у Кастилії, де він як король Арагонії не мав ніякої власти, а його жінка, побожна Ізабеля Кастилійська, „ненавиділа всіх нешлюбних синів короля“, — говорить її біограф кардинал Хіменес, — і поза плечима короля вона виеднала дозвіл пани на іменоване архієпископом толеданським того самого Хіменеса, свого сповідника. Впук Фердинанда Карло V мав немало нешлюбних дітей, із яких двоє здобуло собі голосну славу: Маргарета княгиня Парми і Дон Жуан, побідник у битві під Лепанто. Але й король Филип IV мав нешлюбного сина Дон Жуана; що правда, Моцартів Дон Жуан здобув собі більшу славу.

Особливо любили пануючі або вельможні родини надавати своїм нешлюбним дітям церковні гідности, нераз уже в їх найвчаснійшій молодости. З другого боку й клир наслідком целібату обдаровував сьвіт масою нешлюбних дітей. В р. 1215 уповажив папа Іннокентій III архієпископа в Толедо дати 300 байстрикам діспензу на осягнене церковних сьвячень і духовних урядів.

Як сильно нераз у вельможних родинах числено на неправесні діти, можна бачити також із бреве папи Урбана VII з дня 1 мая 1627 р., яким він управильнив порядок спадковства в домі свого брата князя Карла Барберіні. Відповідно до того бреве мали приходити до спадку, розумієть ся, в першім ряді мужеські шлюбні потомки, потім мужеські нешлюбні, навіть такі, що породили ся в чужоложстві або в кровосумішці „з людської слабости“, а аж по них шлюбні доньки. Коли папа Юлій III хотів наклонити Козіма Медічі до союзу з Францією против Еспанії, обіцяв йому

пошлюблене його сина в пражовитою французькою королівною; коли-ж не захоче пристати на се, то нехай бодай держить ся нейтрально, але тоді мусить задовольнитися неправесною королівною. Так оповідає сучасник Шіціо Аммірато в своїй історії Фльоренції. Інші історики подають, що уповноважений до веденя переговорів кардинал, син Люкреції Борджі, говорив лише про дочку французького короля, а Козімо тільки з иншого боку діяв ся, що річ ішла про Діану, нешлюбну дочку короля Генріха II, що власне тоді повдовіла по смерті першого мужа, князя Горація Фарнезе. Чи се була дочка славної Діани з Пуатьє, чи якої иншої королівської метреси, не відомо на певно. Батьком того Горація був Петро Людовік Фарнезе, син папи Павла III¹⁾, який зробив його був князем Парми і Пяченци. Він допустив ся „якогось злочину“ на молодім єпископі в Фано, який наслідком сього, а може з гризоти й умер. Такі злочини, які тепер дехто поясняє хоробливими збоченнями, а за які проте суди карають тюрмою, бували в середніх віках досить часті, хоча за них карано смертю на стосі. Та князеві Парми не стало ся нічого; йому набути наложили якусь церковну покуту, а його батько дав йому абсолюцію.

Також Діана в Пуатіє спокутувала свої маленькі грішки, горячо намовляючи короля до паленя протестантських єретиків, та приймаючи в дарунку їх поконфісковані добра. Ніщо так не характеризує обичаїв тих володарів, що так аусердно палили єретиків, як те, що коли королева Елеонора з Франції в р. 1544 їхала на відвідини до свого брата Карла V до Брукселі в товаристві 80 своїх дам, то королева метреса їхала в тій самій кариті з королевою. При повитаню цїсаря було велике цілованє, і то, як оповідає наочний сьвідок, не лише вельможні пани, але хто лише хотів, міг достуити тої чести. Сестра метреси похилила ся в сідлі, щоб поцілувати цїсаря, і перехилила ся так сильно, що випала з сідла; цїсар допоміг їй усадовити ся знов і потім „вицілував її порядно“.

Як уже сказано, ще від IV віку по Хр. побожні мужі, особливо духовні вібраві на соборах, жалували ся на вінесуте хри-

¹⁾ Католицькі автори подають, що він заки був вибраний папою (але вже бувши кардиналом?), був потаємно жонатий. Ранке пише: „Він признавав ся до одного неправесного сина і до одної нешлюбної дочки. Про те його в досить молодім віці — бо в тих часах на такі річи не звертали великої уваги — вибрано кардиналом“.

стіянської суспільности, розводячи при тім упійнення, розпоряджена та погрози. І ті наріканя не затихали і в дальших століттях — незаперечний доказ на те, що діло не поправило ся, що напійнення та погрози не помогли нічого, бо само духовенство не давало доброго прикладу. І так собор у Нікеї 787 р. забороняє між иньшим побут жінок у помешканях єпископів або в мужеських монастирях, будоване спільних монастирів для мужчин і жінок, і на кааує розділ таких монастирів, де вони вже є. Гірко жалуєть ся в XI в. св. Петро Даміян на зіпсуте своїх сучасних, а особливо духовного стану, а який порок переважав серед нього, видно вже з титулу його трактату „Gonorrhäus“. Та не довго по Петровій смерті іменовано єпископом орлеанським молодого вродливого чоловіка, а які були його заслуги, що з'єднали йому протекцію архідєєпископа турського, видно з насмійливого проввища, яке йому надано — Фльора. Майже ще за гірші пороки оскаржений був коло половини XI в. єпископ із Лянтра перед реиським собором.

Наріканя на загальне зіпсутє обичаїв, особливо в сексуальнім огляді лунали дуже голосно також на великих церковних соборах у Пізі (1409) та в Констанції (1414—1418). Але на сей остатній собор з'їхало ся також 700, або, як подають инші оповіданя, аж 1500 публичних дівчат і робили добрі інтереси. А коли цісар Зігісмунд їхав на сей собор, оказало йому місто Берн особливу гостинність: міська рада наказала достарчати всім панам із його окруженя також ласкавих послуг жительниць веселих домів і потім виплатила предстанені їм рахунки. І тут же в Констанції на доказ особливої побожности спалено архієретика Івана Гуса. Дивним дивом люди від того не поправили ся, а на лютеранським соборі 1512 р. знов пацькав Генерал ордену Августинів на загальне зіпсутє, безсором, нецтво, розпусту „навіть на святім місці“.

Чверть столітя пізнійше знов один провінціяльний синод у Кельні бачить себе спонуканим розпорядити, щоб духовні вислужували сповіді черниць тільки в присутности иньших сестер і щоб чужим не був дозволений вільний вступ до монастирів, „бо мужеські монастирі вже поробили ся коршмами, а жіночі монастирі вважають ся домами розпусти“. Знов минуло десять літ, і ось папські легати на тридентьским соборі заявляють: „Ми по часті самі винуваті розширеню лютерської вресі. А що до зіпсутя обичаїв, то кождий знає, що духовні були зіпсовані і сівачі зіпсутя“. Певна річ, тридентьський собор не в одному доконав поправи оби-

Чаїв, а бодай усунув із світа найгірші скандали. Але незабаром потім настає знов реакція, а друга половина XVI і XVII в. були коли не гірші, то певно не ліпші від XIX в. Коли неапольський віцекороль, князь д' Оссуна в р. 1616 висловив намір заперти всіх публичних дівчат у Неаполі в окремім кварталі, відповіли йому: в таких раві треба їм віддати більшу половмну сього побожного міста. Подібне говорено потім і про иньші міста — доказ, що й деінде було не ліпше.

На соборі в Триденті кидано громи також на літературу і раджено над способами поскромлення „лихої преси“. Рішене полишено папі, а його результатом був ославлений „Index“. Цікаво, що духовна цензура далеко більше переслідувала такі книжки, де були напади на релігійну догму та на духовенство, ніж такі, що нарушували моральність і ширили сексуальне вопсутьє.

Подає З. Ф.

ІВАН БОРОВИК.

ДУМКА.

Як умру я, не ховайте
мене на цвигтарі;
поховайте в чистім полі
з самотою в парі.

Вона була в мене жінка,
вона і коханка,
сумувати-ме зі мною
кождіського ранка.

А як хмарка блакитная
звисне надімною —
розвіється як та мрія,
й лишусь з самотою...

Малнів 25. VIII. 1903.

ДР. ВЛАДАН ДЖОРДЖЕВИЧ.

УТВОРЕНЄ МОЙОГО МІНІСТЕРСТВА.¹⁾

Дня 5 (17) вересня 1897 приїздили мене як найласкавіше в княжих світлицях готелю Імперіаль у Відні вперед батько короля, мій давний приятель і добродій, король Мілян, а потім сам король Олександр.

Коли король Мілян опустив сальон, вивязала ся між королем і мною така розмова :

Король : Вибачайте, дорогий докторе, що я був змушений перервати вашу курацію в Карльсбаді; дякую Вам, що Ви зараз послухали мене.

Др. В. Дж. : Що прикажете, Величество ?

Король : Ви знаєте, яка ліберальна була конституція, що мій батько дарував нашому краю перед абдикацією.

Др. В. Дж. : Так, Найяснійший Пане ! Мої міністеріальні підписи на сій конституції творять другу трагедію мого життя тому, що я вже тоді знав, що ся конституція буде для нашого краю нещастєм.

Король (обсервуючи мене крізь цвікер) : А перша трагедія ?

Др. В. Дж. : Се вже така була моя доля, що я в цілім своїм життю не міг працювати над тим, до чого я доволі добре приготував ся але все над чужими, зовсім новими мені річами.

Король : Ну, я вдячний сій судбі, бо поминувши все те, що Ви зробили як професор, адміністратор, посол до скупщини, міністер і посол на константинопольським дворі, я власне нині дуже вдоволений, що Ваша уряднича кар'єра вела Вас через так багато різних ресортів у державі.

Але йдїм далі. Регенція, яку установив мій батько на час моєї малолітности, полишила виконане нової, ультраліберальної конституції радикалам, найбільшій і найпопулярнійшій політичній партії в краю. Ви знаєте, який ужиток зробила ся партія в дарованих горожанських прав.

¹⁾ Минулого року подали ми в ЛНБ-у (кн. X і XI, ст. 57 і 150) одне розділ із книги В. Джорджевича п. н. «Женячка короля Олександра з Драгош». Супроти того інтересу, який має книга В. Джорджевича, відкриваючи перед нами тайни державного, конституційного механізма, а також і чисто літературних її прикмет, ми рішили ся подати з неї ще кілька розділів, починаючи нині розділом про утворенє міністерства В. Джорджевича. Розділи сї творять кожний дж. «Се самостійну і заокруглену цілість. Ред.

Др. В. Дж.: Так, Найяснійший Пане! Я бачив се власними очима. Так усе буває, коли вийти неждано з темної в'язниці просто на ясне сонце. За багато світла осліплює.

Король: Політичний вандалізм радикалів примусив потім реґенцію повірити управу краю ліберальній партії.

Др. В. Дж.: Се була, Найяснійший Пане, груба, політична помилка реґенції. Коли-б вона була полишила радикалам досить часу, щоб вони з'ужили ся при управі і довели свої політичні теорії в практиці ad absurdum, то ся велитенська партія була би розпала ся на багато фракцій. Радикали були би самі вилічили край від радикалізму і нині було би Вашій Величності далеко легше панувати.

Король: Ви може маєте слушність. Ліберали дійшли зі своєю управою до того самого результату, що радикали. За кабінету Йована Авакумовича істнували конституційні права тільки для прихильників правительства; для тих, що инакше думали, прийшло до різні в Горачичу. Політична боротьба партійна прийняла такі варварські форми, що кождий патріот мусів побоювати ся. Я також був затрівожений. Ви знаєте, що Ваш товариш, мій гвернер др. Лазар Докіч виховав мене на строго конституційного монарха. Я думав, що може реґенція не має потрібної поваги в краю, аби запобігти загальній біді, думав, що може я, як король, буду мати потрібний авторитет. Тому то я зробив замах стану з 1 цвітня. Я завдалегідь ухопив королівську власть у свої руки і пробував щиро правити з радикалами. Але навіть се не помогло. Я мусів сам прийти до переконання, що за ліберальна конституція не придатна для нашого краю. Я засуспендував її і реактивував державний устрій в 1869, але обіцяв у проклямації, що дам краєви нову конституцію, коли лише партійні пристрасти успокоять ся. Тоді я пробував із безпартійними, коаліційними, з чисто поступовими кабінетами; і коли я думав, що вже час сповнити мое слово дане публично і хотів приступити до розв'язання конституційного питання, показало ся, що партії не могли погодити ся навіть у вступних питаннях. При тім ішло з державними справами чим раз гірше, аж дійшло до того стану річій, який представляє ся особливо ярко в освітленю великого гайдучького процесу в Чачаку. З другого боку домагали ся державні фінанси категорично основної санації, а що я бачив, що наслідком непримиримости партій неможливо приступити до розв'язки конституційного питання, хотів я управити-

нити бодай фінанси, і сформував тому останній кабінет під президентією Джоки Сіміча. На жаль се правительство не тільки не відповіло моїм очікуванням, але стало навіть зрадником короля і вітчизни.

Др. В. Дж.: Позвольте, Найяснійший Пане, але Ваша Величність не повинні би навіть у гніві висловляти такого страшного обвинення. Ваша Величність знають мою гадку про добродія Сіміча ще в січня 1894, коли то Величність так на мене напірали, щоб я вступив до першого кабінету того добродія, від якої то чести я рішучо відкавав ся. Так само знають Величність мій погляд на політичні здібности дра Міши Вуіча. Але все таки... щоб сі панове мали стати зрадниками короля і вітчизни... вибачайте, Найяснійший Пане, я не можу в се ніколи в світі повірити.

Король: А я кажу Вам, докторе, що як раз сі два панове, коли були зі мною в Ц-тині, заховували ся не як мої міністри, але як міністри князя Черногори, які мали за задачу видусити від сербського короля як найбільше. Ви знаєте, чому я поїхав до Черногори, та чому я хотів їх обох узяти з собою. Але мої міністри мали зовсім що иньшого на цілі, удаючи ся зі мною в подорож — вони хотіли мене зробити шурином пана Караджорджевича. Тому зробили вони зі своєї співучасті в сій подорожі кабінетове питанє. Очевидно я не міг дві години перед від'їздом змінювати правительство, я мусів вволити їх бажаню. Коли я прибув до Черногори, порушено все можливе, аби мене заручити з черногорською княжною. Коли змірковано даремність тих заходів, мусіло ся пристати остаточно на се, що було для мене головною річею при сій подорожі: на обради над союзом між Сербією і Черногорою. Як першу умову для спільної акції в обороні церковних і просвітитних справ наших горожан у Турції поставив князь жаданє, відграничити наші обоїлїні політичні сфери інтересів. Зрозуміли ви, любий докторе? Відграниченє політичних сфер між двома державами одного народу! Чи се не зрада будучности нашої нації?

Др. В. Дж.: На жаль, Найяснійший Пане, се лучає ся не рідко в історії, що поодинокі династії ставлять свої домашні справи понад житєві інтереси нації. Се вправді не гарно з боку нашого укоронованого поета, що він забув у так важнім питаню свої гарні поезії про висвободженє і злуку нашої нації, але...

Король: Ну, я не беру так дуже за зле князєви, що він поставив як першу умову заключеня союзу, аби влучити резиденцію наших цісарів із XIV віка до його політичної сфери. Він полишив єя

в сім лише вірним політиці цілого свого життя. Але як можна інакше, як не зрадою, назвати факт, коли мої оба міністри полишили в такому питанні мене, свого суверена, і переступили на бік князя Черногори, згоджуючи ся на такий „поділ сфер“?

Др. В. Дж.: *C' est un peu fort!*¹⁾. Але; хто знає? Може оба панове думали, що се не так дуже небезпечно, зрести ся поетичного воздушного замку, щоб досягнути за се в близьких завданнях практичної політики тим ліпші висліди.

Король: Ні, докторе, ні! Не можна украшувати сеї зради. Мій батько має повну слушність, коли твердить, що всі поважані родини Сербії полишили ся через усі покоління тим, чим були на початку нашої нової держави, а власне або прихильниками нашої династії, або Караджорджевичів. Тут ніщо не допоможе. І хоч би я зробив сто разів добродія Джоку Сіміча своїм президентом міністрів, він лишить ся тим, чим був: сином свого батька, зятем Караджорджевичів.

Др. В. Дж.: Мій Боже, Найяснійший Паве. Коли б Караджорджевичі були на троні, то вони не могли би йому чейже нічого більше жертвувати понад се, що він досягнув за пятого володаря з династії Обреновичів.

Король: Се ніщо не значить, головна річ се родинна традиція. Зрештою то ще не все, що в Цетині. Я приїзджу до Парижа. На двірці бачу полковника Дамяна Влаіча. Він доносить мені, що його вислало правительство до Франції, замовити нові карабіни для нової армії, але з острим наказом, не казати ж ні нічого про те... Він, очевидно, як мій офіцар, не міг... Щож Ви на се скажете? Моє правительство... підчас моєї неприсутности в Сербії і без його відома, що більше за моїми плечима, робить такі величезні замовлення і деморалізує мені одного з найліпших офіцерів, наказуючи скрити сю місію перед своїм найвисшим полководцем. І коли французський міністер заграничних справ починає мені говорити про сю місію оберста, я бачу, що моє правительство думало дістати таку величезну доставу зброї на кредит, і я мусів паленіти зі стиду, як Француз сказав, що королівське правительство помиляється, коли думає, що французьке правительство — се фабрикант зброї, який в услужности для високого союзника Франції може дати протегованому його — понад сто тисяч магазинових карабі-

¹⁾ Се трохи за крішко.

нів без грошей. Я вислав потім своїйому правительству телеграму, яка змусить його до димісії. А коли би кабінет не мав на стільки почуття приличности, то я його по prostu нажену, вернувши назад до Білграду. І так я нахожду ся сьогодні на політичнім роздорожю. Стою перед питанням: чи йти в право, чи в ліво? Досить уже експериментів із усякими партіями; я мушу рішити ся на якийсь сталий напрям.

Др. В. Дж.: Се правда, Найяснійший Пане. Кабінети з кількома місячним животінням не можуть нічого зробити, навіть коли-б були вложені в самих геніїв. Іменууйте, Найяснійший Пане, про мене вісім мужиків міністрами, але дайте їм часу, роздивити ся і запровадити ся, а певно буде ліпше йти, як ішло досі.

Король (протягаючи, з натиском на деяких словах): В Сербії є багато поважних людей, які думають, що сильний абсолютизм був би одним способом на усі ті хороби, які переслідують сьогодні наш край...

Др. В. Дж.: Я думаю, Найяснійший Пане, що коли наш край навіть за патріархальних часів не міг знести батьківського деспотизму свого освободителя і коли він не стерпів просвіченого деспотизму князя Михайла Обреновича III, абсолютизм у Сербії сьогодні, при кінці дев'ятнадцятого віку, був би великим нещастям як для держави і нації, так і для народньої династії.

Король (із тонкою, ледви помітною усмішкою): Так само думаю й я. Що правда, я ще не справив ся з питанням, чи парламентаризм — се останнє слово політичної мудрости, чи се лише переходова стадія, поки не знайдено чого ліпшого, але я роблю ріжницю між істотою конституціоналізму і сумним адегенерованим парламентаризмом, які шаліють сьогодні не тільки у нас, але і в великих культурних державах. Я думаю, що можна зовсім добре нагнати конституційно, без примусу жертвувати найліпші правительства забаганкам умисно введеної публичної опінії. Тому то я твердо рішив ся полишити ся конституційним монархом, се значить, не рішати ніякого важного державного питання без призову народнього представництва і так довго відкликати ся до ліпше поінформованої публичної опінії, поки не прийде час, коли навіть у нас буде можливий розумний парламентаризм. Тоді візьмемо ся за ревізію конституції. З тими намірами покликав я Вас, дорогий докторе, аби поручити Вам утворенє нового правительства.

Др. В. Дж. (помовчавши кілька хвилин): Дякую, Величеству,

за сей нежданий новий доказ найвисшого довіря і ласки, і коли Ваше Величество справді не мають ніякого иньшого відповідійшого кандидата для сеї місії, то я певно не піду за прикладом передшійської панночки, коли її попросити заграти на фортепяні. Але я уважаю се обовязком чоловіка чести, висловити Вашому Величеству своє отверте переконанє, що я не доріс до такої місії. Я не політик, хоча й був уже послом і міністром. На політика я за наївний, за багато у мене хоробливої уяви, а до того ще й темперамент у мене занадто бурливий. У моїй більш як трицятилітній діяльності не зискав я собі ані одного приятеля, але завзятих ворогів маю — сотки.

Крім того останніх півсема літ прожив я як посол на чужині і не знаю ні одніського з поміж тих людей, які через події виринули в нас на поверхню. Конституційний міністер мусить опирати ся на партії, що запевнює йому в парламенті більшість; за мною не піде ніяка партія. З радикалами борю ся від двадцяти шістьох літ; із поступовцями зірвав я, коли зістав перший раз міністром; із лібералами не маю ніякої стичности. Якже-ж хочете, Найяснійший Пане, зробити з так самітного, дуже непопулярного чоловіка — шефа правительства? Я-ж знаю, що всяке правительство можемо теперішній конституції утворити собі більшість у скупштині, і се дуже правдоподібне, що й мені могло-б удати ся зліпити з розбитків дотеперішних партій — більшість. Але коли би вони почали в парламенті прати свої партийні бруди, то я кинув би їм в очи стільки гірких правд, що незабаром прийшов би тій більшості амінь. Я ненавиджу в загалі політичних партій, бо вони є товариствами обезпечень для всяких політичних мізерот. У нашій вітчизні я ненавиджу їх спеціяльно тому, що вони поробили кілька здібних людей, яких ще край міг би був собі виховати, взаїмними смертельними ворогами, які ніколи не зможуть разом працювати. А всеж лише тоді може прийти край до якої такої приличної адміністрації, коли правительство з'уміло би злучити усіх здібних людей, без ріжницї партій, до великої, спільної праці над реформою. Ось масте, Найяснійший Пане, ще одну причину. Перед тим я твердив, що абсолютизм був би для Сербії нещастєм, а тепер кажу, що ненавиджу партії, які одначе є *conditio sine qua* пом кожного конституційного правительства. Ви бачите, Найяснійший Пане, що моє евентуальне правительство не було би нічим иньшим, як новим безуспішним експериментом, підчас коли Величество

хотять слушно зробити вже раз експериментованю кінець.

Король: Я дуже задоволений, що Ви, дорогий докторе, готові засадничо, переняти місію. Ваші побоювання приносять Вашій щирості честь, але я надію ся, що мені удасть ся збити їх. Політика се не наука, яку Ви мали би аж студіювати, се радше штука, і в сій штуці Ви виказали справність, а власне в найтяжшій області політики, в дипломатичній службі. Брак політичних приятелів і велике число неприятелів доказує лише, що Ви маєте вироблену політичну індивідуальність, бо лише політичні нулі мають у всіх політичних таборах приятелів. Ви занадто добрий бексідник, аби за багато дізнавали непривних наслідків свого темпераменту. Дар вимови се одна з найголовніших умов конституційного міністра. Що до політичних партій, то я рівнож не можу знести партійної господарки в теперішній формі. Що більше, я можу щось навіть сказати, чого Ви може не знаєте тому, що Ви були так багато літ на чужині, а власне се, що всі поважні люди в Сербії з'огидили собі політичну партійну господарку. Всі бажають уже раз спокою в політиці, аби кождий міг займатися своїми справами. Партія поступовців розбита; поодинокі політики із своєї партії, які відвискали свободу ділааня, тужать за якимось енергічним шефом правительства, що з'умів би забезпечити їх перед політичним переслідуванем, аби згрупувати ся коло нього і підняти його. Рістич постарів ся і занепав фізично. Він має тепер тільки одно бажанє: умерти спокійно. Його сторонники утерпіли стільки від радикальних переслідувань, що вони певно повитали би Ваше правительство з великим одушевленем; я можу безусловно числити бодай на одно їх крило, а малими уступками зможете повискати всіх лібералів. Так зможете з тих двох елементів, до яких належать усі маючі люди в Сербії і усі поважні голови родин, утворити собі в скупщині більшість і зможете тим самим конституційно рядити. — Як дальшу перешкоду подали Ви, що не знаєте особисто багатьох теперішних чільних мужів. Батько був би по наших боці, бо він вертає дефінітивно до Сербії. Він знає особисто майже кожного знатнішого мужа в наших краю і його ради будуть для нас неоцінені.

Др. В. Дж.: Справді, Його Величество король Мілян знає особисто кожного майже визначнішого мужика, а тим більше кождого політика і його рада була би дійсно для нас безмірної ваги. Я бою ся лише одного...

Король (дуже оживлено): Чого?!

Др. В. Дж.: Я служив під королем Мілянм двацять літ. Із тих двадцяти літ провів я шість у палаті. Я знаю його характер і його темперамент. Се муж державний із далекосяглими поглядами; що відзначає ся величезною інтелігентністю і добрим серцем, може навіть за добрим. Він любить пристрасно, але так само пристрасно може й ненавидіти, і часом ненавидить чоловіка без достаточної причини, а проти сеї ненависти не може тоді ніщо...

В сій хвилі явив ся зі спальні короля, якої двері мабуť przypadково не були замкнені, сам король Мілян.

Король Мілян: Мій дорогий докторе, король Мілян уже не той, що був колись; він також постарів ся, il a mis beaucoup de l' eau dans son vin¹⁾.

Др. В. Дж.: Се можна би зараз випробувати, коли Величство дозволять. Наш найласкавіший Пан мусить як найскорше оженити ся.

Король Мілян: Се також має переконанє тим більше, що династія Обреновичів опирає ся на однім-однісіпнім королю, бо я належу вже до історії.

Др. В. Дж.: Дякую, Величство. Отже, наш Найяснійший Пан мусить оженити ся, аби заповнити через се існуюче династії, яка є одинокою сталою точкою опору в наших бурливим краю. Він мусить инакше оженити ся, як — pardon, — Ваше Величство оженили ся. Він не може взяти першу ліпшу шляхтянку..., яка потім не знає, як має заховувати ся на троні. Він мусить оженити ся з якоюсь княжною, що уродила ся на троні і не розголосить кожного coup de canif dans le contrat de mariage²⁾. Він потребує княжної, через яку наша династія могла би посвоячити ся з як найчисленнішими пануючими домами Європи.

Король Мілян: Я зовсім тої самої гадки, дорогий докторе, і я найшов уже навіть таку княжну для короля. Коли вона сьогодні ще не королева Сербії, то винна сьому мати короля, яка змізвечила сей проєкт женячки тільки тому, що то я поставив його.

Наступила дуже прикра тишина. Король Мілян почав похажувати по сальоні туди й назад. На лиці короля Олександра слідно було дуже дивний вираз, якого я не міг зрозуміти, хоч

¹⁾ Він змішав багато води зі своїм вином.

²⁾ Почерку пера на подружнім контракті.

у відгадуванню фізіономій мав досить велику вправу. Я відважився врешті вести розмову далі.

Др. В. Дж.: Ся подія, про яку я чую перший раз у сій хвилині, є для мене новим доказом правдивости того, що я, як вірний слуга Обреновичів, уважаю своїм обов'язком сказати. Навіть звичайний міщанин, що має доньку на відданю, а не то якийсь пануючий дім не дав би свою дитину до здеможованого дому, хоч би се була навіть королівська палата. Першою умовою того, аби наш Найяснійший Пан оженив ся так, як сего домагають ся рішучо інтереси Сербії і її національної династії, є не лише формальне, але справдішнє, щире помирєне між родичами короля і їх дальше співжитє на дворі свого сина. Із сего помирєня, яке одиноким уможливить гідну женячку короля, можна би мати також велику політичну користь. Воно піднесло би тяжко ушкоджену повагу королівського дому в краю і за границєю. Воно спричинило би, що зникла би четверта і пята партія в краю і що не існували би наталісти та мілянїсти, лише, що всі були би знов тим, чим були перед розводом королівської пари, се значить — лише вірними прихильниками династії Обреновичів.

Король Мілян: Се на стільки вірне, що я готов ради свого сина понести навіть сю жертву. Я готов так помирити ся з королевою Наталією, а що до мене, то я уповажнюю Вас, дорогий докторе, працювати в сій напрямі.

Др. В. Дж.: Дякую, Величество.

Король: На жаль не мала би така акція ніякого вигляду на успіх. Я сам пробував се сотки разів, але всі мої проби розбили ся о рішучий опір моєї матери.

В сій хвилині війшов дуже елегантний *maitre d' hotel*¹⁾, відтворив двері сусідної кімнати і сказав: „Величество, накрито до столу“.

Король: Ходім поспідати, потім будемо говорити далі.

Король Мілян: Не бійте ся, дорогий докторе, що будете примушені їсти що будь некураційне; я замовив задля Вас лише кураційні страви.

По сніданку не продовжувано розпочатої бесіди, бо король приймав деякі відвідини і мусів за иньші відвзаїмнити ся. Тому приказав він мені прийти під вечір.

¹⁾ Властитель готелю.

І я прийшов. Сім разом був король Мілян присутний при цільній розмові, але про помиренье між ним і королевою Наталією не сказано ні слова. Король Олександр ударениював кожну мою пробу в сім напрямі і напирив на мене, щоб я перейнив лісію утвореня нового кабінету навіть без сеї умови. Король Мілян обсипував мене також своїми просьбами і посунув ся так далеко, що сказав мені навіть, немов би він помагав мені удержувати моїх синів на університеті в надії, що й я евентуально міг би помогти його синові, як би він колись потребував моєї помочи. По сім, для мене певно що болючим відклику до його особистого з'обовязаня, згодив ся я нарешті і ми приступили зараз до питання складу кабінету і до його політичної програми.

Король: Ви, натурально, обіймете обік президії ще теку міністерства заграничних справ. Кого маємо взяти за міністра внутрішніх справ?

Др. В. Дж.: Я пропонував би пана Николу Д. Стефановича, бувшого префекта Шабацу і Білграда. Він знає людей в Сербії майже так добре, як Є. В. король Мілян. Він — одич із найліпших фаховців у політичній службі, а як бувший поступовець запевнить правительству поміч усіх тих поступовців, що не стали політичними фанатиками. Никола — енергічний чоловік і, що найважнійше, має чисті руки.

Король: Справді (і він обсервував уважно лице свого батька) сей кандидат був би може...

Король хотів очевидно знати вперед гадку свого батька про сього кандидата, але король Мілян мовчав і курив далі.

Король: Але се зобачило пізнійше, коли запропонуєте всіх своїх кандидатів. Тільки далі, дорогий докторе.

Др. В. Дж.: За міністра будівництва взяв би я пана Дмитра Стояновича. Він що правда за горячий ліберал для неутрального, безпартійного кабінету, яким як раз має бути се правительство, але се найліпший фаховець у веліничім ресорті, а се сьогодня головна річ у міністерстві будівництва. На міністра освіти пропонував би я пана Міку Кр. Джорджевича тому, що сей кабінет мусять мати бодай одного радикала, щоб докзати нашу безпартійність, і я пригадую, здасть ся, собі, що Міко був оминоким радикалом, який мав відвагу заявити в парламенті, що він був би міністром не по впадоби якої будь партії, але з довіря короля. Що правда я мушу признати ся, що найздібійшим на се стано-

вище був би хто иньший в поміж радикалів, а власне пан Андра Ніколіч, який сам про себе творить одну півкулю радикального мізку (другою є пан Йован Джая), але я побоюю ся, що пан Ніколіч за великий радикальний фанатик, щоб відповідав мійому кабінетови і тому мусимо спробувати з паном Мікою. На міністра справедливости ставлю пана Антона Пантовича. Се — знаменитий правник, дуже здібний адміністратор, чесна людина і уміркований поступовець. На міністра скарбу бачу з виїском пана дра Міши Вуїча, який став у Цетині неможливим, лише двох кандидатів. Один — се пан Вукашін Петрович, який політично стоїть на пріязній стоні як із лібералами, так із поступовцями, а при сїм, що до фахових здібностей в загалї, стоїть просто на найпершій місци, бо-ж ціле скарбове законодавство, яке ми одержали по Кості Цукічу, се — діло Вукашіна Петровича. Другим кандидатом був би Стева Д. Попович, у яким я ціню передовсім педагога, який одначе став ся також замітним фінансістом, від коли я служу за границею. Пана Міяновича не називаю кандидатом тому, бо менї видить ся, що він у скарбовій політиці як раз те саме, що в своїй історіографії, а власне занадто поет. Тому я прошу, Найясвїйший Пане, схотїти вибрати міністра скарбу із обох перших кандидатів. На міністра війни міг би я запропонувати полковника Драгомира Вуцковича, команданта дивізії дрівської армії.

Король Мілян: Tiens! (і він кинув що йно запалену папіроску).

Король Олександр був рівнож заскочений сим іменем і глянув на батька, чи сей не скаже свої гадки, але король Мілян мовчав знов і заходив ся коло нової папіроски.

Король: Ну, а кого-ж хочете, дорогий докторе, на міністра красвого господарства?

Др. В. Дж.: Я позволив би собі запропонувати на сю одинокую теку фанатика; але не політичного, тільки фанатика красвого господарства. Я маю на думці пана Мілослава Куртовича. Коли-б сей молодий чоловік так само забрав ся до піднесеня рільництва, голівлі худоби, промислу, торгівлі і гірництва, як він се вже зробив у справі піднесеня хову коний у Сербії, то тоді, думаю, могли би ми бути з нього зовсім задоволені.

Король Мілян виїшов, завваживши, що ми можемо собі далі говорити, а він зараз верне.

Король: Що до мене, дорогий докторе, то я можу сказати,

що Ваша ліста подобає ся мені досить, але було би може ліпше, вислухати вперед гадку батька про се.

Др. В. Дж.: Певно, Найяснійший Пане.

Король: Що до нього, то я думаю, що він не згодить ся на Ніколю Стефановича тому, що той занадто прихильний для моєї матери. Із тої самої причини не може батько стерпіти п. Поповича. Але я мушу Вас попрохати, таки стояти при сій кандидатурі. Вукашін Петрович без сумніву далеко здібнійший як фінансіст, але проти нього щось промовляє: банки в Парижі заявили, що в Вукашіном Петровичом, як міністром скарбу не може бути й бесіди про застав наших державних паперів...

Др. В. Дж.: Се-ж найкращий комплімент для здібностей пана Вукашіна Петровича.

Король: Правда. Але голі здібности пана Петровича не виповнять державної каси. Ми потребуємо грошей, дуже багато грошей.

В сій хвилі вернув король Мілян і я попрохав його сказати свою думку про виложену лісту.

Король Мілян: Се, дорогий докторе, не моя річ, лише річ короля і Ваша. Се питанє державної політики, в яку я не хочу вже більше мішати ся. Король запросив мене вернути дефінітивно до Сербії і я прийняв сі запросини в двох причин. По перше, я вже маю досить того циганського житя, в якім не знаю навіть, де я дома, а потім я став ботаніком. Справді, чому дивуєте ся, докторе? Я став великим годівником овочів і цвєтів, і заміряю за призволом короля працювати на його добрах у Топольниці. Так само, як я давнійше достарчив із Топольниці для значної части полудневої Сербії фазанів, яких нарід називає тепер королівськими птицями, так само маю в сїм амбіцію, аби зробити в Топольниці велику ростинову школу для шляхотних овочів у цілій Сербії. Сім практичним способом, коли хочете як огородник, хочу помагати Вашому будучому міністрови кравого господарства, але нехай Бог боронить, щоб я мішав ся на ново до сербської політики.

Др. В. Дж.: Позвольте, Величество, але коли я тепер хорій, узяв на себе величезний тягар, утворити в нинішних обставинах у Сербії нове правительство, і коли я згодив ся вичерпати ся не лише політично, але й фізично в службі короля й вітчизни, то я зробив се, виходячи з заложєня, що можу числити на приятельські ради безмежного політичного досєвду і знайомости людей Вашого Величества.

Король Мілян: Се зовсім друга справа. Приятельськими радами могу Вам усе служити, коли король дозволить.

Король: Я прошу Тебе про се.

Король Мілян: Отже добре, ось моя гадка і мої ради. Із пропонуваннх кандидатур я бачу, що Ви, мій дорогий докторе, вже давно в Сербії не були, бо инакше Ви не запропонували би, вже як дипломат, на міністра внутрішніх справ Ніколю Стефановича, який, будучи префектом у Білграді стерпів, аби перед пам'ятником князя Михайла спалено угорську хоругов. Через се заіменоване надали би Ви без потреби своєму кабінетови ворожий характер проти австрійсько-угорського правительства, а Ви-ж знаєте ще в часів, коли були тільки санітарним шефом краю, що Вам сказав тоді при заключеню нашої першої ветеринарної конвенції барон Кемені... Ви знаєте, як легко викликує кожде політичне питання між нами і Австро-Угорщиною — пошесть на худобу, готову до вивозу. Стільки про політичні здібности Ніколі Стефановича і про вражінє, яке зробило би його іменоване тут у Відні. Що до пана Дмитра Стояновича, то можливо, що він дійсно так знаменитий фаховець, як його хвалять. На сій точці я не певний. Але що я певно знаю, то се, що він упертий як бик, і що Ви не зможете вийти з ним на своє. Та остаточно, коли в сій фаху не маєте дійсно ніякого ширшого вибору, попробуйте з ним, а побачите, чи піде. Міка Джорджевич, хоч він і син свого батька, то він не зовсім такий вірний прихильник нашої династії, за якого мають його загально. В перших хвилях після того, коли ранили його в Парижі, а власне коли він сам іще думав, що незабаром помре, почув я з його уст декілька слів, яких я ніколи не забуду і які зробили для мене атентат, якого жертвою він упав, великою загадкою, якої я до сьогодні не міг розв'язати. Але полишім се на боці. Се було би негарно, було би політично неморально, коли-б він як радикал, нехай навіть як правительственный радикал перейшов із кабінету Сіміча до Вашого. Ваше мотивованє, що, мовляв, бодай один радикал мусить бути в новім кабінеті, доказало мені тільки, що Ви, дорогий докторе, полишили ся тим самим невилічним ідеалістом, яким були все; а коли Ви потім згадали ще імена папів Андри Ніколіча і Йована Джаї, тоді стало мені зовсім ясно, що Ви не маєте найменшого понятя про боротьбу, яка Вас чекає в Сербії. Чи Ви думаете, що радикали будуть із заложеними руками і з зичливістю приглядати ся Вашим патріотичним змага-

ням тільки тому, що Ви прийняли провідника радикалів до свого кабінету? Навіть коли-б який провідник радикалів згодився вступити до Вашого кабінету, про що я дуже сумніваюся, то тоді радикальна партія оголосила би того з їх провідників зрадником і переходячи над ним до порядку, розпочала би з Вами боротьбу на життя і смерть. Бо Ви стоїте за порядком, а радикали пруть до революції, Ви — робітник, а радикали політичні газардові грачі, Ви — вірний слуга Обреновичів, а радикали — прихильники князя Черногори і претендента в Женеві. До сеї боротьби, мусите, дорогий докторе, добре приготувити ся, бо радикали — се старі революціонери, які з чистим сумлінням бродять у крові. Ви удержите ся в сій боротьбі лише тим способом, що зберете довкола себе всіх поступовців і лібералів. При тім мусите добре уважати і опирати ся більше на лібералах, хоча між поступовцями можна знайти далеко більше інтелігенції, — і то просто з тої причини, що в Сербії більше лібералів, як поступовців. А се знов не дивниця, бо ліберали довше засідали в правительстві, як поступовці. — Про Пантовича знаю, що се добрий правник і добрий адміністратор, але він іше за низький урядник, аби міг стати вже міністром. Ви мусите взагалі старати ся, аби мати в своїм кабінеті більше бувших міністрів і державних радників, аби надати йому через се більше авторитету, а тут Ви приходите і пропонуєте такого Куртовича, який є тепер понадетатовим секретарем у міністерстві краєвого господарства! Передовсім, дорогий докторе, той Куртович не фанатик хову коний, він собі звичайний amator коний, що розуміє ся дуже добре на американській рекламі, а понад се нічого. Про національну економію і краєве господарство не має хлопчина найменшого понятя, і не годен навіть навчитися чогось. Із Вашою гадкою про Міатовича я згоджую ся в повні. Підчас мого панування був він часто міністром скарбу, але се такий легкодух, що рани, які він задав нашим державним фінансам іше до нині не загоєні. Я особисто люблю його дуже, се мій особистий приятель, але він не пригожий на міністра скарбу в Вашім кабінеті, який як раз на сїм полі має страшно велику задачу перед собою. До розв'язання сеї задачі треба багато фахових і де їй. Їх можете знайти тільки у Вукашина Петровича. Другий кандидат знає лише арифметику, і то низшу. На мій погляд був би Стефан Попович добрим касиером, коли хочете, головним касиером державним, який числить гроші, замикав їх у державну касу, сидить на ній, і видає як

найменше; але не вимагайте від нього ідей. Я знаю дуже добре, що король думає тепер, що я тому говорю так про Стефана Поповича, бо він великий любимець королевої Наталії. Але я даю Вам слово честі, що я говорю так лише тому, що бажаю нашому королеви як найліпшого, і тому, що хотів би заповнити Вам, дорогий докторе, повний успіх Вашої місії. Зрештою... можете взяти Стефана Поповича. Але запам'ятайте собі, що Вам тепер скажу; не пройде багато часу, а Ви оба будете шукати за Вуцковичом Петровичом. Найінтереснішим кандидатом на Вашій дісті міністрів був нарешті для мене Драгомір Вуцкович, як міністер війни. Я не знаю, чи король думав про нього; я не думав про нього зовсім певно, а все таки мушу признати ся, що се одинокий кандидат, якому я не мав би нічого закинути. Се добрий жовнір, знаменитий штабовець, військовий шеф, що удержує в своїй команді величану дисципліну. Він також добрий адміністратор, а пре тім усім також уже на становищі дивізіонера — се знаменитий кандидат.

Король: А Ви-ж не знаєте, дорогий докторе, що Вуцкович жав у своїй молодости публичну республіканську бесіду?

Др. В. Дж.: Тоді, Найясніший Пане, був також і я республіканцем, як кождий вихованець класичної гімназії, якого сім літ годовано грецькими та римськими республіканськими ідеями. Ріжниця між мною і ним лежить лише в тім, що мене вилічив із республіканізму король Мілян, коли тим часом Драгоміра визволив один республіканський жандарм із тої хороби.

Король: А то яким чином?

Король Мілян: Я сего також не знаю.

Др. В. Дж.: Коли Драгомір поїхав був тоді до Мекки усіх молодих республіканців, до Швайцарії, думав, що свобода полягає на тім, що можна собі робити, що кому подобаєть ся. Відповідно до сего був він виконав на найрухливішій улиці в Ціріху, скажім — природне право людське. Ну і ось, найближшій жандарм ухотив його потім за обшивку і потягнув на поліцію, де він мусів заплатити за виконуванє сього людського права пять франків карі. Від того часу перестав Драгомір бути республіканцем.

Король і його батько розсміяли ся так дуже сею історією, що я ніг продовжати свою мову ледви по кількох хвилинах.

Др. В. Дж.: Але усе те, Найясніший Пане, а також і инші провини, які Драгомір поповнив коли як будівельний підприсмець, не перешкоджували йому зовсім, показати в наших війнах, особливо

при облозі Відіну, блискучі здібности великого команданта, і тому я осмілився запропонувати його на міністра війни.

Король: Принято, дорогий докторе, прийнято. Зараз коли верну до Білграду, ще заки Ви приїдете, зателіграфую до Драгоміра, аби прибув до Білграду. А тепер верніи до заміток батька, що до інших кандидатів. Я в повні згоджуюся з батьком, що Ваше правительство повинно опирати ся головнио на лібералах і поступовцях, а що лібералів більше, то головнио на них. Тому було би може ліпше, коли-б Ви теку міністерства внутрішних справ поручили якому лібералови, а власне одному з тих, які певно стануть на мої услуги, ще заки позискаємо Рістича і його групу. Що Ви думаєте на примір про Ефрема Андоновича, як міністра внутрішних справ?

Др. В. Дж.: Я знаю його дуже мало, Найяснійший Пане. З оповіданя знаю, що він був добрим президентом суду і добрим окружним префектом. За свого міністрованя бачив я його на тих зборах усіх шефів партійних, які випрацювали під проводом короля Міляна нову конституцію. Тоді зробив він на мене вражінє спокійного, зрілого чоловіка з уміркованими політичними переконаннями.

Король Мілян: Він такий і є. Il ne parle pas de mine, mais c' est quelqu' un¹⁾. Ви можете зовсім безпечно з ним спробувати. Ви не будете того жалувати.

Др. В. Дж.: Дуже радо, Величество.

Король: Отжеж, я поговорю з ним і предложу йому в Вашім імені міністерство внутрішних справ. Хоча я й згоджуюся з поглядом батька на вступленє радикала до Вашого кабінету, то я таки поговорю ще, вдоволяючи Вашому бажаню, з Мікою Джорджевичом. Стояновича приймаю за міністра будівництва. Але що маємо зробити з текою справедливости? Я не маю нічого проти пана Пантовича, але, правду сказавши, було би мені милійше, коли-б Ви назвали мені ще кілька кандидатів на се становище.

Др. В. Дж.: Я міг би назвати ще трьох, Найяснійший Пане; але що до Марка Стояновича я вже наперед переконаний, що він не пожертвував би своїй теперішньої блискучої посади для теки, а про двох інших я певний, що Величество найдуть їх за молодими, бо се панове др. Воіслав Велькович і др. Драгутін Протич.

¹⁾ Він не той, що видає ся, але він таки щось.

Король: Не тільки, що оба за молоді, але я переконаний, що жаден із них не прийав би навіть.

Король Мілян: Тимчасом, дорогий докторе, Ви маєте цілковиту слухність, звертаючи увагу на тих двох. У сих молодих людях багато даних на міністрів, тільки що вони поки що за мало мають досвіду до такого становища. Ви мусите сих людей уживати підчас свого урядованя, Ви мусите їх приготувати до міністеріяльної теки.

Король: Знаєте що, докторе, лишні питаня міністерства справедливости поки що на боці аж до часу, коли я поговорю в Білграді з деякими людьми, а тоді я Вам зателеграфую, хто видаєся мені найвідповіднійший. Хочете?

Др. В. Дж.: На розказ, Величество.

Король: Що до фінансів... можливо, що Вукашін здібнійший від Стеви, але я останнього волю, і то з важних причин. Та се не перешкоджує Вам користувати ся при випрацьовуваню дотичних предложень законів ідеями Вукашіна й уживати його при комісіях, або навіть поручувати йому спеціальні місії. Коли-б тимчасом сповнило ся пророцтво батька, ну тоді як раз візьмемо собі пізвійше Вукашіна за міністра скарбу. Полишала би ся ще тільки тека кравого господарства. Тут потребували би ми когось такого, що не лише займав би висшу рангу в державній службі, але що ще здобув би собі розголос на полі кравого господарства та промислу. Що думаете, докторе, про Сіму Лозаніча?

Др. В. Дж.: Він займав ся досить багато гірництвом, хоча більше в характері професора хемії, як промисловця. Я знаю його, як поважного ученого і уміркованого політика. Одно, чого я побоював би ся у нього, се евентуальність, що на нього могли би мати за великий вплив його шефи секції і референти.

Король: Коли-б така евентуальність мала зайти, то виберіть йому шефів секції і референтів. Зрештою він на міністра дуже здатний.

Др. В. Дж.: На приказ, Величество.

Король: Так. Тепер були би ми з питаннями про особи менше більше готові, а по обіді уложимо собі правительственний програма нового правительства.

І ми пішли на обід.

Аж коло девятої години вечером міг я виложити свою програму. Ось її нарис:

Тепер, коли з початком цього року дійшло між Австро-Угорщиною і Росією до порозуміння, яке забезпечило мир і удержання status quo на балканському півострові на цілий ряд літ, мусить Сербія використати ці літа для внутрішньої політики. Божевільна боротьба між політичними партіями мусить устати. Ціла інтелігенція краю і ціла сила держави мусить звернути ся до санації державних фінансів і до піднесення кращого господарства, аби край мав через збільшене державних доходів можливість, узброїти свою армію так, щоб ніяке питання балканське не могло бути дефінітивно-розв'язане без відповідного углядання інтересів Сербії. Через відповідну і справедливішу форму податкової системи, по якій посідаючі класи мали би поносити більше державних тягарів, як се до тепер було, через утворення нових, особливих органів для стягання податків, через совісну адміністрацію в податкових урядах, через обмежене і викорінене пограничного пачкарства, через ліпшу адміністрацію в державних монополіях — можна би збільшити державні доходи навіть у кількох літах, бодай о яких десять мільонів річно. Через спроваджене чужих капіталів на витворення кращого промислу, на перероблюваня наших сирих продуктів у самім краю, а також на відкрите і вивискане безмежних скарбів у наших копальнях, далі через плянове вибудованя великої сіти добрих готинців і вузкаторових льокальних залізниць, через сі й инші заходи піднесло би ся ціле краще господарство так, що повстане добробиту, а навіть богацтва народу і держави було би питанням іще лише зглядно короткого часу. А тоді прийшов би в кінці також і час, коли інтелігенція краю не мусіла би бороти ся тільки виключно за вступлене до державної служби, бо вона могла би заробляти на хліб також у фабриках, у копальнях і при залізницях. Борби політичних партій у Сербії не прибрали би ніколи таких диких, а навіть кровавих форм, до яких вони остаточно розвинули ся, коли би політичні питання не були по просту питаннями хліба для інтелігенції, яка була змушена згуртувати ся в урядництві так, що ми нині маємо три рази більше кандидатів на урядничі посади, ніж їх самих може бути в краю. Се нещасте є наслідком нашої дотеперішньої університетської системи. Усі наші школи — се фабрики урядників. Нещасте се збільшило ся ще через те, що кожда політична партія, дійшовши до правління, поспішала ся вообсаджувати всі урядничі посади власними партійниками, полишаючи усіх політичних ворогів у голоді так, що голо-

дуючі прихильники усіх опозиційних партій усе з собою лучили ся, аби звалити пануючих, а посади завоювати для себе. Відси вічна зміна правительств та систем, при якій не полишено ще жадному з дотеперішних правительств бодай на стільки часу, щоб міг роздивити ся основно в державних справах. Про продуктивну працю не могло бути отже й бесіди. Відси походить також застрашуючий зріст сум, які мусять бути рік-річно вставляювані до державного бюджету — як пенсії ще здібних до праці, але для своєї партійної барви попепціонованих урядників. А се-ж дуже поважна перешкода до повернення фінансової рівноваги. Тому вже крайня пора позаликати наші „клясичні“ фабрики урядників, або позамінювати їх у фахові школи, з яких виходили би молоді люди здатні до жити, се значить, здатні здобувати собі свій щоденний хліб також поза державною службою. Се крайня пора приступити до дефінітивного розв'язання урядничого питання в Сербії через новий закон про державну службу. Ніхто не повинен би зістати урядником, доки не викаже особним державним іспитом своєї справности в тім фаху, про який убігає ся, але з другого боку не міг би ніякий урядник стратити своєї служби без судового рішення. Цивільних урядників належало би поставити як що до таж, так і що до способу авансованя на рівні з офіцерськими шаржами тої самої ранги. Число літ служби, які управнюють до побирая державної пенсії належало би підвищити з десять на двадцять літ, але з другого боку належало би охоронити також і кожного урядника перед самоволею. Аж тоді буде кожний урядник совісно і пильно сповняти свою службу, але тоді буде мати край із половиною теперішних урядників ліпшу адміністрацію, як сьогодні, а потім прийде ще час, коли буде можна унормувати для сего малого числа урядників ліпші тажі, як теперішні, які, що правда, походять іще з р. 1835, коли то всі житеві потреби можна було десять разів дешевше заспокоїти, як сьогодні. Як довго не видано сього нового закона про службу державну, належить: 1) Без огляду на політичні партії обсаджувати всі урядничі посади самими найздібнішими і найсовіснішими елементами. 2) Злишних, але ще здатних урядників примістити в громадських адміністраціях. Через се зникла би рівнож також і армія голодуючих і тому небезпечних урядничих аспірантів, а тисячі громад у краю дістали би сто раз ліпшу адміністрацію, як нинішня апальфаетичних вїтїв та ледви письмених громадських писарів.

Королі слухали уважно і від часу до часу перекидалися поглядами, з яких можна було багато вичитати.

Король: Беручи загально, я приймаю Вашу програму. Над подробицями поговоримо ще багато. Так наприклад я бачу, що Ви представляєте собі розвязку урядничого питання без §. 76. генерішнього урядничого закона. Без сего параграфу одначе, який дає кождому міністрови право звільнити з державної служби кождого урядника, який йому не подобає ся, коли не викаже ся десятима літами служби, — без сего параграфу не зможе удержати ся в Сербії ніяке правительство, бо самоволя урядників була би инакше безконечна.

Король Мілян: Доктор забуває, що пробу з незалежністю і неможливістю усунути зроблено, бодай що до судіїв, уже за Піротянаца. Ну, і як випала проба? Були може незалежні судії, а в своїх рішеннях і вироках менше пристрасні сопартийники, менші шовіністи? Чи не програвав під ними політичний ворог, як і кождий чужинець, свого процесу, навіть коли-б його право було ясне як сонце, тільки і виключно тому, що його політичне Credo не було те саме, що й судії, або тому, що він на своє нещастє був чужим підданим? Ви говорите, дорогий докторе, про спровадження чужого капіталу до краю, і се дійсно одинокий спосіб піднести край економічно і витворити краввий промисл, щоб не бути залежним на віки від угорських аграріїв. Але скажіть мені, який чужинець відважить ся помішувати свої капітали в Сербії, коли він переконаний, що не знайде в сербських судах для себе справедливости? Ви говорите про цілу сїть льокальних велїзниць, і дійсно, вони доконче потрібні, не тільки тому, аби спомагати голівну лінію наших державних велїзниць, яка тепер ледви може покривати величезні кошти своєї адміністрації — але також і тому, щоб піднести продукцію в краю. Але як Ви хочете збудувати сю так конечну сїть льокальних велїзниць? До сього потреба багато мільонів, багато велїзничих інженїрів. Чи Ви маєте се й те в краю? Капітал можна би знайти *à la rigueur*, бодай на початок підприємства, але-ж Ви знаєте, що наші богаті купці не хотіли збудувати за власні гроші навіть білградського трамваю. Аж тепер, коли побачили, що се підприємство чужинців у Білграді оплачує ся, хотіли би вони всякими способами опанувати ним; а як знов представляє ся річ що до фахових сил? Прошу, подумайте лише про великий міст над Моравою коло Любічева. Його не будував

який там будь малий повітовий інженір, але професор нашої техніки. Ну? При пробі об'яження сей міст завалив ся. Отже що-ж хочете зробити? Коли дійсно хочете покрити цілу Сербію сітєю льокальних залізниць, мусите звернути ся до загралиці, і тут прошу мені знов сказати: яка група капіталістів або залізничних підприємців в Європі буде на стільки легкодушна, аби запускати ся в так велике підприємство в тій самій краю, в якій було можливе правительство, що видерло силою концесіонованому товариству легально признану концесію на використовуванє перших державних залізниць? В цілій Європі я знаю одну-одинокую групу, що може заризикувала би пустити ся на так небезпечне підприємство. Се та сама, що має орієнтальні залізницї в Турції і сильно заангажована при угорських державних залізницях, якій отже було би дуже на руку піддати цілу лінію Берлін-Константинополь-Сальоніка одній управі і одному зарядови. Се одинока група, яка може схотїла би, а при тїм дійсно могла би побудувати цілу льокальну сїть, а крім того вилічити ще значною позичкою недужі державні фінанси, але очевидно під умовою, що їй полишать ся також використовуванє теперішніх державних залізниць.

Коли король Мілян сказав се, блиснула в минї така думка: Хто знає, чи власне се справа не є головною причиною того, що се власне мене покликано, утворити нове правительство? Я зачав би був найрадше від відповіді саме на останнє питанє, але я здержав ся і відповідав по черзі на пороблені замїтки.

Др. В. Дж.: Величество, я зовсім докладно знаю, що проба помершого Піротянаца з незалежністю судїв не вдала ся, але я твердо переконаний, що ся проба була би видала всі пожадані вислїдки, коли-б тільки Піротянац сам не був при переводженю сеї проби в житє тільки пристрасним сопартийником і не пообсаджував усї судові посади своїми постуновцями. За мною не стоїть ніяка політична партія. Я хочу спробувати, розв'язати урядничо питанє зовсім безпартійно, тільки і виключно в інтересї державної служби. Я думаю, що побоюванє, яке висловив наш Найяснїйший Пап дотично елїмінюваня §. 76 не зовсім узасадчене. Коли всі урядничї посади будуть обсажені найліпшими фаховцями, яких маємо в загалї, без ріжницї партії, далї коли вони будуть законно охоронені в своїй екзистенції та авансї в державній службі перед усякою самоволею, в кінці коли урядництво почує залїзану руку прави-

тельства, яке не ридить уже більше тільки з дня на день, але яке твердо рішило ся, зробити зі справедливості найвищий принцип у краю — тоді, але-ж бо й тільки тоді, будемо мати в Сербії добру адміністрацію, а в сербських судах ніхто не програєть більше якого будь процесу тільки через свої політичні погляди або тому, що він чужинець. Що до способу, як позбавлено концесіонованого чужого товариства права використання наших державних залізниць, то Величество мають повну слушність. Сей вчинок радикалів підірвав зовсім сербський державний кредит в Європі. Тут лежить перша і головна причина, чому без огляду на найсовіснійше сповнюване всіх наших обов'язків супроти наших державних віритель і що ми допустили їх до контролі нашої незалежної управи монополій — сербські папери державні стоять нині на 58. Далі се зовсім слушно, що наші радикали, настрашивши ся власного вчинку, заплатили в кінці французькому концесіонованому товариству за видерте йому право стільки, що наш край не може тепер виїзати з хронічного недобору і грозячих довгів. Але не вважаючи на те, що я мушу все те признати, я рішучо не можу тепер у часі, коли всі держави старають ся, на скільки се можливо — удержавлювати приватні залізницї, думати про се, щоб видати головну артерію нашого руху, нашої торгівлі, нашого цілого кравного господарства, чужинцям. Ні, Величество, я не міг би сього зробити навіть коли-б дотичне товариство скотїло нам тих трицять чи сорок мільонів, яких ми потребуємо до уздоровлення наших фінансів, не тільки позичити, але навіть подарувати. Се було би діаметрально противне інтересам Сербії і її національної династії. Коли-б чужинці мали колись побачити в Сербії правительство, якого діяльність забезпечена на цілий ряд літ, яке ясно знає чого хоче і яке примує з витревалістю та новною силою до своєї мети, і коли потім заграниця побачить у Сербії кілька літ політичного спокою та економічної праці, тоді попливуть чужі капітали самі з себе до Сербії і нікому не прийде до голови, жадати за се визискування сербських головних комунікаційних артерій.

Король Мілян (підносячи ся і споглядаючи на годинник) : Ви полишили ся, мій дорогий докторе, тим самим невлічним ідеалістом, яким були ціле своє житє. Ви відпокутуєте се ще колись гірко, але то буде для Вас за пізно. Зрештою, що я ще не мав би там закинути Вашій програмі, все-ж таки мушу признати, що вона зробить на зверх зовсім гарне вражєне. Пере-

ведете з цього в житє стільки, скільки саме зможете, в кождім разі. буде се великий хосен для краю. Так, а тепер я йду спати. Чому підсьміхаєте ся так хитро? Ви думаете може, що я ще той самий старий Мілян, який не тільки, що сам не хотів спати, але ще й иньшим людям не давав? Минули ті часи, мій дорогий докторе. Я тепер кладу ся і встаю разом із півнями.

Bon soir, mon garçon! (Батько поцілував сина в чоло; король не поцілував батька в руку). Ти можеш далі обговорювати річ із доктором, але не забувай при тім, що він пробув цілу мнунувшу ніч у веліаничій *coucure* і що він мусить бути смертельно вичучений. Добраніч, докторе!

Др. В. Дж.: Добраніч, Величество.

Король Мілян подав мені руку і пішов до свого покою.

Король: Сідайте, докторе, ще лише на кілька хвиль, а потім можете собі спочити. Не відстрашуйте ся деякими ідеями мого батька. Він просто влюблений в деякі погляди, але все таки дуже легко дає себе переконувати розумовими доказами. Мені Ваша програма подобаєть ся незвичайно, і я буду підпирати Ваше правительство в виконуваню сеї програми усіми силами. Я ручу Вам, що Ваше правительство полишить ся при державній кермі цілий час, якого потрібно до виконання так широко зачеркненої програми. На се дам Вам публично своє королівське слово і то в такій формі, що як політичні партії в краю, так і наші приятелі та вороги за границею дійдуть до переконання, що день Вашого вступлення на становище президента міністрів означає початок довгої епохи поважної державної праці. Се тільки мав я Вам іще сказати. Чи Ви лишите ся ще завтра в Відні?

Др. В. Дж.: Коли Величество дозволять, я вернув би завтра до Карльсбаду, щоб використати для своєї курації бодай тих кілька днів, які остали мені до дефінітивного покликання до Білграду.

Король: Не маю нічого проти того. Ми-ж згоджуємо ся в головних питаннях. В деталях порозуміємо ся шифрованими телеграфами. Дякую, дорогий докторе, сердечно дякую! Сю у службу я не забуду Вам до кінця життя. А тепер добраніч, і щасливої дороги.

Др. В. Дж.: Дякую, Величество.

Вернувши день опісля до Карльсбаду, дістав я 8 (20) жовтня 1897 від короля з Білграду ось яку телеграму: „Стева Понович.

і Андонович заявили, що вони готові вступити до Вашого правительства. Міка Кр. Джорджевич не хоче. Вуцкович буде, як надіюся, завтра вечером тут. Із Дмитром Стояновичом зараз поговорю. Що до міністерства справедливости прошу мені як найскорше донести, чи Коста Н. Хрстіч був би Вам до смаку, бо Попович і Андонович волють його як Пантовича, — щоб я міг, у разі, коли-б Ви згодили ся на се, покликати як найскорше Хрстіча до Білграду. Що до інших тек, то я не пороблю ніяких кроків аж до Вашого приїзду. Alexandre“.

Моя відповідь з того самого дня звучала: Sa Majesté le Roi, Belgrade. Що до Кости Хрстіча для справедливости — згода. Коли Міка не хоче, прошу спробувати позискати Андру Ніколіча для міністерства осьвіти, аби бодай один радикал вступив до правительства“.

На концеті сеї депеші можна вчитати ще ось такі слова: „Коли-б Ніколіч не згодив ся, я пропонував би Светіслава Сіміча“.

Сих слів я однакож не телеграфував, бо я в сам час пригадав собі, що батько короля уважав Светіслава Сіміча за прихильника претендента до трону Караджорджевича.

Друга депеша короля звучала: „Будьте тут у п'ятницю рано, щоб утворити правительство“.

В п'ятницю 10 (22) жовтня 1897 був я рано в Білграді. На дворці очікував мене королівський офіцер-ординанс, що мав службу, аби мене привитати і заявити мені бажане Й. В., прийти як найскорше до палати. Я подякував за найласквівшу увагу і приобіцяв прийти незабаром до палати.

Цілий 10 жовтень був вивонений породивими болями нового правительства. Стоянович жадав від мене категорично, аби нього прийняти до правительства ще трьох лібералів. Я не хотів на се згодити ся і сказав йому, що я хотів би, аби він вступив до правительства не тому, що він великий ліберал, але тому, що я його уважаю за найліпшого фаховця в справах залізничих. По довгій біганині між королівською палатою і помешканем шефа лібералів Йована Рістіча, став остаточно Стоянович на тім, що він не хоче бути „одиноким“ лібералом у новім правительстві. Тому запропоновано теку будівництва полковникови Генерального штабу Йованови Атанацковичови, який як жовнір по короткім ваганю заявив: „По приказу“. Далекотяжше йшло в обсадженим міністерства осьвіти і віроісповідань. Король Олександр і його батько не

хотіли під ніякою умовою чути про Андру Ніколіча або Светіслава Сіміча, і так я був змушений повірити сей ресорт професорови університету Андрі Джорджевичови, який що правда був загальнозвісний як знаменитий професор права, але був також ославлений як втілений „реакціонер“ — головню тому, що показав підчас свого першого міністерства крепкий кулак, що політикам із поміж народніх учителів було немило. Стева Попович поставив тепер, хоча й обіцяв королеви переняти фінанси, одну умову: я мав би іменувати його швагра державним радником. Я відповів йому, що державна рада не є ніякою синекурою. Тоді звернув ся Попович до самого короля, і мабуть видер від нього дотичну обіцянку, бо його опір устав. Коста Н. Хрістіч не хотів полишити свого гарного становища посла в Букарешті. Коли ми його притиснули до шуру, поставив як *conditio sine qua non* жадане, щоб запевнити йому на випадок його виступлення з міністерства посаду посла першої класи. Я взяв його на бік до телефонного покою і скавав йому, що коли його батько візав мене перед девяти літами в далеко тяжшій ситуації як нинішня, вступити до його правительства, то я не ставляв ніяких умов, і що се соромно, коли він хоче знасидувати нас своїми „клясовими“ забаганками.

„Дай спокій — звучала його відповідь. — Великі фрази про ратоване вітчизни, са *c'est connu, c'est vieux jeu!*). Король і ти, оба жадаєте від мене, аби я кинув свою гарну і вигідну посаду в 27.000 франків річно, окрім вільного помешканя, на те, щоб дерти ся зі всякою шумшадю за якихось там сьмішних 12.000 франків річно, і щоб мене потім, коли перестану бути міністром, викниено на політичний сьмітник. Добре, але вас е я жадаю для себе запевнення гарної пенсії. Коли не хочете, то дайте мені спокійно відійти до Букарешту“.

Є власне темпераменти і темпераменти. Ціла тяжка артилерія патріотичних доказів не зробила нічого, і коли я заявив королеви, що я не міг переконати папа Хрістіча, переняв сам король се жадане. і по кількогодиннім розважуваню про „абсолютну“ конечність його вступлення до кабінету дав себе Хрістіч поанскати для правительства. Кандидати на міністрів внутрішних справ і кравового господарства заховували ся при переговорах як справдішні джентль-

1) Се знане; се стара пісонька.

мени, так само полковник Вуцкович. Під вечір кабінет був уже утворений. Король Мілян запропонував, щоб оголосити в урядовім дневнику перед королівським декретом про іменування нового правительства королівське відручне письмо, в яким король повіряв би мені утворення нового правительства. Я не мав нічого проти того, але зажадав, аби в тім самім числі урядового дневника оголосити також, зараз по декреті номінаційнім, політичну програму нового правительства.

Король: Сю програму приймаю в повні як свою програму, і тогу хочу її помістити в своїм відручнім письмі. Я прошу як тебе, татку, так і нашого дорогого доктора, предложити мені по одному нарисови сього відручного письма, а я потім устану собі в сих двох нарисів дефінітивний текст свого відручного письма.

Король Мілян: Дуже радо, мій хлопче.

Др. В. Дж.: По приказу, Величество.

По годині оба нариси були готові.

Мій нарис звучав:

„Остатні події на Сході і доказана рішучість цілої Європи, удержати загальний мир, створили для Сербії можливість і обовязок, скріпити ся фінансово, економічно і мілітарно.

„Сю епоху запевненого миру в Європі мусить Сербія з'ужиткувати на те, аби перервати безплідну політичну партійну боротьбу, на яку край стратив лише хіба за багато часу, так дорогоцінного для державного і національного поступу. Ми мусимо використати сю епоху мира, щоб запевнити через совісну, для всіх і вся безпартійну адміністрацію — порядок і правність у краю. Судівництвом, висшим понад усякі закиди, мусимо ми доказати, що закон є дійсно пайвищою волею в Сербії. До сього мусить прилучити ся як найсовісніше виповнюване усіх з'обовязань держави, далі новий закон про державну службу і врешті така реформа шкільництва, на підставі якої люди, що покінчили школи, не були би більше призначені виключно до державної служби.

„Поважною працею над внутрішнім зміцненем Сербії зробимо з нашої вітчизни здорову, культурну державу і певну та міцну опору порядку та спокою на балканських півострові, на яку Європа може числити при стремліню до високих цілій цивілізації. Сім поклавмо для Сербії приязнь усіх європейських держав, а позискану будемо далі розвивати, переводячи рівночасно доказ, що про сербські інтереси без Сербії не можна рішати нічого.

„Сею працею причинимо ся найліпше до втихомирення політичних пристрастей, що доконче потрібно тому, що в противнім випадку не можна би було розвязати питання конституційного природним способом, але хіба тільки односторонно, що знов було би для животних інтересів небезпечним.

„Сербія понад усе!

„Сильна, поважана в світі Сербія, ось ідеальний заповіт моїх предків, якому я хочу посвятити ціле своє життя.

„Аби ти успішнійше могли працювати над сею своєю задачею життя, звертаю ся я до Вас, і повіряю Вам тяжку, але почесну місію, утворити нове правительство, яке поділяло би мої власне виложені переконаня.

„Задача, яку має нове правительство має сповнити, так тяжка, що ніяка людська сила не була би в змозі виповнити її без залевнення сталості в державних справах і без відповідного часу.

„Отсим гарантую своєму новому правительству як сю сталість, так також і цілий час, потрібний для пожаданих вислідків“.

Король Олександр вибрав сей мій проєкт і додав у ньому на початку: „Дорогий Пане Владане Джорджевич“, а на кінці „Ваш прихильний Олександр“. В самім тексті зробив лише дві зміни. В уступі „що закон дійсно є в Сербії найвисшою волею“, заступив слово „дійсно“, словом „все“. Реченє „Я звертаю ся до Вас“ змінив він на: „Я звертаю ся до Вашого звісного патріотизму і до Вашої вірности для могого трону“.

Тимчасом, коли кабінетовий секретар короля копіював се найвисше відручне письмо і приготавлював до підпису, і коли виставлено королівський декрет про звільнене попередних та іменоване нових міністрів, появила ся вже урядова часопись на другий день. Тому видано в ночи особне виданє урядової часописи, яка містила в числі 225, в урядовій часті, на першій місці, повисше королівське відручне письмо, а потім ось такий декрет:

„Ми, Олександр I, божею ласкою і волею народу король Сербії.

„Приймаючи димісії, які нам внесли:

Президент нашої міністерської ради, наш міністер заграничних справ, П. Джорж. С. Сіміч;

Наш міністер війни: П. генерал Йован Мішкович;

Наш міністер будівництва: П. Петар Велимирович;

Наш міністер скарбу: П. Др. Міша Вуїч;

Наш міністер внутрішніх справ П. Мих. Кр. Джорджевич.
 Наш міністер освіти і віроісповідань: П. Андра Ніколіч.
 Наш міністер кравого господарства: П. Люб. Клеріч
 і наш міністер справедливости: П. Др. Мілован Дж. Мило-
 ванович.

Іменуємо:

Президентом міністерської ради і нашим міністром загранич-
 них справ П. Дра Владана Джорджевича, нашого надзвичайного
 посла і повновласного міністра при дворі Й. Ціс. Величества
 султана;

Нашим міністром скарбу п. Стеву Поповича, міністра до дис-
 позиції.

Нашим міністром кравого господарства п. Сіму Лозанича,
 міністра до диспозиції.

Нашим міністром освіти і віроісповідань п. Андру Джор-
 джевича, професора університета.

Нашим міністром внутрішніх справ п. Єфрема Андоновича,
 члена Державної Ради.

Нашим міністром справедливости п. Косту Н. Хрістіча, на-
 шого надзвичайного посла і повновласного міністра на дворі Й.
 В. короля Румунії.

Нашим міністром будівництва п. полковника генерального
 штабу Драгомира Вуцковича, команданта дивізії дрінської армії.

Виконанє сього декрету повірили Ми президентови міністер-
 ської ради, нашому міністрови заграничних справ.

Дня 11 жовтня, 1897.

В Білграді.

Олександр т. р.

Президент міністерської ради, міністер заграничних справ:

Др. Владан Джорджевич т. р.

Переклав С. Д.

ЮТФРІД КЕЛЛЕР.

МЕРЕТОЧКА.

В однім селі недалеко Ціріха бачив я в камяному паркані, що окружає кладовище, вмуровану невеличку камяну плиту, на якій не знати вже було нічого крім звітрілого до половини гербу і числа року 1713. Люди називали се місце гробовищем відьмочки і оповідали про неї всякі дивогляди та казкові історії, що се мовляв була панська дитина з міста, але прогнана сюди до парафіяльного дому, де тоді жив богобоязний і острій парох, щоб тутвилічила ся від своєї безбожності і дивовижно вчасного відьомства. Та се не вдало ся; особливо ніколи не можна було довести її до того, щоб вимовила три імена пресвятої Трійці, і в тій безбожній упертості вона й лишила ся і нужденно померла. Се була надзвичайно делікатна і розумна дівчинка не більше семи літ від роду, а проте найгірша відьма. Особливо зводила з ума дорослих мужчин і очаровувала їх, скоро тільки глянула на них, так що вони на смерть закохували ся в малу дитину і починали задля неї погані галабурди. Надто робила вона збитки ізптаством і особливо всі голуби з села зваблювала до парафії і навіть побожного панотця очаровувала до тої міри, що він ті голуби часто ловив, пік і з'їдав на свою шкоду. Навіть рибку в воді причаровувала вона, бо сидючи цілими днями над берегом засліплювала старих розумних петругів так, що вони підпливали до неї і в великих гордошах увихали ся перед нею виблискуючи проти сонця. Старі жінки страшили сими оповіданнями дітей, що не хотіли молити ся, і додавали ще всякі чудернацькі та фантастичні риси. А в парафіяльнім домі висів справді старий, потемнілий олійний малюнок, що містив патрет сеї дивної дитини. Се була надзвичайно ніжнозбудована дівчинка в блідо-зеленій адамашковій сукні, що низом творила широке коло і закривала ноги. Довкола тонкого, ніжного стану був обвитий золотий ланцюшок, що на переді звисав аж до землі. На голові мала стрій подібний до корони з блискучих золотих та срібних листочків переплетених шовковими шнурками та перлами. В руках мала дитина череп іншої мертвої дитини і білу рожу. Та ще ніколи не бачив я такого гарного, такого милого і розумного дитячого личка, як бліде лице сеї дівчинки; воно було радше подовгасте ніж кругле, оповите якимось глибоким сумом, блискучі темні очи дивили ся тужливо і мов благаючи помочи на

глядача, а довкола заціплених уст літало щось мов легенький слід хитрощів або весьміхненої гіркости. Важке терпінє надавало, бачилось, усьошу личку якусь скороспілість та жіночість і збуджувало у глядача мимовільне бажанє побачити сю дитину живою, поестити її і полюбувати ся нею. І в споминах старих селян чула ся якась мимовільна прихильність і любов, та в оповіданях і казках про неї було стільки-ж мимовільного співчутя, як і відрази.

А властива історія була така, що мала дівчинка, донечка шляхетної, гордої і дуже правовірної родини, оказувала завзяту нехить до молитви і всякого рода богослуженя, дерла молитовні книжки, які їй давали, в ліжечку накривала ся з головою, коли їй проводили молитву, і починала жалібно кричати, коли її приводили до понурої, холодної церкви, подаючи, що боїть ся чорного чоловіка на проповідальниці. Се була дитина з якогось нещасливого першого подружя, та мабуть і поза тим була комусь каменем перешкод. Ось і постановлено, коли ніякими способами не можна було відвести її від невияснених нечестностей, віддати дитину на пробу тутешньому парохви, знаному зі своєї строгости і правовірности. Та коли вже родина уважала сю річ за дивоглядне нещастє, що плямує її честь, то тупий, твердосердний парох бачив у тім зловіщу неколко появу, якій треба противити ся всею силою. От він і уложив собі спосіб поступуваня, а старий пожевклий дневник, писаний його рукою і переховуваний у парафіяльнім домі, містить деякі записки, що кидають ясне сьвітло на його поступуванє і на дальшу долю нещасливої дитини. Отсі уступи відписав я собі задля їх дивоглядного змісту та язика і передаю їх на отсих сторінках, щоб заховувати пам'ятку тої дитини.

„Сьогодні одержав я вповні від високородної і богобойної пані М. повинну мені належність за перший квартал, зараз поквітував і подав справозданє. Потім уділив малій Мереточці її тижневе приналежнє і заострене наказаніє, поклавши її на лавку і поєїкши новою рівкою, не без вопіянія і воздыханія ко Господу, щоб він зволив се сумне діло довести до доброго кінця. Отроковиця справді жалібно кричала, покірно і сумно благаючи прощення. Та про те потім лишила ся в своїй строптивости і відкинула часословець, який я дав їй для науки. Сего ради я позволив їй трохи відхлипати ся, а потім всадив її в темницю, в темну євіжарню, де пищала і кричала, а потім утихла, аж внезапно почала співати і веселити ся не інакше, як три блаженні отроки во

спещи огненній. Я-ж послушавши пізнав, що вона співала ті самі стихосложні псалми, яких в інших хвилях не хотіла вичувати, але співала таким непотребним і мірским способом, як співають ся дурні та безмисленні коляскові та дитячі пісні, так що я мусів прийняти се поступуване як нову хитрость та кознь диявольську⁴⁾.

Другий уступ :

„Надійшло віло прискорбное писаніє від госпожи, яка на правду єсть особа превиспренна і благовірна. Вона омочила рекомое писаніє своїми сльозами і оповістила мене також про велику скорб її господина мужа, що з малою Мереточкою¹⁾ ніяк не йде до дішного. І се єсть во истину велике злополучіє, що приключило ся сему високодостоїнному і славному роду, і мені хочеть ся думати, кажучи со дерзновенієм, що гріхи господина діда по батьківській лінії, який був безбожний безумець і лихий миролюбєць, виявляють ся і мстять ся на тім нещаснім созданію.

„Я змінив своє поведеніє з дівчиною і хочу тепер попробувати лічити її голодом. Також велів я своїй власній супрузі зробити на неї одєжнику із грубого міхового полотна і заборонив Мереточці носити иньше одіяніє, тому що се покаянное одіяніє її найкраще до лица. І в тій точці та сама строптивость.

„Сегодня був я змушений ісключити малу госпожанку від усякого соприкосновенія і гулянія з селянськими дітьми, бо з ними вона бігала до гаю, купала ся там у ставку, повісила покаянну сорочечку, яку я назначив їй, на гильку, а сама перед нею скакала і танцювала гола і привлекала також своїх товаришів до неістових плясаній і игр бісовских. Сугубое наказаніє.

„Сегодня многое тревоженіє і огорченіє. Приходить крепкий і здоровенний парубіка, молодій мельників Іван, і починає зо мною молвѹ многую за Мереточку, говорячи, що ежедневно чує, як вона кричить і пищить. Я состязую ся з ним, коли отсе надходить молодій учитель, вертипорох, і грозить, що заскаржить мене, і видаєть ся на бісовське созданіє і пестить і цілує її. Я велів зараз арештувати учителя і відвести до игмона. І мельниковому Івану мушу ще вчинити воздаяніє, хоча він богат і кріпок віло. От-от і самому хочеть ся вірити, що говорять селяни, що ся дитина відьма, хоч і як се шніє перечить здоровому розуму. Непремінно в ній сидить диявол, і я взяв на себе труд горек.

¹⁾ Скорочене з Емеренція.

„Цілий сей тиждень продовольствував я в своїм домі маляра, якого прислала мені госпожа, щоб соділав живописаніє маленької панночки. Опечалена родина не хоче брати назад до себе сіє созданіє і тільки на сумну памятку і задля сокрушительного соверпанія, а також задля великої красоти дитини хоче мати її подобіє. Особливо господин не хоче покинути ся сего наміренія. Моя супруга сжедневно ставила малярю два алавастри вина, се одначе не довліяло йому, бо кожного вечера ходить під Червоного Льва і грає там в кости в врачем. Се якась високомірна людина і тому часто подаю йому на обід куропатву або щупачка, що треба буде записати на квартальний рахунок госпожи. Хотів зразу з малою бавити ся в любезности і приязности, та й вона зараз приліпила ся до него, сего ради я поручив йому, щоб не перепиняв мені мое поведеніє. Коли винесено малій її заховане одіяніє і недільніє украшенія і одягнуто її і наложено шапочку і поясок, оказувала велику радість і почала скакати. Ся її радість одначе перемінилася скоро на горесть, коли я на розказ госпожи родительки велів принести мертвецький черепок і велів їй держати в руці, чого вона ні за що не хотіла взяти, а потім плачучи і третячи держала в руці, як коли-б се було розпечене залізо. Вправді маляр мовив, що черепок може намалювати і на память, бо се належить до найперших елементів його іскуства, але я не дозволив на се, посліку госпожа писала: „Що терпить дитина, се терпимо і ми, і в її терпіню і нам дасть ся нагода до покути, яку ми можемо вдіяти за неї; сего ради не уставайте, ваше преподобіє, ні в чому, що касаєть ся вашого старанія і вшитанія. Коли моя донечка, як надію ся на всемогущого і всемилосерного Бога, сяк або так удостоїть ся просвѣщенія і спасенія, то несумнительно і сама вона буде радувати ся великою радістю, що значну часть своєї покути відбула вже в своїй затверділости, яку на неї неизслідимий Господь зволив напустити“. Маючи перед очима ті мужественніє словеса, уважав я і сю нагodu пригожою на те, щоб малій з черепом завдати настоящую покуту. Вибрано зрештою маленький, легенький дитячий черепок, посліку маляр жалував ся, що великий муцінський череп занадто безобразний для маленьких рученят і прекословить правилам його іскуства, тому вона потім воліла вже держати отсей; а маляр ще притулив до нього білу рожу, чому я не супротивляв ся, бо се може вважати ся добрим предзнаменованієм.

„Сьогодні везапу одержав я прекословнос повелініє що до живописанія і маю онос не висилати вже до міста, але задержати тут. Шкода иждивенія і праці, що задав собі маляр, який був зовсім очарований прелестію дитини. Коли-б я був знав се швидше, то був би він за те иждивеніє міг намалювати на полотні мое власне живописаніє, коли вже треба було віддати йому стілько благовкусної живности і плати.

„Дальше дійшло до моїх рук повелініє покинути всяке сьвітське навчаніє, особливо в французській мові, повлику воно щитаєть ся непотрібним, а також моя супруга має перервати науку гри на спінеті, за чим мала, здаєть ся, дуже жалкує. Натомісь маю від тепер уважати її за просту вихованку і єдино дбати про те, щоб не робила прилюдного соблазна.

„Позавчора мала Мереточка втекла від нас і ми перебули у великій трізові, аж доки сьогодні в полудне о дванацятій годині не віднайдено її на самім вершку гори покритої буковим лісом, де роздягнена сиділа на своїй покаяній сорочці на сонці і гріла ся собі любенько. Вона зовсім розплела своє волосє і уквітчала його віночком із букового листа і таку-ж стяжку перевісила собі через плечі, а перед нею лежало не мало гарних суніць, яких вона наїла ся даже до преїзбитка. Коли побачила нас, хотіла знов утікати, але застидала ся своїй наготи і хотіла надіти на себе сорочечку і таким образом ми щасливо уловили її. Тепер вона хора і видаєть ся косноязычною, понеже не дає ніякої розумної відповіді.

„Мереточці знов ліпше, та тепер вона ізміняєть ся чим раз більше і робить ся совершенно дурною і німою. Совітованіє пражликаного врача було таке, що на неї находить тупоуміє і скудоуміє і її треба тепер віддати під врачеську опіку; він заявив готовість узяти її до себе і обіцяв ся підняти дитину знов на ноги, коли буде поміщена в його домі. Та я вже догадую ся, що господину врачу ходить о добру пенсію та богаті подаянія госпожи, і відписав сего ради те, що уважав відповідним, а іменно, що Господь тепер, бачить ся, доводить до кінця своє предназначеніє із своїм созданієм і що людські руки не повинні і не сьміють у тім нічого змінати, якоже воістину подобаст“.

Пропускаю дальші записки з п'ятьох або шістьох місяців, по чім читаємо далі:

„Мнить ся, що ся отроковица в своїм глуповатім стані на-

брала ся дуже доброго здоровля і на личку повиступали веселенькі рум'янці. Весь день сидить у фасолі, де її не видно, і ніхто не дбає про неї, особливо що не дає більше нікому соблазна.

„Мереточка посеред фасолі зробила собі маленький сальон, який тепер віднайдено, і прийшла там формальні посіщення селянських дітей, що приносили їй овочі і иньші засоби живности, які вона гарненько закопувала і держала в запасі. Тамже знайдено закопаний і той маленький дитячий черепок, що давно бувдесь затратив ся, поблику його не можна було возвратити паромонарю. Також приваблювала воробців і иньших пташок і освоювала їх, так що вони у фасолі нарobili багато шкоди, а я не міг стріляти до них між тьки задля малої жительки. Такожде завела собі забаву з ядовитою гадюкою, яка пролізла крізь пліт і загніздила ся у неї; сего ради мусіли ми взяти її знов до дому і держати в заключеніі.

„Рум'янці в її шок знов пропали і врач повторяє, що вона вже не буде довго существовати. Про се я написав уже її родичам.

„Сегодня досвіта мусіла бідна Мереточка викрасти ся із свого ліжка, залізти на двір між фасолою і там умерти; бо там ми знайшли її без духа в ящі, яку вона випорпала в землі, немов би хотіла загребти ся в неї. Вона була зовсім задубіла, а її волосся і сорочечка вохкі і тяжкі від роси, яка також перловими краплями висіла на її рожевих щічках, не инакше, як на яблонецім цьвітї. І всі ми попали в великий страх і мене огорнуло великекредоумініє і святеніє, понеже внезапно як раз того самого дня приїхала госпожа со господином із міста, в ту саму пору, коли моя сузруга відїхала до К., щоб накупити деяких конфектів і провівії, щоб ними чемно угостити госпожу. Сего ради не знав я, чи є ще у мене голова на плечах, і почала ся велика біганина і закрутечина, і дівки мусіли мити та одягати трупика, і рівночасно готувити добрий обід. Нарешті велів я спекти зелену шинку, яку моя сузруга вісімь день тому поклала була в одет, а Яков зловив триштуки тих освоєних пстругів, які ще деколи приплізали до огорода, хоч ми „покійної“ (?) Мереточки вже давно не пускали доводи. На шаєте ті страви з'єднали собі досить добре восхваленіє, і особливо госпожі смакували вони дуже. І була велика скорб і мибільше як дві години пробули в молитвах і смертних сітованіях, а також у прискорбних розмовах про нещасливу хоробливість помершої отроковици, і мусіли на свою більшу потїху прийняти, що-

вона почала ся в зловреднім розположенію крови і мозгу. Надто говорили ми про інші ~~рідкі~~ дарованія дитини, про її часті і розумні дотепи та ~~виреченія~~, і не могли в своїй земній коротковорості погодити всего того з собою. Завтра до полудня сотворимо отроковиці християнское погребеніє, а присутствіє благородних родителей припало дуже в пору, бо инакше селяни готові би спротивити ся тому.

Се був день віло удивительний і ужаса исполнений паче всіх, які трапляли ся мені не токмо від коли я мав діло із сим нещасним созданієм, але в загалі за все мое богоговійное существованіє. Бо коли прийшла година і вибило десять, рушили ми за трупиком в процесію і подали ся на кладовище, а поромонарь дзвонив у малий дзвін, але чинив се не дуже усердно, бо голос був дуже жалібний, та й баламканє до половини заглушував сильний вітер, що віяв дуже сердито. І небо було все темне і насуплене, і на кладовищі не було ані живої душі окрім нашого маленького общества, натомісь поза мурами стовпило ся усе хлопство, любопитно простягаючи шії. Та саме в хвилі, коли хотіли спускати домовинку до гробу, почув ся з домовинки преужасний крик, так що ми страшенно перелякали ся, а грабарь вознепщева і втік що духу. Але врач, що також прибіг на місце, швиденько відчинив і відняв віко домовинки і тут небіжечка встала як жива і зовсім швиденько вилізла з гробика і почала придивляти ся нам. І коли в тій самій хвилі Фебове промінє дивоглядно і різко пробило ся крізь хмари, то вона в своїм жовтавім бродаті і в мерехтячій короні виглядала як маленька Фея або Кобольдова дитина. Госпожа мама як стій упала земліла, а господин М. плачучи повалив ся на землю. Я сам от ужаса і удивленія не міг рушити ані рукою ані ногою і в тій хвилі твердо повірив, що се чарівниця. Дівчинка одначе швидко очунала і подроботіла поперек кладовища і поперек села в поле, як кицька, а всі люди мов в умоіаступленії розбігли ся і позачинювали свої двері. В той сам час випущено саме тоді дітій із школи і вони куюю виринули на вулицю, і коли ся дробина побачила те собитіє, то вже ж годі було вдержати дітій, але велика їх купа побігла за трупиком і почала здоганяти його, а за ними поскакав ще й учитель із різкою в руді. Але вона все випереджала їх на яких двацять кроків і не спинила ся швидше, аж вибігла на букову гору і там упала без духа, почім діти почали довкола неї тиснути ся і нести її. Все те довідали

ся ми аж пізнійше, бо з великою бідою схоронили ся до парафіяльного будинку і сиділи там у великім сокрушенію серця, поки трупика не принесено знов до дому. Положено його на матрацу, а панство зараз від'їхали до дому, полишивши тільки малу кам'яну плиту, на якій не вирізано нічого як тільки родинний герб і число року.

„Тепер дитина знов лежить, як мертва, та ми во страху не важили ся іти спати. Але врач сидить коло неї і запевняє, що тепер вона совершенно упокоїла ся.

„Сьогодні врач по різних ісцитуваніях заявив, що дитина справді вмерла, і її поховано зовсім тихо, і не случилось нічого більше і т. д.“

Переклав І. Фф.

ЙОГАН В. ГЕТЕ.

ГРА В ЛИСА.

З півдня сіли молодь ми
В холодочку ліса, —
Амор тут прийшов: „Брати,
Граймо ся в смерть лиса!“

Кождий в другів там моїх
При миленькій вязне;
Амор вдув лушницю — в сьміх: „Ось вам сьвічка власне!“

Тліюча лушниця йшла
З рук до рук швиденько,
Кождий другому її
Подавав хутенько.

З кпинами отсе мені
Дорочка вручила;
Що лиш ткнув ся я, вона
Ярко розгоріла.

Палить очи, смалить твар,
Груди заміняє
В полумя — і весь той жар
В голові палає.

Я гасив огонь, дусив —
Ні, горить страшенне!
Замість вмерти, лис ожив
Власне через мене.

Переклав Дмитро Ісифович.

ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ.

ПАМ'ЯТИ ВОЛОДИМИРА ЛЕСЕВИЧА.

Львовой поступью прошель онъ жизни-пути,
Но мысляю обявлять все, что на пути замѣтль.

А. Анжуминь.

Жив він мало кому звісний. А хоч перевишав окружене о цілу голову, був завсїгди одним з останніх: тихим, чепним, привітливим, сердечним, байдужим до розголосу, роботящим аж до вечера, недбалим про заплату. Затамив Шевченка, був другом Драгоманова, закоштував гіркого хлїба, а ще по шістьдесятьох роках безцвітного житя дїждав ся заборони жити якийсь час в нутрі Росїї. Вибрав терен до праці ледви кому доступний: посвятив ся позитивній філософїї, яка в Росїї мало ще знайшла прихильників, а тим самим апостол сього напрямку не міг у вітчизні стати пророком. „Більша часть людий моїми питаннями не цікавилась; для них усе, що лежить поза сферою „Маркс — не Маркс“ зовсім нічого не варто“ — пише до мене покійний 3. IV. 1903 р. В останній часї розголосе про Лесевича став іти в західну Европу, але що-йно став іти, живо його посїву ще не наспіло.

Д. 29 падолиста 1905 р. відбув ся в Київі похорон Лесевича, на якому, — як читаємо в ч. 308 „Киевских Огкликів“ — явив ся незначний гурток Українців-демократів, офіцирів і гімназистів; професорів університету, а навіть студентів не було. Поховали його сумерком: без гомону, без надгробного слова. Жив тихо і скінчив тихо. Звичайна історія правдивих трудовників у робітні духа.

„Пригадую собі, як я сам вибирав ся в сьвіт при помочи самих книжок“¹⁾ — пише менї покійний під датою 18. XI. 1903 р. З книжкою не розставав ся до останньої хвилі: вже сивоусим старцем, як я пізнав його в Римі, сидїв над італійською граматикою; голяндської мови вивчив ся лиш у тім намірі, аби прочитати кілька студій з области теологїї, які не були перекладені, а тим самим для него недоступні. Одною з перших книжок, з якими по його власним словам пускав ся в сьвіт, були твори Фаєрбаха.

Вступив на літературну ниву в другій половинї 60-их рр. з популярними статями з области позитивної філософїї, як послїдовник Конта. Капітальний свій твір, „Критику Основоначалъ“, ви-

¹⁾ Листи перекладаю з російського ориґіналу. П. К.

дає в р. 1877, і тут відступає від первісного позитивізму, а творить свою т. зв. „наукову філософію“. За тим пішли „Письма о научной философии“ (1878), „Что такое научная философия?“ (1891), численні відчити про Авенаріуса, статі з обсягу критики, філософії і пр., зібрані в квітці „Этюды и очерки“ (1887), і чимало студій про буддизм, до якого свого часу хилив ся. У нас вийшов том його етнографічних записок. Був се ледви чи не одиницький представник строгої позитивної філософії в Росії і перший справжній філософ Українець. Катедри не займав ніколи. Був Українцем, та обставини не дозволили йому виступати як таким активно. Житє по російських городах відірвало його від рідної землі так, що він забув навіть по українськи говорити. І се боляло його дуже. Раз зі слезами в очах сповідав ся покійний переді мною і кавав ся, що не може виступати як Українець фактично. Я розумів гаразд положенє покійного і цінив його тим більше.

„Основною духовной жизни народа — читаємо в його статі „Международный языкъ культурныхъ сношеній“ (гл. Р. Мысль 1903, II, стр. 80) — должень оставаться народный языкъ, всё же другіе языки, какіе только могутъ проникнуть въ народную среду со стороны, ненабѣжно получаютъ значеніе вспомогательныхъ“. А далі: „Одинъ только народный языкъ будетъ вѣчнымъ спутникомъ народа всегда и вездѣ и во всякомъ случаѣ: безъ него человекъ становится безсловеснымъ“.

Так думав покійний, та не так судилось йому робити. І мені були зрозумілі слова старця: се була одна з жертв російського деспотизму на нашу невіджалувану шкоду; чейже одна з останніх жертв, але одна з найбільших.

Пізнав ся я з покійним при кінці 1902 р. Я вчитав уже наперед у „Ділі“, що через Львів переїхав наш земляк в Україну і поїхав до Риму. І я дожидав його майже певний, що мені доведе ся з ним познайомити ся. Про покійного я не знав нічого. Минуло кілька тижнів — його не було. Аж одного вечера дають мені знати, що на брамі жде гість на мене. Я відчув, що то він. Виходжу і бачу сивого старця. Ми привитали ся як давні знайомі, а радше як батько з сином. З тої хвилі зачала ся наша дружба. Мене приковала до покійного його ніжність і широке знанє, а його до мене — не знаю: може самота. Се був найкращий час мого житя в римській келії, а може і найкраща доба в цілїм житю.

Зайду бувало до його квартири, покійний зрадіє як рідному братови, — метне ся робити місце, асипує на землю цілі стирти книжок в канани, а потім сідає у свій фотель, окутує ся покривалами і стає балакати про всілячину, спершу по українськи, а далі, заналивши ся і не знаходячи відповідних висловів бистрим думкам, по російськи. Кашель не дає йому говорити, та старець забуває згодом і про кашель і говорить без кінця. Очи розпалюють ся, лице прояснює ся, а слово розкриває безконечні овиди знання. Мене просто поражала ся прозорість ума покійного і глибина його думки; мені здавало ся, що він дивить ся на цілу історію людськості і на еволюцію в царстві духа з таким врозумінєм, як на один щойно пережитий день. Проте не можна було в нього завважити найменшої тїни якоїсь гордості або легковаженя когобудь. В кождім цїнив він передівсїм чоловіка і нікого не осуджував безоглядно, хиба людей підлих. Цїкавив ся всїм. За кождим разом розказував мені якийсь епізод з обходів церковних, критикував проповіді як католицьких так і протестантських бесїдників, оповідав про диспути з духовними, що старали ся навернути його з „православя“ і пр. і пр. Не пропускав ні одної нагоди, не легковажив нічого, а все, що могло бути для него новим, старав ся пізнати і з ним освітїсь. Розказував мені про свою присутність на сходинах теософістів у розвалинах терм, про слуханє реферату проф. Маруккі в підземеллях катакомб, про візиту у папи в палатах Ватикану і про участь у конгресі соціологів і істориків цілого сьвіта. На рїздвянї сьвіта плакав, слухаючи коляд у нашій церковці; плакав радіючи, що наша пісня гомопить у Римі. Саме в тім часі зладив я італійською мовою статю про наше історичне і культурне житє, а не можучи сам як духовник удати ся з нею до якоїсь редакції, просив о се покійного. Лесевич підняв ся задачі дуже радо. Та в тім часі Італія кокетувала з Росією, а навіть лагодилась витати царя в мурах столиці. Острий тон статі, що була звернена проти російського насильства над українським словом, не припав до смаку італійським редакторам і покійному довелось носити ся з нею досить довго, поки остаточно не прийняла її редакція півмісячника „Rivista moderna“. Треба було бачити, як радів покійний, коли вручав мені число з мою статью! Так не радів певно ні один автор, що свій твір бачив печатаним у перше.

В Римі працював покійний над французькою статьею, яка була потім надрукована в „Revue de sociologie“.

Минала зима; здоров'я покійного погіршалось. Хорий став банувати за родиною, та лікарі післали його на полудне. Довелось нам розійти ся — на віки. Покійний перебув якийсь час у Castellatage, а потім поїхав до Парижа з викладами в „Русской школі“, відки вернув у своє село на Україну в половині липня 1903 р. Від тоді завела ся між нами переписка, в якій порушувано всілякі питання теоретичні і практичні.

Не буду розписувати ся подрібно про зміст переписки, скажу лиш коротко, що її основною метою було спершу питанє теологічне, а за тим висунула ся на перший плян моя особиста справа. На питанє теологічне дивив ся покійний як на річ другорядну, або на річ поки-що не на часі. Нам треба поки-що знайти якийсь *modus vivendi* на матеріяльнім ґрунті, а проблеми віри — про них поведемо річ опісля. Сі проблеми не на першій стороні отвертої перед нами книги, а на послідній. Ми досі прочитали лиш кілька сторін сеї книги, а ще лишає ся до прочитаня так много. „Віра — пише Лесевич д. 5. X. 1903 р. — на перший случай, поки-що так само хосенна, як хосенна лозва сьвічка, коли ще до електричної лампи далеко; але до чого вона придасть ся при сій лампі? Її держать по рутині, по привычці, по обичаю...“ Легко догадати ся, що я стояв на становищі опонента. Не буду розводити ся над теоретичними питаннями, яких доторкала ся наша переписка; для мене важнійша друга сторона медалю: вдача Лесевича як чоловіка звагалі. Хотів би я на сім місці сплатити хоч в часті довг, який затягнув супроти покійного, зроблю се найкраще, коли скажу кілька слів про те, що він зробив для мене.

Покійний привязав ся до мене як до сина. „Я дуже жалую — пише мені д. 30. VIII. 1903 р. — що не маю спромози бачити ся з Вами: мені було так приємно жити з Вами і ділити ся моїми думками. Душею радію, що Ви зберегли про мене добру пам'ять, як і я про Вас“.

З початком 1904 р. вибирав ся покійний до Парижа, де мав читати лекції на вольнім російськім університеті. При сій нагоді намовляв мене, аби і я поїхав з ним туди. Я як раз мав вертати з Риму до Галичини. Стало на тім, що ми з'їдемо ся в цвѣтні у Фльоренції або в Аббації і поїдемо до Парижа. Та склало ся инакше. Я мусїв вертати з Риму проти волі ще в кінцем лютого, а покійний запедужав і не міг відбути подорожи. В літі мав я відвідати його на Україні. Було порішено, як і коли маю приїхати.

Тимчасом виринула перешкода. Покійному треба було виїхати на Крим, а тим самим годі було мені сповнити його бажань. Ся обставина мала бути гробом наших зносин, тим більше, що надходила пора моєї ординації, що рівнзла ся, на думку покійного, моїй смерті. Треба згадати, що покійний рішив ся піддержати мене в намірених студіях на філософічнім відділі, а що подорож і жите на Криві підірвали трохи його фінанси, він не чув себе в силах додержати свого слова і тому почував ся до вини переді мною. „Бажаю Вам в цілої душі всього найкращого, — пише до мене при сій нагоді 19. VII. 1904 — і прошу Вас дуже, все таки старої дружби ради не лишати мене без вістий, па що Ви ріштесь, і де будете жити. Я зі свого боку ніколи не забуду нашої стрічі і на все збережу про Вас найкращу память... З сим чутем прощаю ся з Вами, несений потоком житя, і бажаю побачити Вас іще раз в кращих обставинах“.

Та вже 9. XI. 1904 р. пише покійний що инше. „Мені по давньому хоче ся дуже піддержати Вас і дати Вам спромогу виїти на широку дорогу житя“. І покійний додержав слова. Я пині на університеті і можу старати ся придбати ще хоч крихту знаня, яке навчив мене цінити покійний філософ. Тимчасом недуга стала добирати ся до Лесевича серіозно. В листі з д. 23. IV. 1905 р. доносить він мені між иншим таке: „Ми переживаємо тепер трудну і важку хвилию. Збувають ся події, яким не можна передвидіти кінця, і на добро мало надії. Я під впливом того всего бентежу ся і тривожусь так, що навіть захорів“. Последнє письмо, в справі посилки мені творів Кальтгофа, носить дату 20. VI. 1905 р. А вже 30. VI. доносить мені д. Леонтович таке: „Вже 18 день Володимир Викторович тяжко хворіє і пр.“. На які два тижні перед катастрофою дав мені покійний ще раз доказ свого альтруїзму і в тим замкнув очи.

Упокоїв ся як раз в навечері важних подій, яких дожидав і за які боров ся. Як безсмертний Тарас не діждав ся здійсненя своїх мрій; Парка пожалувала йому сеї одинокої розради. Осиротив Росію, осиротив Україну, осиротив і мене безвідрадного. Кинув смугу сьвітла в мою душу, навчив мене вірити в людськість, роз'яснив і розширив мій духовий овид — і осиротив мене на віки. „Нема нічого гіршого, як півміра: ліпше не ділати нічого, як ділати щось, а півміра є тим щось“ — лишив мені в заповіті скую велику науку. „Майте відвагу посягати за висшим, щоб не ска-

зати колись, як один із героїв Некрасова:

„Я за то презираю себя,

Что я силы свои не пыгаль ни на что,

Осудилъ самъ себя безошаднымъ судомъ“ —

писав мені в листі з д. 3. IV. 1903 р. А я... Я чую ся таким ні-
кробом в порівнянню з тим близько 70-літнім старцем. І тим біль-
ший жаль огортає моє серце на гадку, що того велиття вже нема
між нами. „Весною надію ся переїхати через Львів і тоді побачи-
мо ся... я розповім Вам багато нового“ — писав мені покійний
д. 9. XI. 1904 р. Та не судилось ані нам побачити ся, ані мені
почути сього „нового“.

Забрав вси, Друже, своє велике слово до гробу і лишив мені
вічний жаль по собі, мені, безпомічній сироті, що може лиш зро-
сити Твій гріб сею щирою слезю, тими кількома сполицями про
Тебе.

„Увы! ни мощный умъ, ни сердца жаръ, ни геній
Не создавы надолго для земли“.

Камінь д. 20. XII. 1905.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ.

Розгойдане море з високими хвилями, що розколесуючи ся все далі й далі, розвивають в собі все більшу деструкційну силу; що приносить в своїм поході хвиля, вона ж чи иньша готова знести з поворотним рухом, не лишаючи нічого певного, нічого тривкого. Такий образ нинішньої Росії. Другий місяць живе вона вповні революційним життям, і даремно було б шукати в ній, як у всякій революції, якогось плану, якогось льогічного розвитку. По одній стороні, на місці одного давнішого правительства — кілька правительств, з яких одно робить на перекір другому й перебиває його плани; по другій стороні кілька опозиційних чи революційних течій, які сходять ся лише в своїм поборюванню старого режиму, а зрештою розходять ся більше або менше в своїх цілях і на-правах, і се перехрещування течій, збільшаючи лише деструкційну енергію, дає дуже мало конкретного. Виравді, як в механічних процесах, сама рухова енергія впливає викликаючи певні творчі процеси, але се творчість не стоїть в ніякій пропорції до сили енергії, яка виладовуєть ся в сім процесі. Все здобує досі держить ся лише фактичним станом річей, і не можна знати, що покажеть ся в активі „освободженої Росії“ при найближшій обра-хунку.

Особливо ж малозначні здобутки українства в сім цілім, майже щілорічній періоді боротьби за освободження, — особливо в порівнянню з надіями, які покладали ся на сю переломову хвилю вимученими до знетерпелівлення Українцями Росії. Сея діспропорція викликає у більше вражливих почуття якоїсь тяжкої неудачі. Житє йде бурною хвилею — і мов минає український нарід з його змаганнями до виборення собі своїх національних прав. Так багато змінило ся в порівнянню з тими обставинами, в яких жив він перед двома-трьма роками, навіть перед роком, а так мало позитивного, конкретного принесли з собою ті зміни для нього. Переживши незвичайні завірюхи, нечувані страхи й живучи далі серед небувалої дезорганізації — він не може в своїх активах вказати нічого певного й по сей день.

Супроти того розбитя й атрофії, в якій українська суспільність, завдаки гірким своїм обставинам, вступила в сю переломову

хвилю, тим не можна вгадати ся, чи снувати якісь сумні гороскопи — але факт вістаєть ся фактом, що поки що конкретними здобутками українство ще не може похвалити ся.

Від грудня минушого року почавши, коли появили ся в правительственных сфер перші заяви, що віщували знесенне заборони українського слова, українська суспільність почала нетерпляче чекати того знесення. Натомість у вересні б. р. таке знесенне в правительственных кругах признано „несвоєвремєним“. Правда, тодішній правительственный напрям перейшов потім через сильну катастрофу, і як зачуваємо, тепер пішов з тих кругів такий пароль у місцеву адміністрацію, щоб „малоросійському нарѣчю препятствій не чинить“; але не стало ся нічого такого, щоб формально й виразно відійшло в українського слова дотеперішні обмеження. Не кажучи про можливість всяких реакцій, уже саме адміністраційне „усмотрѣніє“ вповні держить в руках ключі до українського слова, а „временныя правила о печати“, в яких ніби то містять ся знесенне всіх ограничень, повні таких прогалин, неясностей і кручків, що українське слово розкріпощеним — принаймні до вяснення правительственной практики, уважати ніяк не можна.

Не пережмінило ся ніщо і в иньших сферах. Українське слово в школі, в церкві, в суді, в адміністрації не поступило і кроком наперед. Польська мова заводить ся в школах „Царства Польського“, і навіть на Україні, але українська — ніде; в сільській адміністрації серед польської людности заведено урядованне польське, але в українських територіях „Царства Польського“ полишено урядованне російське, а про українські губернії нема й чутки про якісь зміни. Правительство стало на давнім становищі, що для Українців великоруська мова, „общерусскій“ язык має далі заступати місце їх матерньої мови, й всі петиції, представлення, меморіяли, чи то з українських неофіціальних, чи то з власних офіціальних сфер (як представлення академії, або київського генерал-губернатора) досі не зробили виразних перемін в сїм напрямі.

Не видно значних успіхів і на другім фронті, на який звернені були заходи Українців: в популяризації української ідеї серед постудової російської інтелігенції. Правда, і в сїм напрямі, як і на правительственну адресу, українські заходи не визначали ся ані відповідною енергією, ані консеквентністю й пляновістю, мали характер в звачній мірі уривковий; але певні українські круги, особливо в Україні лівобічної, все таки звертали пильну увагу на

задержанне контакту з партією земців, т. зв. конституціоналістів-демократів, і дуже уважали на те, аби не вийти з рам їх тактики. Результат одначе той, що з дневного порядку більше крайніх течій українське питання зникло вповні — мовляв аби національні питання не заваджали, не відтягали увагу від загальніших і важніших питань дня; а партія земців-конституціоналістів, боячи ся, що ідея національно-територіальної автономії може стрінутися з опозицією в ширших кругах (під окликом охорони цілости держави), також постарала ся усунути зовсім сю дражливу точку. Одначе й перші й другі робили виїмок для Поляків, піднісши оклик за автономією Польщі, з нагоди заведення там стану облоги, хоч з консеквенції треба було жадати тільки відкликання виїмкових законів (чи заповіді їх, зробленої устами Вітте), а питання автономії полишити на пізніше, коли взагалі з тактичних мотивів усувається ся з дневного порядку питання національних автономій. Тут одначе, свідомо чи несвідомо, проявив ся давно звісний поділ національних питань на симпатичні й несимпатичні серед російської суспільности. Симпатизувати з польським питанням стало загальноприйнятим серед неї, українське ж питання не мало тут симпатій ніколи. Взагалі слабо орієнтуючи ся в тих національних питаннях, поступова російська суспільність обдаровувала польські змагання повною й нероздільною симпатією, а українські, здебільшого уважала неоправданими, мало серйозними претензіями. Змагання Поляків до автономії Королівства в його теперішніх границях приймали ся з загальним співчутем; вказівки Українців (й інших), що се Королівство в теперішніх границях не совпадає зовсім з поняттям польської етнографічної території, й містить (від сходу) територію з масовою людністю українською (а далі — на північ білоруською й литовською), — приймали ся з неухвагою, трактували ся зневажливо або ігнорували ся. Заходи латинських ксьондзів коло перетягання на латинство і польщення української чи білоруської людности, що коронували їх плян розпочатий заведенням унії, — покривали ся покровом релігійної толеранції; припімнення ж Українців, що виходячи з принципу толеранції треба б відновити силоміць знесену унію, яка була місцевою народньою вірою в останнім століттю — приймали ся з виразною антипатією, ніби якісь клерикально-реакційні забаганки. І так далі. Щирі старання українських груп іти в лад російським лібералам і їх тактиці, нічим не зражати їх, помогли мало, й на осіннім московським з'їзді

земців (у вересні), як кажуть справоздання, можна було чути в уст першорядних репрезентантів російської ліберальної науки („тоже Малороссовъ“) виводи, що українська мова тільки „нарѣчіє“, що Українець Гоголь — „великій рускій писатель“, а Великорос Турґенєв вистаєть ся великим писателем і для України, і т. д., і що тому про автономію України не може бути й мови. А для Поляків і далі роблять ся виїмки, „не въ примѣръ причинь“, їх ставлять в привілеґіоване становище поруч „русского народа“, хоч вони ніколи не питали доріг у російських лібералів, не журили ся їх тактикою й вели свою національну політику, не уважаючи, чи вона „совпадала“ з політкою російських кругів, чи ні.

І власне тому! Безоглядність польської національної програми, витривалість Поляків в ній і рішучість, з якою вони ставили її, прививчали російських лібералів дивити ся на Польшу як на осібне царство, механічно звязане з Росією, де Росіянам нема що робити. Поляки дивили ся все на російську культуру як на чужу, накинєну; коли російську мову й науку силоміць завели в польські школи, польська суспільність бойкотувала російську культуру, умисно не читала російських письменників, хоч вони здобували собі сьвітвий розголос, з гори і з легковажєнєм дивила ся на російську науку, іґнорувала її твори, як „тульські самоварчики“ й не брала ніякої участі в російськїм літературнім і науковім руху. Супроти діспропорції, в якій стояла культура й наука польська до російської се були крайности, сьмішні, некультурні, шовіністичні. Але їх дарували Полякам, шануючи їх привязанне до свого й опозицію насильству. І тепер, не вважаючи на сі крайности польського націоналізма, російські професори в Варшаві обстають за польонізацію університету й середніх шкіл, а студенти-Росіяни просять міністерство, аби перевело їх в иньші університети й політехніки, щоб не стояти на заваді польонізації варшавських вищих шкіл.

Українці ж в переважній більшості в усіх сил, з запалом і ширістю, „не щадя живота и до послѣдней капли крови“ тягнули колісницю російської літератури й науки, „гражданственности“ й революції; постачали великоруській літературі великих письменників і заявляли, що слідами Гоголя повинна йти українська народність взагалі; присягали ся, що великоруських письменників уважають общерусскими й не можуть собі представити, щоб Українці могли розвивати ся на якійсь иньшій культурній підставі як не „общерускій“; старанно збогачали чи науковими творами чи quasi-науковим компостом росій-

-ську науку й заявляли, що маючи готову „общеруську“ науку й наукову мову, було б абсурдом Українцям „ковати“ свою наукову мову й тратити сили на втворення своєї науки; засиляли своїми людьми ряди революційних російських партій і разом з ними кидали значення на всякі українські національні змагання, що підривають ширші, космополітичні завдання революції, в імя котрих Україна повинна розтопити ся в загальній, чи то великоросійській масі. Не кажу вже про кадри педагогів, що „сѣ остервенѣніємъ“ висаляли з уст українських дітей українську вимову й душу свою полагали за вірність букві „ѣ“ і російській літературі, тим менше про різних адміністраторів, що в різних сферах доходили „до кореня“ й винищували до найглибших основ усякі прояви опозиції, національні почуття і т. д.

І що ж? Не диво, що бачивши цілі покоління Українців у вірній службі „не токмо за страхъ, но и за совѣсть“ російській літературі, культурі, державности, поруч Великоросів, від яких вони звичайно відрізняли ся тільки „хохлацьким“ проносом і що найвище — привязанієм до сала й наливки, — не тільки правительство російське, а й суспільність тепер з неохотою чує говорення про культурні й політичні потреби українського народу, про українську автономію. Адаже не говорячи про тих різних „тоже Малороссовъ“, старше покоління українських патріотів, т. зв. українофіли, всю свою енергію уживали, аби „удавати, що їх нема“, і дійсно дійшли в тім до такої віртуозности, що й справді їх не було ні по чім знати, й дійсно так як би їх не було. Відкинувши всякі політичні постулати й проголосивши, що українська ідея повинна розвивати ся виключно на культурнім ґрунті, вони і в сій культурній сфері так старанно пообліплювали її фіговими листками, так міцно забітували її всякими „главотязами й убрусцями“, укриваючи й вирівнюючи все, що могло б разити око репрезентантів офіціальної народности, що бідна українська ідея могла не розвивати ся, а тільки завмирати, й дійсно завмирала в сій сфері з року на рік, дійшовши до того, що в кругах людей, які поставили головною метою українства — дослід і піддержання історичної традиції, приходило ся констатувати, що української історіографії нема — й нема кому навіть владити оказійної статі в історії, або написати відзвів про етнографічну збірку — се в кругах людей, що звели українство до поняття „етнографічної партії“, як її прозивали! За те неустанно повторяло ся, що українство може розвивати ся тільки на російським ґрунті, в тісній

та нерозривній звязи з „русскою“ культурою. На поміч усяким хитрим доводам від власного розуму уживано тут і покликів на умірковані погляди Костомарова, і на авторитет Драгоманова, що як ненаручний був українським культурником політичним характером, надаваним українству, так благопотребним був (і певно аж тепер стане „любезець Росції“ — ріжним противникам „крайностей українства“) своїм привязаннем до російської культури й дуже скромними національними вимогами для українства — до них відкликувалися на поборення всяких „крайніх“ Українців.

Великоруським ученим і публіцистам можна було зовсім не реагувати на всякі прояви українства, коли хтось хотів вивести українство за межі тої скромної і льояльної антикварно-етнографічної ролі, в яку поставили його українські „культурники“, „українофіли“. Можна було наперед знати, що коли якийсь Українець попробує поставити, привусти, понятє української історії більш виразно й консеквентно та відмежувати її від „історії Росції“, то знайдець ся таки свій брат — „тоже Малороссь“, або навіть „українофіл“ і „український патріот“, який зараз не залишить виткнути необачному історикови прогіршення, якого він допустився відступивши від поглядів єдино авторитетних для всіх вірнопопданих російської культури російських істориків; коли знайдець ся якийсь відважний публіцист, що попробує відграничити сферу інтересів українського народу й тих прав, які повинні служити йому на українській території — його зараз украсять „свої“ ж „земляки“ епітетами шовініста, а поклик — не служити чужим богам, буде стрінений окриками про „нетерпимість“, проповідь „національної виключности“, і т. д. і т. д.

Український нарід так довго, протягом століть, волею і неволею (більш неволею в кождім разі) віддавав свої сили, здібности, капітали на службу великоросійському народу, що гадки про його особні інтереси, про жите його для себе самого готові здавати ся трохи не бунтарськими, або й зовсім бунтарськими, багатьом і багатьом. Я вже не буду нагадувати, що ті підстави культури матеріальної й духової, права, суспільного й політичного укладу, які лягли основою жита великоросійського, а в дальшій лінії тої „общерусскої“ культури, суспільного жита, державности, — були вироблені українським народом і прийняті від нього великоросійським. Повторю лише тезу, стільки раз висловлювану оборонцями общерусскости,

що нинішня великоруська культура, література, навіть літературна великоруська мова була витворена при значній участі Українців, або як вони залюбки кажуть — спільними змаганнями обох руських галузей. На сій підставі вони великодушно дозволяють і перучають Українцям уважати великоруську культуру, літературу, язик також і своїми та задоволяючи ся сею ілюзією, не тратити сили на те, щоб виплисти ще на верх, а спустивши ся спокійно на дно, далі служити „питательним матеріалом“ для общеруської (великоруської) культури. Взяти щось з Поляка для тої общеруськості ніколи не удавало ся й про се був час відложити всяку гадку. Але втратити такого широкого й корисного помічника, яким був Українець, пустити його на волю, аби жив своїм домом і для себе, се вже зовсім що инше ! Тим більше, коли не знати ще, кого брати за показчик правдивого українства — чи тих вірних слуг, чи речників української окремішности. Нема сумніву, що звідси — чи свідомо чи не свідомо — плине неприязнь до всяких розмов про інтереси українського народу, його самостійний розвій, автономію України й т. д., ті закиди сепаратизма, виключности, шовінізма, узкості, які готові стрінутися на кождім кроці всяку виразнішу гадку про оборону інтересів українського народу.

Ся неприємна перспектива, очевидно, чекає й далі всіх, хто схоче серйозніше й виразніше виступати в обороні тих інтересів. Всяка така рішучіша постава занадто сильно відбиває на тлі байдужности (чи дипломатичного промовчування) старших поколінь і легіонів тих „тоже Малороссовъ“, що й тепер прикрашають собі різні „общеруські“ сфери. Попередня байдужність і сучасна ростіч української суспільности приготувала, дійсно, дуже неприємне положення для тих, хто хотів би зірвати з старою традицією „удавання, що нас нема“ ! Але через сей поріг їм невідмінно прийде ся переступити, і гірку чашу, що перед ними стоїть — прийде ся випити, коли вони мають міцну постанову взяти з української ідеї бінти й главотязи й дати їй можливість розвою. Тільки сила й щирість переконання, що дає людям відвагу й сміливість без компромісів і замовчувань поставити свої погляди й жадання, ні на кого не оглядаючи ся, — може здобути признание й поважання для сих поглядів і жадань. Надію — пронести українську справу шід полою общеруського лібералізма, час залишити — трохи вона за велика, аби її можна було таким делікатним способом пронести. Політика поклонів і реверансів на всі боки — й до московських

лібералів, і петербурських революціонерів, і варшавських клерикально-консервативних націоналістів в роді Сенкевича, не придається на ніщо. Часи аморфного лібералізма, коли під кількома загальними фразами укривалися найрізніші течії й змагання, проминають, течії вирізняють себе все виразніше, й кожного питають або запитають зовсім виразно і по пунктам: „яко ввруєши?“

Ідея відродження України на широких демократичних і свободних підставах має занадто стару й поважну історію, аби потрібувала здавати ще екзамен перед російською чи польською екзамінаційною комісією для одержання диплому поступовости чи ліберальности. Ідея оборони робучих мас була її невіддільною частиною, протест против гнету й автократизму, брак усякої національної виключности, ідея рівноправного братства народів — логічними постулатами її розвою. Хто сього не бачить, того можна просвітити логічним і ясним енергічним розвою українських постулатів, помирити з ними своєю ширістю в сих постулатах і власним поважанням до них, а не приладжуванням їх до чужих програм, чужих тактик — тим більше, що при теперішній диференціації однаково не можна бути добрим з усіма разом.

Українці різних напрямів і поглядів повинні знайти між собою той середній термін своїх спеціальних, національних домагань, які не можуть бути досягнені без їх власних старань і заходів, і повинні кожний з свого боку і становища пропатувати ці постулати в своїй суспільности і в стичних з ними партійних кругах чужо-народних. Такими постулатами уважаю: територіально-національну автономію України при загальнім федеративнім устрою Росії; переведення української мови в усіх інституціях і органах управи на українській території від найвищих до найнижчих; забезпечення всяких можностей і засобів для українського культурного розвою і знесення всяких перешкод; усунення використання України й її засобів на цілі для неї чужі й непотрібні. Підставою для таких постулатів являється: признание української народности окремишою й самостійною національною одиницею, якій не повинні ставити ся ніякі обмеження в імя мов би то її меншої культурної вартости чи близького споріднення з якоюсь иншою народністю; признание, що українській народности на її етнографічній території повинні бути дані всякі такі права, свободи й можність розвою, які мають на своїй території инші народности, поставлені в ліпші обставини.

Сі принципи й постулати не пересуджують, як в сих рамках мають уложити ся економічні чи суспільно-політичні відносини, про що прийдець ся ще довго говорити й переконувати ся супроти ріжниць в поглядах; вони, очевидно, не містять в собі також ані проповіді національної виключности й ворожнечі до иньших народностей і культур, ані плянів відірвання України і нарушення одности держави, що страшить тепер багатьох: про се вже говорено багато, що задоволення територіяльно-національних потреб тільки скріпить звязь українського народа з иньшими, вигладить непорозуміння й усує ґрунт для ворожнечі, і про се ще поговоримо иньшим разом. Тепер же я хотів би тільки піднести, що виробленне на точці сих постулатів певного як не формального, то морального союзу всіх українських партій і напрямів являєть ся елементарним обовязком їх перед українським народом в теперішній хвилі. На точці сих змагань не сьміють одні напрями поборювати иньші напрями, але всі повинні змагати до осягнення сих постулатів.

В очах одних напрямів сі постулати мають більше значінне, в очах других — меньше, але справедливости й потреби їх не може відмовити ніхто, хто не вірвав з українським народом, і при тих великих трудностях, які спинають переведенне сих жадань в житє, було б непростимим гріхом супроти українського народу легковажити їх, або робити якусь опозицію сим домаганням.

Що взагалі всі українські партії й напрями, які не хочуть розривати звязи з українським народом і його національною формою (то значить — не стремлять сьвідомо до його спольщення чи зросійщення) повинні в теперішній хвилі меньше бороти ся між собою, а більше звернути свою енергію на ті чинники, які загрожують самому істнованню або успішному розвоєви українського народу, се також повинно б бути ясным для кожного, особливо супроти страшного опізнення, з яким українська народність в Росії йде супроти иньших народностей з їх національним розвоєм і національними здобутками, і се треба б тямити міцно. Поява української преси, що заповіджена вже на найближші дні, покаже нам незадовго, о скільки сей народній обовязок знайшов дійсно врозумінне у ріжних ґруп, напрямів і течій української суспільности.

І В А Н Ф Р А Н К О.

РУСЬКО-ПОЛЬСЬКА ЗГОДА І УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ БРАТАНЄ.

Кажуть люде, що суд буде, а суду не буде,
Най на того суд упаде, хто судити буде.

Народни пісня.

I.

В початку 1905 р. почав у Кракові виходити за гроші деякого з українських Поляків місячник „Świat słowiański“, призначений для знайомлення польської публіки з загально-славянським політичним та літературним рухом, але спеціально також, як ми тепер довідуємо ся, для прокладення стежки новому збратаню і здруженю Поляків з Українцями. Як кажу, ми аж в часом довідали ся про сю спеціальну ціль краківського видання, бо в його опублікованій програмі вона не була зазначена так дуже виразно і не вирізняла ся від програми трактованя інших славянських народностей. Часопись зрештою не визначила ся доси нічим особливим, не заняла в славянській публіцистиці ніякого видного місця, а спеціально що до польсько-українських взаємин дала хіба один доказ, що її редакція нічогоісїнько не знає про українсько-руські відносини, погляди, програми й надії, і значить, від себе не вміє сказати нічогоісїнько такого, що могло-б причинити ся не то вже до розв'язки польсько-руського питання, але бодай до його раціонального формулюваня. Про руські справи забирали там голос — не в ширшій, принципіальній дискусії, якої там доси й не зачинано, а в хронікарських статях та новинках самі Русини, тай то не часто. От тим то й ми не мали доси нагоди згадувати про сю часопись. Аж у 11 книжці Świata słow. бачимо на чільнім місці статю редактора д. Фелікса Конечного п. з. Czy będzie sąd? зложену з двох частин: Artykuł ruski, се переклад відомої статі С. Єфремова „Чи буде суд?“ друкованої в „Кієвскихъ Откликахъ“, і Artykuł polski самого редактора, який повертає думку Єфремова в инший бік, ніж її направив автор, звертає на польсько-українські відносини, висловлює різні бажаня та ради і кінчить запевненем: Będzie sąd, ale on może też być nad nami, jeżeli przywołani przez wielką chwilę dziejową nie będziemy mogli z podniesieniem czołem powiedzieć: Jesteśmy!“ Отся статя, невеличка обсягом, написана більше поетичним, як холодно-публіцистичним стилем, дає занадто мало ясного і конкретного, щоб варто було

про неї саму широко розписувати ся. Коли одначе беремо за перо і починаємо розмову про порушену в ній тему, то чинимо се з огляду на саму тему, як також з огляду на деякі симптоми життя та зматань на Україні.

Проби Поляків дійти до якогось порозуміння з Українцями з поза Галичини по довшій перерві спричиненій катастрофою 1863 р., повторяють ся що кілька літ. Пригадую пробу скаптованя Драгоманова ще в кінці 70-их р., братанє в Кулішем у 1881 р., братанє з Коницьким, якого плодом було видаване поновленої „Правди“ у Львові і довгі пертрактації в Києві, яких остаточним впливом була наша пам'ятна „нова ера“ 1890. Чи від того часу не було яких нових проб — не знаємо; знаємо лише, що деякі кружки Українців у ostatnich роках кілька разів виявляли свої польські симпатії чи то устроюючи вечерки в честь польських поетів, чи, як у ostatnich днях, висилаючи, навіть „іменем громади“ поздоровну телеграму на руки Сенкевича. Все те, розуміть ся, річи без політичної ваги, симптоми, але все таки інтересні і в очах Поляків на стілько цінні, що вони беруть їх за підставу до нових проб „братаня“. Симптомом того можна вважати й згадану више статью Świata słowiańskiego.

Автор починає побожним вітханєм над зруйнованєм Польщі, „tego państwa, które było niegdyś najlepszą w całej Europie ostoją swobód obywatelskich“ (в перекладі на нашу мову: шляхецької самоволі), та над конституцією 3-го мая, яка на думку автора „przez najprostszą konsekwencyę musiałaby sprowadzić rewizyę całego stosunku Polski do Rusi“, хоч фактично для такої консеквенції не давала ніякої підстави. „Znaleźliśmy się we wspólnej niewoli — каже автор далі і спішить зараз додати: od wspólności losów dziejowych żadna moc uwolnić nas nie zdolna. Chwila jest ważną i wielka nasza odpowiedzialność, a historia znów kiedyś powie, że odpowiedzialność wspólna i wzajemna.

По ostatnich, автором підкреслених словах слід би надіяти ся ближшого поясненя тої одвічальности: за що і в якій мірі маємо одвічати? Значить: хто і в якій мірі причинив ся до теперішнього сумного стану? Поставленє сього питання і ясна, повна відповідь на нього, се-ж очевидно перша основа для всякої дальшої факції. На жаль автор зараз же скручує з сеї стежки і забігає в хащі високої політики: відносини в Росії, заведене стану облоги в Варшаві (від часу написаня сеї статі вже скасоване і заведене

на ново), погляд, що се стало ся за намовою Прусії (на иньшім місці автор твердить, що був се спеціальний концерт Bittte!), і на-решті політична фантазія, що Росія ослабить ся внутрішньою анархією і не здужає оборонити своєї державної єдности. Toteż ci, którzy mają zamiar się oderwać, mogą spokojnie czekać, aż dojrzałe owoce same spadną z drzewa, bo mogą się doczekać, że Rosya stanie się na nowo Wielkiem Księstwem Moskiewskiem. Będzie sąd! Не догадуючи ся зовсім, яке невмісне таке балаканє на адрес російських Українців, які не то про відірване від Росії не думають, а навіть про національну і культурну автономію України в рамках російської держави не важуть ся говорити надто голосно, автор сіює далі свої неясні пляни. Він не бажає рознаду російської держави, від коли конгрес земців переконав його, що є иньша, ліберальна Росія, „z którą isć razem byłoby nam wszystkim ułatwieniem życia“. І знов треба подивляти наївність автора, який урадуваний тим, що земці признали Польщі автономію, говорить відразу „nam wszystkim“, не знаючи очевидно, що навіть найсвітліїші з тих земців ще не рішили ся, чи можна признати істнованє окремого українського народа, а про справу автономії України говорять дуже не радо! Автор піддає думку: czy nie mogli byśmy wspólnie pomoc tej lepszej Rosyi do zwycięstwa? На його думку перед нами, себто перед Поляками і Українцями, otwiera się wielka, potężna, dziwnie wielostronna. wspólnosc interesów — яка і в чім і як можлива до осягненія, не відомо. Та автор мабуть і сам не знає того добре, але звертає ся знов у иньшій бік. Йому привиджуєть ся противна евентуальність, що ви могли-б тепер ubić się nawzajem, і ся евентуальність очевидно дуже лякає його, бо кілька разів вертає до неї і нарешті доходить до сьвятої певности: Należy uważać za rzecz, która się rozumie sama przez się, że nie damy się użyć wzajemnie przeciw sobie. А będą niezawodnie takie próby. Сї слова мають досить апокаліптичний вигляд, і жаль, що автор не висловив ся яснійше. Що за проби? Чи автор лякаєть ся повтореня чинного опору польським заходом зі сторони Українців! Чи може автор бажав би бачити Поляків і Українців у однім ряді, евентуально в однім клубі в будущій російській Думі, чи може ще щось иньше? Що автор не думає про парламентарну комбінацію, вказують дальші його слова; W razie gdyby Ruś korzystała ze swobód, a Polska nie, my nie będziemy kie-

rować się zawiścią. Gdyby zaś nastąpiła chwila, w której my mielibyśmy więcej od Was, będzie waszą rzeczą trzymać się wzajemnie tego prawidła. I jedni i drudzy winniśmy dopomagać tej lepszej Rosyi, do której Witte już nie należy. A jeżeli ona pocznie się rozpadać, my wiemy, gdzie Bałtyk, gdzie Berlin, i będziemy postępować stosownie do tego... a Ruś i Czechy zrozumieją o co chodzi i podadzą dalej pobratymcom wielką myśl dziejową. Z Rusią porozumieć się tem łatwiej, że żywotne polskie interesy są nie nad Czarnem morzem, ale nad Bałtykiem, i nie nad Dnieprem, lecz nad Odrą. Не вдаючи ся в розбір тої високополітичної апокаліптики, в яку Чехи вплутані мабуть на такій самій фантастичній підставі, як і Русь, варто зазначити тут як інтересний симптом те признание, що житеві польські інтереси лежать не над Чорним морем, а над Балтійським і не над Дніпром, а над Одрою. Се справді новий голос з уст Поляка, для якого доси до narodowego катехізму належить легенда про Болеславові залізні стовпи в Дицири, про Szczerbiec і про Польщу od morza do morza. Розуміть ся, одна ластівка не чинить весни і одна фраза в апокаліптичній статі д. Конечного не дає нам підстави думати, що такий погляд поділяє ще хтось у польській суспільности, отже з вибивацем монети із тих золотих слів в усяких разі треба ще дуже підждати. Сам автор чує се додаючи зараз, що та рішуча хвиля ще дуже далеко, та про те все сказане ним вважає достаточною підставою до поклику: Tak jest! Zginiemy, przepadniemy na powo na cały okres dziejowy, jeżeli się nie pogodzimy! Як, на чім, для чого? Сих питає автор не тикає. Serdeczne słowo rzucone w porę, cuda czasem działa i nagle otwiera oczy. Znajdźmy dla siebie wzajemnie to słowo serdeczne! Автор чує одну трудність; між Краковом і Київом лежить Львів, східно-галицька Русь, та глибока, фатальна, доси незаструплена рана польсько-українських відносин, але й тут він помагас собі. Rzeczy i stosunki tak się ułożyły, że rozstrzygające stanowisko przypada nie środkowi naszego osiedlenia, lecz dalszym granicznikom. Bez względu na Lwów mogą się porozumieć Kraków z Kijowem czy nawet z Połtawą. Czerwona Ruś traci teraz i stracić musi prymat Rusi, odkąd Wy tam nad Dnieprem i Desną stajecie do pracy politycznej. Następuje zmiana głównej kwatery ruskiej; nastąpiło by coś podobnego i na polskiej stronie, gdyby nie odebrano konstytucyi Warszawie. W każdym razie to pewne, że stosunki

polsko-ruskie nie. we Lwowie będą się rozstrzygały. Автор докорує львівським Русинам, що вони wobec nowego okresu dziejów nie zdobyli się na żadną myśl nową. a grzebiąc w starym, wydobyli z przeszłości to, co ubiło Polskę i Ruś — nazwisko Chmielnickiego i próbują z niego ponownie zrobić hasło polityczne. На думку автора ті львівські Русини po jednym roku będą się wzajemnie między sobą wypierać tego pomysłu. В яким значіню галицькі Русини видобули тепер назву Хмельницького, чия, символом яких змагань має служити ся назва, про се нашому авторови байдуже; він очевидно стоїть твердо на тій польській догмі, що Хмельницький lotr, buntownik i niszczyciel i нічого більше. І уявровний таким основним незнанем і нерозумінем того, що й чому дієть ся тепер на всій Україні, д. Конечний зі щиропольською, лицарською відвагою, ostro, śmiało i bez przytomności заявляє: Nie wystarcza teraz każdemu z nas zastanawiać się nad stosunkami własnymi; trzeba pracę rozszerzyć na stosunki wzajemne. Będzie sąd i т. д.

II.

Я не вірю в той суд, містичний, одноразовий, сумаричний, якого такий певний д. Конечний. Історія не трибунал, не переслухує свідків, оскаржених, прокураторів, не видає незмінних вироків, а головню не знає закінченя процесів. Вона радше подібна до біржі, яка раз-у-раз приймає незлічені вкладки, робить незлічені виплати і вирівнює ріжниці по хвиливім курсі. Та я вірю в чесну і нечесну гру на тій біржі, вірю в те, що нечесний, легкоμισний грач швидше чи пізнійше дограєть ся до банкруцтва. Я вірю в добру волю д. Конечного, хоч його критичні погляди і позитивні проєкти зовсім не імпонують мені. І вірю в те, що тверезе і щирим почутєм подіктоване слово все мати-ме свої наслідки, хоч ментально буває й як неопулярне. От тому я відкликаю ся на поклик д. Конечного і хочу подати, хоч у язгальній, сумаричній формі, деякі свої уваги та рефлексії до русько-польської звади і польсько-українського братаня. Я не маю претензії сказати тут щось нового; докір д. Конечного на адрес львівських Русинів, що вони для нової історичної хвилі не знайшли ніякого нового слова, був би хиба тоді оправданий, як би Поляки знайшли для тої нової хвилі якесь нове слово, та вони, як бачимо, і старих слів не розуміють гаразд. Я бажав би лише Полякам і Українцям, коли-б їм

справді прийшла охота як раз понад нашими головами подавати собі руки, пригадати деякі ряди фактів, без яких усякі угодовні рахунки можуть показати ся пустою фантастикою.

Та на початок пару слів особистих признань. Може-б і не випадало мені забирати слово в тій справі. Мені, опльованому і виклятому польською пресою, ославленому ненависником усього польського, — і забирати голос у справі повднання Поляків в Українцями! Розумію дуже добре, що мов слово стрінеть ся з недовірем і нехтію з того власне боку, де-б повинно числити бодай на об'єктивну оцінку. Та маю на увазі з одного боку важність хвилі, а з другого й те, що поклик до згоди в моїй душі збудив сильнішу реакцію, ніж у кого иньшого. Надто я по троха маю право забирати голос у тій справі, як одинокий може Українець, що не зрікши ся свого характеру і своїх національних поглядів працював серед Поляків і пройшов, значить, практичну школу того, до чого тепер теоретично, самим чутем і „сердечним словом“ покликає Українців із над Дніпра д. Конечний.

І чим скінчила ся моя практика? Певно кождому Галичанинови звісний той факт, той скандал, яким вона скінчила ся — скандал, зрештою далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільности і преси. Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаю ся, що й доси не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було льогічним впливом фактів сильніших від мене. Та власне ті факти, що примусили мене бризнути польській суспільности в очи різким докором, певно мало кому відомі. Найтяжший, найстрашнійший із них, що захопив мене особисто до глибини душі, захопив як грім, як нагла хвороба, се були кроваві вибори 1897 року. Не будши Русином і не живши тоді серед руської суспільности, ніхто не може мати понятя про вражінє, яке робили тодішні події. Вся перверсія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закона і законности у галицько-польських верховодів виринула тоді на верх як олива на воду. Пригадаю лиш один факт — не дуже голосний, але характеристичний. Міністер внутрішніх справ гр. Казимір Бадені їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переводженя виборів, зупинив ся на пару день у Кракові і там на якімось паньскім вібраню виголосив промову, в якій, з цинізмом гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин заявив із натиском: *wybory w Galicyi odbywają się całkiem le-*

galnie! І се в ту саму пору, коли біля моїх вікон у Львові день у день водили десятки закованих і скатованих Давидівських селян (Русинів і Поляків), яких тягнуто до вязниці за вбійство виборчого комісаря, коли до мене, хорого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані „легалією“ виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з мостиського, то з перемиського, то з Бог зна яких вишших повітів, благаючи поради, й бодай захисту, переночувати їх та прогледувати кілька день, поки минуть страховища легальних виборів. Слова міністра гр. Бадені ретелєграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописи про галицькі вибори заклонаючи ся тим, що прецінь ексцеленція граф Бадені запевнив торжественно, що вибори відбувають ся легально! А львівська прокуратурія конфіскувала статі про вибори та дописі з провінції про вбійства, каліцтва та масові арештованя, знов таки на тій підставі, що екс. гр. Бадені заявив, що вибори відбувають ся легально, значить, усякі дописі про нелегалности мусять бути брехнею.

Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і грун близьких і дорогих мені серед польської суспільности; я побачив, як довкола мене валив ся весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвили розпуки я кипув каменем у прірву і усунув ся на бік, покинув на завіді експериментованє з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своїму рідному народови. Одно лише додам іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависти до польської народности, до того, що вона має гарного, високого, щирого та справді людяного. Я міг би покликати ся на свідомство кількох благородних Поляків, які вирозумівши та річево скритикувавши мій крок про те впевнили ся, що я зробив його не з злої волі і не відвернули від мене своєї приязни. Се нехай буде доказом, що коли тепер я забираю голос у справах порушених д. Конечним, то чиню се не як чужинець *de l' autre rive*, а як чоловік, що вміє абстрагувати від усяких особистих досвідів ще раз і ще раз відчуті всякий щирий поклик, маючи в душі основою щирю любов до своєї нації і бажанє — бачити її жите як найкраще впорядкованим, отже тим самим бачити й її відносини до її сусідів як найкраще уложеними. І се найпростійша, найнатуральнійша причина, чому я бажаю також доброго, братерського, чи хоч товариського уладженя польсько-руських відносин.

Мені бажалось би вивести з тих часткових фактів одну загальну конклюденцію — вибачайте за сю загальну-людську слабкість, але ми звичайно виводимо конклюденції із спеціального на загальне, не так, як би того хотіла схоластична логіка! — а власне таку: не робимо собі ілюзій! Русько-польські відносини не поема, не іділля, не математичне зрівнянє, а тяжкий суспільно-політичний проблем. Не дуримо себе самих, що щирим покликком, сердечним словом, шумним гаслом, хоч би й таким гарним, як польське *Za naszą i waszą wolność* зможемо досягнути щось тривкого та сильного. Горе тому, хто по стільких досвідах, від 1648 до 1905 р. сьміє ще приходити до нас із самим голим, хоч і горячим словом! Він або сам не знає, що робить, сам себе дурить, або нас має за дуріїв.

Не дуримо себе що до натури наших обопільних відносин! Вони ніколи не були поемою, іділлею, добровільним союзом „*wolnych z wolnymi, równych z równymi*“. Чи можуть Поляки викинути сю ілюзію в багатого репертуару своїх національних ілюзій? Чи можуть признати раз по ширости, що се була довговікова боротьба невірних і нерівних і що вони, сильніші і вільніші, все і всюди витягали з того воєнного стану всі консеквенції, які тільки були в їх можности, на нашу некористь? Той з помірних, хто щиро і вповні свідомо признає се, буде нашим першим певним союзником у праці над розумнішим і гуманнішим уладженєм русько-польських відносин.

Не дуримо себе сакраментальною формулою: що Бог злучив, чоловік най не розлучає, бо ся формула в наших національних житю така сама конвенціональна брехня, як буває часто в приватнім. Злучили нас історичні обставини, насильство, якого ми не в силі були відвернути, хоч і часто, від самого початку протестували против нього і клали голови в тих протестах. Злучив нас виключно польський, а не наш інтерес, то й годі-ж жадати від нас, щоб ми ще й тепер, коли сьвіт змінив ся і наші очи відкрили ся, посвещували свої хоч найдрібніші національні інтереси для тої фікції історичного шлюбу, який усе був нам несприятливий, бо ми відчували його шкідливість для себе.

Наше спільне життя на отсій землі було, в і мусить бути боротьба за національне і соціяльне становище. Від нас обопільно, Поляків і Українців, живих тепер і тих, що прийдуть по нас, буде залежати не те, щоб та боротьба щезла,

закінчила ся якимось бепкетом та „staropolskim kochajmy się“ — таких фіналів народне жите, о скілько сягає наш досвід, воєм не знає. Від нас і наших спадкоємців буде залежати, які форми прийме та боротьба: чи ті новочасні, цивілізовані, гуманні, витворені історією шасливіших від нас народів, ті, що виробляють силу і окрилюють духа обох боевих сторін і значать свої сліди обоюстороннім збогаченєм цивілізаційного скарбу, — чи ті дикі, варварські, руїнні, якими так часто дорікають нам польські проводирі, та до яких самі шкають нас свідомо чи несвідомо своєю нерфідією, своїм вииском, своїми нераз аж надто виразними провокаціями.

І не дурім себе ілюзією, що нам удасть ся перевести якесь польсько-руське порозумінє між Краковом і Київом понад голови Львова. Хто виступає з таким гаслом, числить на людську наївність. Там у Києві живуть іще Українці, що знають Поляків лише теоретично, як співязнів у спільній тюрмі і співмучеників під спільним кнутом. Там обоюстороння симпатія ще не закаламучена несмаком ні по якій спільній акції. Але що-ж Полякам за користь із такого союзника, який вступає в союз наївною дитиною? Невже вони не переконали ся доси на галицьких „нових ерах“ та „нових курсах“, що варт наївний, нетямучий, коротковорий союзник? Його позискати не штука, його одурити не великий триумф, його викрити потім не свідчить ні про яку благородність, але результат такого експеримента лягає страшним мінусом у білянє обоюсторонніх відносин. Адже кроваві розбійницькі вибори 1897 року були безпосереднім логічним наслідком „нової ери“ 1890 р. — історію того коротенького епізоду нашої міжнародньої мізерії я радив би всім Полякам і Українцям простудіювати і мати в памяти як найкраще. Вона сумна, але дуже повчача! Вона отвережує.

І не дурімо себе обоюсторонньо ілюзією, що ми можемо заключити якийсь союз, дійти до якогось спільного діла змазавши все мигнуле, забувши всі давні урави. В індивідуальних відносинах се може й можливе і пожадане; в міжнародніх се не лише неможливе фізично і психологічно, бо тут же ми самі — продукти тих відносин і наші індивідуальні діла сплітають ся з безлічю інших індивідуальних діл і плодять нові продукти незалежні від наших намірів і нашої волі, — ні, тут се навіть було би шкідливе і глупе, значило би самохіть заслонювати собі очи на те, що стало ся і чому.

стало ся, на жерела і корінь того, що діється і що мусить діяти ся завтра і позавтра, значило би приступати до діла на осліп, в гори відбирати йому можливість усякого успіху. Історичні факти не надуть із неба готові, а виростають помаху, органічно з історичного минулого. Що-ж значать ті поклики до нас, щоб ми не тямили свого минулого, не зглубляли його, цурали ся своїх традицій? Чи ми обертаємо ся до Поляків з такими покликами? Коли-б ми чого могли бажати від них, то хіба того, щоб і вони глубше вникали в духа своїх традицій, в фундаменти своєї і нашої історії. Тоді певно не були-б можливі такі дитячі вибрики польських учених, як мальоване портрета Хмельницького з осличими вухами або як представлюване всеї нашої історії як одного ряду варварств, розбоїв та безмісних руїн.

Що до перенесеня головної квартири руської над Дніпро, то певно і ми віримо, що се повинно і мусить стати ся, хоч доси на жаль ще не стало ся. Адже ж навіть славний указ із р. 1876, який затикав уста нашої нації, не знесений доси формально, і над Києвом тяжить так само-стан облоги, як і над Варшавою. І від першого виступу тих там над Дніпром і Десною аж до тої хвилі, поки справді на Дніпрових горах стане головна квартира духового і політичного життя нашої нації, може минути ще кілька літ часу. Адже-ж утиск, який панував там доси, не лишив ся безслідно: багато горячих серць вистудив, багато чистих характерів здеморалізував і у великої часті української інтелігенції підкопав віру в можливість самостійного національного існування. Скільки то і якої важкої праці потрібно на доведене таких нас до свідомости! Ми в Галичині маємо деякі досьвіди в тім напрямі і знаємо, що се праця на десятки літ. Можливо, що аналогічна праця на Україні піде швидше, але-ж ми знаємо, що вона й там стріне перешкоди, між иньшим — ми того певні — і з польського боку. Пригадаймо ті крики та доноси, які сипали ся з боку укр. панів Поляків у 1859—61 роках на перші, невинні проби української праці над народом, на „Гражатку“ Куліша, навіть на могилу Шевченка! Хто запевнить нас, що й тепер не повторить ся те саме? Чи вже й тепер польський орган у Києві не обіцють ся виступати як опікун і оборонець і речник також українського народа, хоч той народ ще не думав просити у нього тої ласки? Чи вже тепер не промовляє він як господар і „автохтон“ Києва, хоч того польського господарювання

в Києві тільки й було, що від унії в Любліні 1569 до великої розлуки 1648 р.

Помиляєть ся д. Конечний уявляючи собі, що з перенесенем головної квартири зі Львова до Києва національний рух у Львові затихне, руська позиція запустів. Ми надіємо ся чогось зовсім противного. Велике огнище, яке повинно розгоріти ся над Дніпром, мусить і в наш холодний закуток надати тепла і духу, збільшити наші сили, зробити успішнішою нашу боротьбу з Поляками. Се для них причина не ігнорувати нас тут у Львові, а тим пильніше додивляти ся до нас. Адже навіть при найкрасіім уложеню польсько-руських відносин між Краковом і Києвом пійка практична робота в ігнорованем Львова не буде можлива. В загалі дотеперішня русько-польська політика в Галичині повинна була показати Полякам вартість методи ігнорованя Русинів. Де хоч один із польських публіцистів, письменників, істориків, що знав би докладно руське національне житє, руське письменство, руську історію й історіографію, руські організації просвітні, економічні та політичні? Лишавши на боці не-Галичанина Кольберга, де хоч один галицький Поляк, що дав би якусь цінну працю про етнографію руського люду? Крім Юлія Турчяньського де хоч один польський беллетрист, що хоч троха порядно знав би руське людове житє? По праці Гвідона Батталлі де хоч одна студійка про руську літературу написана галицьким Поляком і яку можна-б було брати хоч троха серіозно? Де хоч один галицький польський історик (не числю сюди Варшавяка Яблоновского та Українца, зрештою більше памфлетиста, ніж історика Равіту-Гавронського), що виказував би зацікавленє до історичного житя руського люду в давніших віках? Де статі, студії, критики в польській біжучій пресі про руські справи, книжки, праці — коли не числити тих, що написані самими Русинами? Адже-ж беручи на увагу пропорцію в нашою вбогою літературою і дуже ще примітивною пресою у нас подібле таки більше звісток про польське не лише політичне, але й духове житє. І хіба-ж визначний польський політик та сьвіточ Вл. Ковловський, розпочинаючи перед пару роками свій триумфальний похід по східній Галичині для реорганізації польського елементу не чинив се під виразним покликком: звернімо ся просто до руського люду, ігноруймо зовсім руську інтелігенцію! І чим стала на практиці ся реорганізація? До руського люду ніхто й не пробував звертати ся; „реорганізоване“ латинське духовенство рзбу-

діло обрядовий і релігійний фанатизм та ненависть до Русинів серед польських селян, а по містах і місточках ся реорганізація втворила формальну школу денунціювання та очорнювання всіх виднійших Русинів.

Та ні, в однім огляді Поляки не ігнорували нас, в однім пункті польська преса від самого 1848 р. дає багатий-пребагатий матеріал для історії польсько-руських відносин. Не було ані одного кроку, одного запису, одного пляну Русинів, якого-б ся преса не оплювала, не зогидила, не перетолкувала на некористь Русинів. Не було ані одного виднійшого Русина від Маркіяна Шашкевича аж до наймолодших із нинішніх студентів, якого-б та преса не очорнила, не осьмішила, не денунціювала, не відсудила від честі і віри або хоч принагідно не копнула. Клевети на Русинів, се такий товар, який у польській пресі має все попит і притягає ся в найбруднійших рук. Сей попит із генерації в генерацію притягає до себе слабкі, безхарактерні, ігнорантні або зовсім здеморалізовані одиниці в посеред нас, та рівночасно обнижує інтелектуальний і моральний рівень польської преси, затроює атмосферу, серед якої виростають нові польські й наші покоління. Дійшло до того, що галицькі Поляки невдівні ані на хвилю перенести ся в наше положенє і зрозуміти, які мусять бути почути кожного інтелігентного Русина, що кожної хвилі мусять надіяти ся, ануж його з причини або й без причини обкинуть болотом, сиплять, обсьміють, заденунціюють у польській пресі. Адже всі наші інституції так і висять на тім, що не сьогодні, то завтра ся або другу заденунціюють, опоганять у польській пресі, очорнять її найліпших робітників, а бодай кинуть на них тівь низькими інсинуаціями. Річи, яких жадна польська газета не помістила би про жадного польського діяча і про жадну польську інституцію, друкують „чільні“ польські газети про Русинів без найменшого скрупулу, як щось зовсім собі звичайне і натуральне: адже се руське, то й виняте з під права загально-людської учтливости!

І при тім яке підле фарисейство, яка безсоромна дволичність! З одного боку *nulla dies sine huzia* на *Rusinów*, а з другого боку потоки фраз на тему *bratniego ludu* або навіть аргументні твердження в роді того: *wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wspólnomyślności!* Ні, супроти сеї безличности хвалю собі вже той варшавський кукіль, що тепер так буйно роз-

ростаєть ся на нашій землі і величає себе „wszechpolakami“. Ть бодай від разу виявили себе нашими ворогами, в імя пруської доктрини „egoizmu narodowego“ проклямували як мету своєї діяльності в східній Галичині переведене колись, у відповідній хвилі walki na poże z Rusinami. Люблю за відвагу і за щирість. Як би ми були мали між собою таких Поляків ще від 1860 року, то вже доси русько-польські відносини в східній Галичині були б значно упрощені; порядна операція була б відкинула те, що гниле, а вдоворила те, що здібне жити, і східна Галичина не смерділа би сьогоднігновою равкою на тілі всеї Славянщини.

Чи глянемо на просвітне поле, то подиблемо такі факти, як прогнане руської мови в руських людювих шкіл інтригами львівського архієпископа Анквіча 1817 р., як гуртове руйноване руських людювих шкіл краюю Радою шкільною в рр. 1869—73. як систематичне змагане тої інституції до вменшеня числа дійсних людювих шкіл у руській часті Галичини, а спеціяльно числа руських шкіл, і не менше систематичне змагане до відпиханя руської молодіжи від людювої і середньої осьвіти, як загарбане на петикальний польський здобуток львівського університету, що по інтенціям його основателів мав мати з часом національний руський характер, — і з другого боку докори кидані на Русинів за їх неосьвітність, анальфаетизм та духову непродуктивність, виискування тих фактів, тих съвідомо осягнених результатів польської політики як арґументів проти наданя Русинам політичних прав та справедливійшого уділу в краєвих і державних фондах на осьвітні цілі. Чи глянемо на поле економічного розвою, то поминувши вже стару мачуху панщину з її вииском і деморалізацією (в тім комплексі злочинів було також систематичне і примусове, законне й протизаконне ширене алькоголізму), згадаймо лиш такі факти, як загарбане половини підданського шпихлірового фонду, призначеного на поміч збожжілим підданям, на основний капітал для шляхетського Towarzystwa kredytowego ziemskiego і випущене селян із панщизняних пут без упорядкованого катастру, без кредиту і без осьвіти. Згадаймо двоглядне переведене операції індемнізаційної, безмірно кривдне для всіх, а спеціяльно для руських селян, переведене сервітутювих викупів з його 30.000 аграрними процесами і тисячами аграрних бунтів, згадаймо сойвоє скасоване закона про лихву і операції ославлених банків „деришкір“, згадаймо незрівнано в своїм роді операцію з викупном пропінанції.

і всю шляхетську політику під гаслом „świętej karczmy“. Всі ті економічні процеси, хоч ніби загально кравві, відзначали ся одначе в східній Галичині супроти руської людности тяжше, болючийше, бо крім економічного вістря мали звичайно ще й побічне національне жало. Те жало дужшає, заострюєть ся в остатніх роках, коли при очевиднім економічним упадку середньої панської власности, односелових дідичів, чим раз яснійше виринає думка економічного завойованя східної Галичини для польського національного елемента через витиснене слабшого культурно руського елемента, або через його політичне анульованє при помочи систематичної мазурської колонізації. Згадаймо тут огидливі на весь культурний сьвіт маніпуляції в руською заробковою еміграцією до Америки, коли не викликану, то підпирану польськими руками руську еміграцію до Бразилії, що мала там бути матеріалом для будови „nowej dzielnicy Polski“, і неперервану аж до остатньої хвилі польську газету та урядову кампанію против руської заробкової еміграції до Прусії; згадаймо варварські способи при усмиреню руського аграрного страйку і огидні факти, які викликали його; згадаймо хитро придумані „законні“ способи з одного боку для привязаня руського пролетарія до „скиби“ (закон про бюро посередництва праці), а з другого боку для унеможливленя йому набути ту скибу на власність та для удекшення колонізації тої скиби чужим елементом. Згадаймо нарешті шалені напади на „краевий“ банк парцеляційний за його буцїм то форитованє Русинів при закупуваню панських ґрунтів під парцеляцію і хоч би в остатніх днів напади польської преси на дідича і посла Теодоровича за те, що посьпів одну часть своєї маєтности продати на парцеляцію для руських селян.

Розуміємо дуже добре, що всі оті факти та категорії фактів мають по части соціяльний, отже не виключно національний характер, що від многих із них терпить і польський люд не менше від руського. Але наша соціяльна боротьба в східній Галичині маскуєть ся, затроюєть ся дволичністю та фарисейством національних відносин. Неперерваним рядом тягнуть ся в галицькій політиці факти, де польські демократи, навіть людовці, навіть соціялдемократи ідуть рука в руку зі шляхтою „з народових оглядів“, хоча під ними криєть ся також соціяльний скелет; соціяльний бік усякої справи затемнюєть ся, іґноруєть ся з національних мотивів. Адаже-ж репрезентанти польського демократичного міщан-

ства і селянства сидять у „Kole polskiem“ у Відні, хоч бачуть добре, що вони в ньому прихвостні і поневолі роблять себе слугами його антидемократичної політики — а все те лише в імя „solidarności narodowej“, якої мета в першій лінії не допустити в Галичині до зміни „narodowego stanu posiadania“, тобто дотрошка успішнішого розвитку Русинів. Адже-ж в останніх днях ми бачили приклади, як колишні польські радикали-людовці, редактори колишнього варшавського „Głosu“, перемінені в Галичині на *wszepolaków*, на випередки з найкрайнішими реакціонерами виступали і виступають проти заведення загального і рівного голосованя в Галичині — виключно з тої причини, що се право могло-б надати більшу політичну силу руському елементу в Галичині. Чи воно дало-б якусь більшу силу, чи принесло-б якусь користь також польському елементу, польським людовим масам, про се ті „всеполяки“ дивного набоженства не хотять навіть подумати. Аби лише Русинам не капнуло!

Тепер ми, галицькі Русини, не можемо потішати ся тим, що терпимо від „шляхецької господарки“ — ні! Ми чуємо чим раз виразійше, що против нас стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатурії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. Се солідарність доходить до того, що не тільки в чисто національних справах Поляки всіх верств ідуть разом против Русинів, але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та противділаня такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикови та робітникови, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити Русинам.

Доки такі і тисячні подібні факти діють ся раз-у-раз, день-у-день на наших очах, доти нехай Поляки не дурять себе можливістю заключити якийсь тривкий союз із наддніпрянськими Українцями. Ми тут у східній Галичині будемо все стояти як голосний протест проти нього — не з ненависти до Поляків, але з любови, з жалощів до свого рідного народа. Дорога з Кракова до Київа веде через Львів. Можливо, що остаточну Гадяцьку угоду (дай Боже, щоб більш реальну, як за Виговського) будемо колись підписувати в Київі, але її *praeliminaria* мусять бути обговорені і формувані також і у Львові.

МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ.

3 АВСТРІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ¹⁾.

(Загальне, безпосереднє, рівне й тайне виборче право в Австро-Угорщині; його значінє для польсько-українських відносин у Галичині. — З галицького союму: Вавель; аграрні »реформи«; шкільництво; виборча реформа. — Святкованє 250-літя облоги Львова Хмельницьким. — Українські жіночі збори у Львові. — Становище українських студентів на львівськїм університетї).

Останні місяці 1905 р. зазначили ся в політичнїм житю Австро-Угорщини горячою агітацією за заведенєм загального, безпосереднього, рівного й тайного виборчого права при виборах до австрійського парламенту, до угорського союму і до краєвих союмів у поодиноких коронних краях Австрії, — агітацією, яка безпосередно інтересує ту часть української нації, що в Галичині й на Буковині добиваєть ся справедливої репрезентації в галицькїм і буковинськїм союмах та в австрійськїм парламентї, а в Угорщині, доведена мадяризаційною політикою угорського правительства та власними провідниками з москвофільського табору до матеріальної та інтелектуальної руїни, вже не в силі добивати ся, хіба тільки жде, щоб який посторонній політичній інтерес покликав і її до безпосередної участі в політичнїм житю країни.

Шлях конституції в Австрії промостив революційний 1848 рік, одначе треба було ще двох десятків літ, заки на руїнах абсолютизму запанувало хоч яке-такє конституційнє житє й державні справи замїсь волї цісаря й міністрів почав хоч по части порядкувати парламент. Зложений спершу в делегації поодиноких краєвих союмів, зреформований у 1873 р. заведенєм безпосередних виборів в чотирма курїями, — безпосередних у тїм розумїню, що послив мали вибирати не союми з помїж себе, тільки сама людність, — у кінці доповнений у 1896 р. пятою, загальною курією, австрійський парламент складаєть ся тепер із 425 послів, вибраних у пятох курїях: 1) курія великої земельної власности, 2) курія торговельних палат, 3) міська курія, 4) селянська курія і 5) загальна курія, у якій мають право голосу всі повнолітні горожани (мушчини) держави, так ті, що мають право голосу в котрїйсь із попередних чотирох курій, як і ті (низько оподатковані й зовсїм неоподатковані), що в нїякій із попередних курій не мали права

¹⁾ Ціль отсеї хронїки інформувати в першій мірі російську Україну, про те читач із Галичини або Буковини нехай просить, коли стрїнеть ся в нїй із звїсними вже йому річами.

голосу і дістали його аж у загальній курії. Таким чином, почавши від 1897 р., виборче право до австрійського парламенту стало загальним, бо мають його всі повнолітні горожани держави¹⁾, й тайне, бо всі всіх п'ятьох куріях голосують тайно, картками; за те недостає йому повної безпосередности, бо тільки три перші курії голосують безпосередно, т. є. кожний, хто в тих куріях має право голосу, віддає його безпосередно на посла, натомість четверта й пята курія голосують посередно, т. є. кількесот управнених до голосування вибирають виборця, який у їх імени голосує на посла, а також нема в ній рівности, бо вибирає посла не вся людність на рівних правах, тільки поділена на курії, при чім найбільше привілеїв має курія перша, а найбільше покривджена курія пята. Коли все те взяти на увагу, то в теперішній боротьбі за виборчу реформу до австрійського парламенту ходить вже тільки о повну безпосередність і рівність виборчого права.

Загальне, безпосередне, рівне й тайне виборче право, постулят, здійснений уже у многих сучасних державах, не є й для Австрії новим постулятом. Підносила його, розширяючи й на жінок, як першу й найважчийшу точку своєї мінімальної програми від самих початків свого істновання австрійська соціяльна демократія, демонструючи за ним, крім иньших принагідних демонстрацій, що року на 1 мая; підносили з меньшим або більшим натиском і иньші демократичні партії і пята курія була власне наслідком тої агітації за загальним і т. д.²⁾ виборчим правом, хитрою уступкою правительства, яке думало, що тим способом утихомирить невдоволених.

Однак той хитрий маневр правительства, якого провід мав тоді польський граф Казимир Бадені, що й як намістник Галичини й опісля як австрійський президент міністрів записав ся кривою в пам'яті українського народу в Галичині, на ніщо не зляв ся. Пята курія не вдоволила тих, кого мала вдоволити, а в додатку австрійський парламент від 1897 р., т. є. як-раз від часу введення п'ятої курії показав ся зовсім неспосібним правити державним життям. Парламент із 1897 р. правительство мусіло вже в 1900 р.

¹⁾ Очевидно, загальне лише на стільки, на скільки під загальним виборчим правом розуміють лиш виборче право мушци, бо жінки в Австрії ніякого виборчого права не мають і з того погляду ні одна майже держава не може похвалити ся загальним виборчим правом, бо половина людности виключена від нього.

²⁾ Аби не повторяти скрізь усіх чотирох прикметників (загальне, безпосередне, рівне і тайне) виборчого права, я буду там, де те повторюване не konieczне, вживати скорочення: »загальне і т. д.«.

розв'язати, дотягнувши ледви до половини обов'язкового шестилітнього періоду, однак і новий парламент, вибраний 1900 р., не показався кращим і коли урядові витримувати з ним вже отже шестий рік, то тільки тому, бо знав, що ніякі нові вибори на підставі обов'язуючого виборчого закону не дадуть кращих результатів. Національні спори, перенесені з кравських сеймів до австрійського парламенту, особливо спір чесько-німецький, просто заїдають його, не доводячи до ніяких результатів; тон парламентарних дебат обнижений до вуличної лайки, недостача ширших горизонтів, крайня безсильність, — і як би не славний §. 14 австрійської конституції, який дозволяє уряду полагати державні справи в разі потреби без парламенту, цісарськими розпорядженнями, то австрійське правительство вже давно було би стаяло на „мертвій точці“. Всі ті обставини не могли не сприяти агітації за загальним і т. д. виборчим правом, яке вказували як одинокий лік на уздоровлене парламенту й держави, — агітації, яка почала захоплювати щораз більші круги людности й знаходити свій вислов навіть у самім парламенті, в наглих внесеннях соціально-демократичного клубу та інших демократичних послів.

До заострення справи причинила ся ситуація на Угорщині, де під час останніх виборів до сейму (в січні 1905 р.) більшість у сеймі одержала т. зв. партія незалежности, яка домагається внесення австро-угорського дуалізму і повної державної незалежности Угорщини, так аби Австрію й Угорщину лучила тільки персональна унія. На се домагане угорський король (австрійський цісар) і його правительство ніяк не хотять згодити ся й не можуть дати собі ради з угорським сеймом, опертим, до річи сказавши, на крайню несправедливій виборчій системі, що репрезентує ледви одну третину людности Угорщини, — пустили погрозу, що коли сейм не уступить, то правительство його розв'яже й розпише нові вибори на підставі загального і т. д. права голосованя, а тоді — значила та погроза — до сейму вийдуть з одного боку елементи, які головну вагу покладуть на соціальні справи, з другого боку заступники недержавних націй Угорщини й справа незалежности Угорщини перестала бути актуальною.

Свої погрози угорське правительство поки-що не сповнило й швидше мабуть дійде до згоди з більшістю угорського сейму, яка також не противна загальному і т. д. праву голосованя, під умовою, що воно не зменшить національного „стану посіданя“.

Й от недавно донесли телеграми, що угорське правительство розіслало до газет свій проєкт виборчої реформи, по якому право голосовання було-б безпосереднє, рівне й тайне, тільки не загальне, бо ограничене лиш на тих, що вміють читати й писати (мабуть розуміють ся по малярськи). Значить, участь у виборах недержавних націй, між якими штука читавя й писаня загалом, а по малярськи спеціально слабо розширена, була-б дуже незначна, а коли ще взяти під увагу постанову правительственного проєкту, що не може бути вибраний послом, хто був караний за підбурюване одної нації проти другої, а се значить, що кожного визначнішого провідника недержавних націй угорські суди за першу ліпшу промову в обороні прав своєї нації покарають за підбурюване проти малярської нації, як се дуже часто діється й тепер, аби унеможливити його кандидатуру, — то стане ясно, що при такій виборчій ординації малярській „стан посіданя“ певне не потерить багато. І коли-б на підставі сего правительственного проєкту справді прийшло до згоди між угорським правительством і угорською більшістю сойму, то новий виборчий закон у положеню української нації на Угорщині майже не змінив би нічого.

Тимчасом в Австрії погроза угорського правительства зробила своє. Коли Угорщині Франц Йосиф I і його угорське правительство хоче дати загальне і т. д. виборче право, то Австрія не сьміє лишити ся по заду! — піднесли одним хором усі прихильники загального і т. д. виборчого права до австрійського парламенту. І почала ся ще живійша агітація, особливо з боку австрійської соціальної демократії.

Та ось надійшла осінна сесія парламенту, яка в огляду на сесії краєвих соймів протягла ся тільки від 26 вересня до 6 жовтня. Цілу отсю сесію зайняли дебати над виборчою реформою. Президент міністрів бар. Гавч заявив у своїй програмовій промові, що загальне і т. д. виборче право ще не на часі та що тільки ступнево можна розширяти виборче право, але більшість парламенту станула на иньшій становищі й коли прийшло до голосованя над наглими внесеннями в справі заведеня загального і т. д. виборчого права, за наглістю внесенє заявило ся 155 голосів, проти наглости 114. Вправді до принятя наглого внесеня треба двох третин голосів і тому згадані внесеня перепаали, але факт, що більшість австрійського парламенту заявила ся за загальним і т. д. голосованєм, не міг остати без значія.

Покликаючи ся на волю більшости парламенту, агітація за загальним і т. д. виборчим правом розляла ся ще ширше, закипіла ще горячійше. Тимчасом у сусідній державі, у Росії, склала ся історична подія: настрашений загальним страйком, цар-самодержець-звісним маніфестом із 30 н. ст. жовтня 1905 р. обіцяв народам свої держави конституцію. Ся подія вразила громом увесь світ: робітницькій класі показала вона, яке могуте оружє в боротьбі за своє вивольєне має вона в загальнім страйку, а також правитель-ства налякали ся побачивши, яка сила в руках робучого народу. Саме в той час, коли телеграф ровніс звістку про царський маніфест, у Відні радив конгрес австрійської соціальної демократії, на яким під вражінем хвилі порішено в боротьбі за загальне і т. д. виборче право вхопити ся в разі потреби навіть загального страйку. І скрізь по Австрії заройло ся від народніх зборів, на яких бесідники вказували на побіду робучого народу в Росії і звивали нарід в разі потреби піти слідом російських борців. Правительство зразу зайняло було вороже становище проти тих зборів і демонстрацій і навіть у Відні, у столиці держави, не жахало ся напасти на спокійних демонстрантів узбровою поліцією і пролляти робітницьку кров, але згодом змінило свою думку.

28 падолиста 1905 р. мала зачати ся нова сесія австрійського парламенту. Той день австрійська соціална демократія призначила на демонстрацію за загальним і т. д. виборчим правом. Способом демонстрації вибрано одноденний загальний страйк. Демонстрація, яку підперли всі демократичні партії, що домагають ся загального і т. д. виборчого права, випала, особливо в більших містах, справді величаво. Правительство, може перший раз в історії публичного житя в Австрії, не робило їй ніяких перепон — під умовою, що все відбудеть ся „по закону“ і тільки на випадок, коли б провідникам не вдало ся вдержати народніх мас у законних рамах, приготувало війсьско. Але провідники соціальної демократії добре вивязали ся зі своєї задачі і демонстрація задовольнила обі сторони.

Того-ж дня виголосив президент міністрів барон Гавч у парламенті програмову промову, в якій заявив, що правительство в лютім 1906 р. предложить парламентови проєкт виборчого закона, опертого на загальнім, безпосереднім, рівнім і тайнім виборчим праві, тільки що до безпосередности не висловив ся ясно, а що до рівности застеріг ся, що абсолютно рівне виборче право немо-

жливе і правительственный проєкт візьме на увагу податкову силу, ступінь культури і заслуги для держави поодиноких народів. Мотивуючи своє становище і в парламенті й опісля в палаті панів, у якій нападено на нього за його становище в парламенті, бар. Гавч заявив, що коли більшість парламенту, а опісля сама людність на численних зборах заявила ся за загальне і т. д. виборчим правом, то правительство не могло остати глухе на волю народу.

Значить, правительство ще до 28 падолиста порішило виступити в парламенті в проєкті виборчої реформи на підставі загального і т. д. виборчого права і тому й не робило робітницькій демонстрації ніяких перенон.

Таким робом загальне, безпосередне, рівне і тайне виборче право до австрійського парламенту, можна сподівати ся, буде вже незабаром здійснене. В сій справі треба признати австрійському правительству шного політичного розуму: зміло воно виступити зі своїм проєктом як раз в пору, аби не допустити до острійшої акції з боку народніх мас і не дати собі видерти виборчої реформи, тільки зберегти за собою славу правительства, яке зрозуміло вагу хвилі і дало загальне і т. д. виборче право. До того кроку змусили австрійське правительство становище більшости парламенту, агітація в цілій державі, в кінці в неمالій мірі заповідь конституції в Росії, — як не як, але таки не випадас, аби в державі, в якій конституційна ера числить ся від 1848 р., мусів нарід аж силою здобувати те, що ось-ось має бути здійснене в самодержавній Росії! Але на мою думку не менше рішачим для правительства в тій справі був також досвід, який із загальним і т. д. виборчим правом зроблено в деяких державах західної Європи і в Америці і який показав, що загальне і т. д. виборче право може що найбільше змінити уклад партій у парламенті, але рішучо не загрожує ані правительству ані тим основам сучасного суспільного устрою, яких оборонцем воно мусить бути.

Заки йти далі, задержу ся на кількох загальних увагах, які насувають ся з приводу боротьби за загальне і т. д. виборче право в Австрії.

І так характеристична річ, що в цілій агітації за загальним і т. д. виборчим правом австрійська соціальна демократія ані одним словом не згадала того, що становить першу точку її мінімальної програми, а саме, що коли виборче право має бути справді за-

гальне, то повинно воно обняти й жінок. Таке опортуністичне становище партії, яка при кожній нагоді чванить ся своєю принципіальністю, протиставлячи її опортунізмови інших демократичних партій, тим дивніше, що чей-же домагане виборчого права для жінок зовсім не було-б пошкодило тим успіхам, які досягнуто в боротьбі за загальне і т. д. виборче право, а за те можна-б було побачити хоч яку-таку різницю в справі виборчої реформи між революційною соціальною демократією і правительством Гавча. Не входячи в мотиви такого становища австрійської соціальної демократії, в кождім разі треба підчеркнути той факт, що вона в хвили, коли показала ся нагода здійснити одну з точок своєї мінімальної програми, зовсім забула про жінок і про свою програму.

І ще одна рефлексія на тему польсько-українських відносин у Галичині. Соціальна демократія безперечно признає страйк для політичних цілей, грозить вхонити ся його в разі потреби в боротьбі за загальне і т. д. виборче право і демонстрація 28 листопада 1905 р. була власне загальним страйком для політичної цілі. А при тим усім ще недавні часи, як 1902 р. підчас аграрного страйку в Східній Галичині польська й українська соціальна демократія кидала громи на всіх тих, що страйк українських селян против польських дідичів пояснювали також (не виключно!) політичними причинами — національним гнетом, якого дізнає український нарід у Галичині від шляхотсько-польської управи краю. Тоді і польська й українська соціальна демократія настоювала дуже твердо на чисто економічнім характері руху та кляла ся, що не дозволить надуживати такого чисто економічного способу боротьби як страйк для політичних цілей. Чи від тоді погляди польської й української соціальної демократії на страйк змінили ся, чи може для інших у неї инакша міра, як для себе?

Тепер поглянемо на загальне і т. д. виборче право зі становища української нації в Галичині. Перший раз стрічаємо ся в ясно висловленим сям постулатом у програмі української радикальної партії в 1890 р.; розуміть ся, що сей постулат увійшов і в усі пізніші редакції програми української радикальної партії. Що українська соціальна демократія, яка повстала в Галичині як окрема політична партія 1899 р., прийняла сей постулат до своєї програми, се розуміть ся само собою. Найбільша політична українська партія в Галичині, народовці, прийняла сей постулат до своєї програми найпізнійше. В народовській програмі

в 1888 р., проголошеній 2 лютого 1888 р. на загальних зборах політичного товариства „Народна Рада“ у Львові пок. Олександром Огоновським, знаходимо тільки загально висловлене домагане „зміни виборчих ординацій відповідно до прав і інтересів наших“¹⁾, і тільки при кінці 1899 р., зорганізувавши ся політично в національно-демократичну партію, до якої ввійшли й деякі члени радикальної партії, народовці ясно заявили ся за загальним, безпосереднім, рівним і тайним виборчим правом, хоч аж до останнього часу не агітували за ним із таким натиском, як пр. соціяльна демократія.

Що правда, й українські послы нераз підносили сей посылат у парламенті і між наглими внесеннями в справі заведення загального і т. д. виборчого права, над якими вели ся дебати в передостанній сесії парламенту (26 вересня до 6 жовтня 1905 р.), було також нагле внесенє українського посла Романчука і тов.

Коли-ж в останніх місяцях 1905 р. в цілій Австрії розгоріла ся агітація за загальним і т. д. виборчим правом, то всі три згадані українські партії в Галичині і пресою і зборами взяли участь в тій агітації, хоч годі не піднести закиду, що до 28 падолиста національно-демократична партія відповідно до своїх сил за мало звертала уваги на ту агітацію і за мало сил їй віддавала.

В кінці треба зазначити, що в останніх часах заявив ся за загальним і т. д. виборчим правом також „Руслан“, політичний орган посла Барвінського і невеличкого гуртка його політичних одиумців.

Також галицькі москвофіли заявили ся за загальним і т. д. виборчим правом, одначе для його здійсненя нічого не зробили.

У своїй промові з 28 падолиста бар. Гавч зробив що до рівности виборчого права застереженє, що правительственный проєкт опреть ся не на абсолютній рівности, тільки візьме на увагу податкову силу, ступінь культури й заслуги для держави поодиноких народів. Не треба довго розводити ся, аби доказати, що таке становище австрійського президента міністрів теоретично зовсім неоправдане. Під податковою силою бар. Гавч розуміє тільки безпосередній податок. Тільки-ж своє матеріяльне становище, завдяки якому дідич, фабрикант чи купець платить безпосередній податок, завдячує він не своїй власній праці, лише праці тих пролетаріїв,

¹⁾ »Дѣло«, ч. 20 з 7 лютого 1888 р.

яких податкову силу бар. Гавч ставить нижше податкової сили їх роботодавця, витворюваної ними-ж самими; далі коли брати під увагу податкову силу, то не вільно забувати про посередні податки, оплачувані кожним консументом, отже бідними задля їх числа в багато більшій мірі, як богатими, — податки, якими консумент оплачує і безпосередній податок продуцента; в кінці не вільно забувати, що бідні платять не в міру більший податок крові, як багаті, загально беручи тому, бо їх більше, як багатих, а індивідуально, бо ремісник, селянин, робітник служать у війську три роки і повнять найтяжшу службу, а член „висших“ кругів суспільности служить тільки рік і його служба не в міру легша. А ступінь культури? Чи се така заслуга пануючої нації, що вона всіма способами грабила підбиту націю, аби награвленим добром збільшити свою культуру, щоб за ту заслугу признавати їй на все упривілейшоване становище? В кінці заслуга для держави... Очевидно, кому держава давала як найбільше змоги розвивати ся, навіть дозволяла грабити інших для свого розвитку, той у власнім своїм інтересі був також підпорою держави, отже рахунки з обох сторін вирівнані і нема найменшого оправданя звертати на них увагу, коли хочеть ся оперти державний лад на справедливійших основах.

Та бар. Гавч і сам здоров знає, що його „теорія“ не має ніякого оправданя, але що-ж, коли вона йому потрібна, аби заспокоїти дотеперішні підпори правительства й оправдати себе, коли на користь тих підпор правительства будуть і при заведеню загального і т. д. виборчого права ограблені ті, що були ограблювані доси.

А для Українців у Галичині „теорія“ Гавча значить, що новий виборчий закон має бути так сконструований, аби не нарушити польського „стану посіданя“. На підставі теперішньої виборчої ординації Галичина у всіх п'ятьох куріях вибирала до парламенту 78 послів. В цілій Галичині, як звісно, дідичі Поляки, міста спольщені, так що перші три курії для Українців зовсім пропаші й українські послы могли бути вибрані тільки в четвертій і пятій курії в східній Галичині. Але й тут завдяки посереднім виборам і звісним далеко й широко виборчим шахрайствам та тероризмови галицької адміністрації, в якій стільки й клопоту, аби всіма силами піддержати польсько-шляхотське пановане в краю, послами українських селян та робітників виходили звичайно польські дідичі

та їх політичні однодумці, так, що число українських послів із Галичини до австрійського парламенту звичайно не доходить й до десяти, а й між ними половина вибрана звичайно тим самим способом, що й польські дідичі, в характері правительственных кандидатів. Значить, доси репрезентували Галичину в австрійськiм парламенті майже самі Поляки-консерватисти й їх парламентарний клуб „Коло польське“ мав рішачий вплив на парламентарне життя.

Виборча реформа очевидно „Колу польському“ зовсім не на руку і воно доки могло, старалося всіма силами не допустити до неї. Так пр. на передостанній сесії парламенту (вересень-жовтень) голосувало воно против нагlosti внесення у справі заведення загального і т. д. виборчого права. Коли-ж стало ясно, що виборчої реформи нічим уже не спиниш, „Коло польське“ почало робити заходи, аби виборча реформа не пошкодила польському „стану посіданя“. Авдієнції польських магнатів у цісаря, особисті звязки на цісарськiм дворі, позакулісові торги в бар. Гавчом, впливи в міністерствах, — всі можливі шляхи були використані для того, аби ратувати польськiй „стан посіданя“ в Галичії перед Українцями. Фрази Гавча про податкову силу, ступінь культури та заслуги для держави, укована мабуть умисне для ратованя „Колу польського“, дуже Полякам придала ся, хоч очевидно вони вміють її також ігнорувати, де їм сего потреба.

Польські заходи в справі виборчої реформи мають ціль 1) виторгувати для Галичини як найбільше мандатів, 2) постарати ся, аби як найбільше галицьких мандатів дістало ся в польські руки. Добиваючи ся як найбільше мандатів для Галичини, жадають вони, аби число галицьких мандатів відповідало числу галицької людности, не хочучи й чути нічого про податкову силу, ступінь культури та заслуги для держави. Галицька людність творить коло 28% людности Австрії і на тій підставі „Коло польське“ й польська шовіністична праса („Słowo polskie“ і т. п.) жадають для Галичини 120 посольських мандатів (28% від 425). І коли вірити найновішим звісткам, то польські заходи не лишають ся без успіхів, бо правительство мало рішити ся побільшити число членів парламенту на 440 і дати Галичії 90 мандатів, а за те зредувати число мандатів Буковини, Дальмації, Трієсту і Країни.

Фраза Гавча, несправедлива в відношеню Галичини до інших країв Австрії, стала нагло справедливою, коли ходить о розділ галицьких мандатів між Поляків і Українців. „Słowo polskie“

(ч. 562), опираючи ся на тім, що в Галичині польська людність (до Поляків зачислені, очевидно, й жиди) творить 55%, українська 42%, польські безпосередні податки (очевидно разом із жидівськими) 79%, українські 29%, середня і висша освіта у Поляків (разом з Жидами) 80%, у Українців 20%, вираховує, що Українцям на 120 галицьких мандатів, яких на його думку повинні домагати ся Поляки для Галичини, належить ся 24, отже мало що більше над $\frac{1}{5}$. Подаючи ті обчислення що-до людности, податкової сили та освіти виключно на одвічальність всепольського органу, все таки треба завважити, що вони виглядали би зовсім не так корисно для Поляків, коли-б жидівську людність, жидівську податкову силу і жидівську освіту покласти окремо. Ажже Жидів у Галичині 811.000, в їх руках увесь найже галицький промисл і торговля, які дають не аби яку „податкову силу“, коли брати під увагу безпосередні податки, і до шкіл горнеть ся жидівська людність незвичайно. Зрештою до жидівської справи вернемо ще далі.

Та не тільки польська шляхта і всепольський орган „*Slowo polskie*“ горячо прихияють ся до „теорії“ Гавча, коли ходить о Українців, ні! Ту саму „теорію“ хоче приложити до Українців також „*Kurjer lwowski*“, орган польських „людовців“ (польська селянська партія радикально-демократичного напряду), які останніми часами і в галицькій соймі і в австрійській парламенті і в пресі і на публичних зборах виступали дуже горячими прихильниками загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права і були побіч польської соціальної демократії одинокою польською партією в Галичині, яка від довшого часу виступала з тим постулятом. Але й у „людовців“ рівне виборче право не сьміє бути рівним для Українців і „*Kurjer lwowski*“ в статі „*Ile nam się należy mandatów*“ (ч. 332) також прикладає до Українців „теорію“ Гавча, тільки робить із неї прихильніші для Українців виводи, як „*Slowo Polskie*“, бо признає їм $\frac{1}{3}$ галицьких мандатів. Так виглядає „рівне виборче право“ у найкрайнійших галицько-польських демократів, коли ходить о те, аби зберегти польський „стан посідана“, набутий наслідком грабіжи польської шляхти!

Поставивши принцип збереження польського „стану посідання“ перед Українцями, треба було придумати відповідний спосіб до сего. Тут виринули два проєкти: „Коло польське“ хотіло-б задержати посередність виборів для Галичини і при помочи від-

даної польсько-шляхотській справі галицької адміністрації старалися, аби як се їй удавалося доси, послами українського народу виходили Поляки, послами селян та робітників дідичі. Такий спосіб був би для „Кола польського“ вигідний не тільки з національного, але і класового боку, бо забезпечував би не тільки польській „стан посідання“, але також рівночасно „стан посідання“ польської шляхти.

Одначе посередність виборів не припала до вподоби різним польським демократам, між иньшими і „людовцям“. По що — говорять вони — забирати Українцям мандати виборчими „штуками“, насилуванем законів, коли можна а аконно забезпечити польській „стан посідання“, вистаравши ся при укладаню нового виборчого закона такий поділ виборчих округів, щоб округів із польською більшістю було на стільки більше від округів із більшістю українською, на скільки більше має бути польських мандатів від українських. I honogowo i zdrowo... А зробити, очевидно, все можна, і коли в західній Галичині поробити менші виборчі округи, як у східній, а при тім із усіх галицьких міст і деяких місточок поробити окремі виборчі округи, то польській „стан посідання“ можна забезпечити.

І коли вірити найновішим донесеням, то правительство мало рішити ся на проєкт польських демократів і не заводити посередности, тільки допомогти Полякам поділом виборчих округів, що буде про людське око і справедливійше, коли тимчасом посередність виборів як несправедливий виїмок занадто била би в очи, і для польського „стану посідання“ безпечнійше, бо легше добити ся внесеня такої виїмкової постанови, як посередність виборів, ніж нового поділу виборчих округів. А ще їй те треба мати на увазі, що против посередности виборів виступила би різко галицька і вся австрійська соціяльна демократія, яка ледви чи буде протестувати против несправедливого для Українців поділу виборчих округів, бо чим більше буде міських виборчих округів, що з огляду на спольщенє міст було би шкідливе для Русинів, тим дїльше для соціяльної демократії, партії *par excellence* міської.

В звязку з виборчою реформою до австрійського парламенту виринув також не нияшній уже всепольський проєкт відокремлення Галичини, пропагований при кінці 90-их років 19 в. у льондонським соціялістичним журналі „Przedświt“, головно польським публіцистом Студніцким, що п. н. „Wyodrębianie Galicyi

видав окрему студію, в якій доказує, що Галичина тільки тоді розвинеться економічно, коли матиме в Австро-угорській державі таке менше більше становище, як Угорщина. Не входячи в теоретичну дискусію в справі відокремлення Галичини, — може се зроблю пізнійше, — вазначу лише, що сей проєкт по довгих теоретичних дискусіях у польській публіцистиці увійшов у програму всепольської партії, хоч і польські „людовці“, а навіть польська соціална демократія не мають у принципі нічого против нього; тільки домагають ся для його виконання спеціальних умов.

Бояли ся, що при новім виборчім законі Українці через австрійський парламент зможуть мати більший вплив на галицькі справи, провідники „Кола польського“, а також „Słowo polskie“ заговорили знов про відокремлене Галичини, аби таким робом відібрати австрійському парламентови вплив на галицькі справи. „Słowo polskie“ висловило думку, що „Коло польське“ повинно під теперішню хвилю домаги ся або 120 мандатів до парламенту для Галичини, з того 24 мандати для Українців, або, коли правительство на се не згодить ся, жадати відокремлення Галичини. На се відповідає „Kurjer lwowski“ (ч. 339, „Równouprawnienie polityczne, czy wyodrębnienie Galicyi“): „Ми постуляту відокремлення Галичини за ніяку ціну мандатів у парламенті не думаємо вирікати ся, одначе вважаємо кінечною умовою відокремлення Галичини заведенне загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права до галицького союзу“. Таке саме менше більше становище в справі відокремлення Галичини займає і польська соціална демократія. Тільки, завважимо „людовця“, коли „рівне виборче право“ до галицького союзу має бути для Українців таке саме „рівне“, як до парламенту, то відокремлене Галичини і на умовах „людовців“ було би національною згубою для галицьких Українців.

Із нагоди виборчої реформи набрала для Галичини актуальности також квестія жидівська. Галицьких Жидів, як звісно, урядова статистика причисляє до Поляків, фабрикуючи таким робом польську більшість у Галичині. Се при укладаню нового виборчого закона і при поділі виборчих округів матиме такий наслідок, що Поляки дістануть забезпечене відповідно більше число мандатів. Борюючи ся против такого змайоризованя Поляками при помочи Жидів, Українці мусять домагати ся окремих жидівських виборчих округів, що й підніс у своїй промові підчас дебати над заявою

Гавча з 28 падолиста український посол Романчук, який перший виступив публично з домаганем окремих виборчих округів для Жидів. Одначе таке домагане лежить не лише в інтересі Українців, а також в інтересі Жидів, по крайній мірі галицьких і буковинських, які хоч творять окремий національний тип, при теперішнім стані річий не могли-б вибрати своїх репрезентантів і мусіли би задовольняти ся заступництвом Поляків, Українців або тих зпольщених Жидів, які евентуально були-б вибрані в ласки Поляків чи Українців. Та підносячи справу окремих виборчих округів для Жидів, доходимо вже до питання про нетериторіяльну автономію і загалом до питань, якими займатися має охоту хіба той, хто шукає правди на землі, а не той, хто хоче тільки спокійно, без великих клопотів панувати. І тому австрійське правительство, можна певне сказати, не зробить окремих жидівських виборчих округів. Куди йому тай загалом куди якому-будь правительству шукати правди на землі?...

Яке-ж становище супротив виборчої реформи займають галицькі Українці? Що всі українські партії домагають ся загального, безпосередного, рівного і тайного виборчого права, про се вже говорено; остає ще тільки сконстатувати, що не так їм ходить про розділ мандатів між Галичину і решту країв Австрії, як про справедливий розділ галицьких мандатів між Поляків і Українців. Зовсім справедливо виступають вони против згаданої „теорії“ Гавча і домагають ся для себе мандатів відповідно до числа української людности в Галичині. І в останніх часах, коли звісні стали польські заходи ввєднати у правительства або посередність виборів для Галичини або забезпечене польського „стану посідання“ відповідним поділом виборчих округів, повстав між українською людністю незвичайний вічевий рух для запротестованя против сих польських заходів, із домаганем безпосередности виборів та справедливого поділу мандатів. Для характеристики того руху досить сказати, що доси відбуло ся в українській часті Галичини коло 100 великих віч, а крім того багато менших зборів по громадах. Майже на всіх зборах піднесено думку, що коли-б мимо протесту українського народу правительство в укладаню нового виборчого закона пішло на руку польським верховодам, то на се треба відповісти загальним аграрним страйком, зверненням против польських дідичів.

В тім вічевім руху найбільшу участь бере українська на-

ціонально-демократична партія, яка з усіх українських партій має найбільше матеріальних засобів, потрібних до такої діяльності. Тільки способи, якими проявляє вона свою діяльність, годі акцентувати без застережень. Так пр. видала вона „Маніфест до всіх Русинів галицької землі“¹⁾, який зачинаєть ся словами: „Настала для нас переважна хвиля. З Відня надійшла вість, що за волю Монарха дотеперішнє виборче право має бути скасоване“ — і т. д. Читаш і сам собі не віриш, чи се маніфест національно-демократичної партії, яка все і всюди хоче грати ролю єдиноспасительної партійної організації на галицькій Україні, чи може видобутий з архіву який маніфест галицьких Русинів із 1848 р.! Бо те „чисто народне“ „З Відня надійшла вість“, якого темний мужик уживає в своїх „політичних“ розмовах, у яких його доля залежить тільки від Господа Бога і від Відня, і ще більше та легенда про „волю Монарха“, від якої залежить добро цілої держави, легенда, в яку так твердо вірить темний мужицький загаль, — усе те ніяк не вказує, що се маніфест сучасної політичної партії, а не якесь „послание“ галицьких Русинів із 1848 р. до „меншого брата“. Так то на початку 20-го віку, в році побідної російської революції бореть ся за народні права українська національно-демократична партія, утверджуючи в народі найгірші династичні традиції. І се називаєть ся осьвідомлюванем народу!

Тай загалом сама правительствена обіцянка виборчої реформи збудила в українській національно-демократичній опозиції вже стільки офіційних інстинктів, стільки подяк правительству, династії і „всім сьзятим“, що аж лячно стає подумати, що то буде опісля, коли обіцянка правительства вже буде адійснена. Одиноким оправданем може тут бути хіба те, що недалеко від української національно-демократичної партії втікла й австрійська революційна соціяльна демократія.

А тимчасом варта би і робітницькій класі, від імени якої виступає соціяльна демократія, і галицьким Українцям придивити ся справі виборчої реформи з меншим ентузіазмом і з більшою дозою тверезости та холодної розваги.

Галицький сейм, зложений із 160 членів, з чого 11 (ректори львівського та краківського університетів та львівської політехніки

¹⁾ „Діло“, ч. 267 з 13 грудня 1905.

і 8 єпископів) засідає в ній на підставі свого урядового становища, а 149 вибирають чотири курії (перша 44, друга 3, третя 28, четверта 74 мандати), аналогічні до перших чотирох курій у австрійським парламенті, так що українська людина могла би вибрати своїх послів тільки в четвертій курії в 48 повітах східної Галичини з українською більшістю, коли-б не посередні вибори і не виборчі „штуки“ галицької адміністрації, завдяки яким у теперішнім соймі засідає тільки 13 українських послів, тай то чотири з них вибрані против волі народу в характері правительствених кандидатів, а зрештою заступають українських селян польські дідичі, — зачав свою сегорічну осінню сесію, яка тревала від 10 жовтня до 24 листопада 1905 р., маніфестацією, яка мала на цілі задокументувати, що східна Галичина, се нерозривна часть Польщі, колишньої і будучої польської держави. Привід до тої маніфестації дала звісна справа Вавелю.

Вавель, старинний замок польських королів у Кракові, переміненний австрійським правительством на військові казарми, ухвалив галицький сойм підчас попередньої каденції (1895—1901) коштом краю відкупити від воєнного скарбу, відреставрувати і подарувати австрійському цісареві Францови Йосифови I, „королеви Галичини і Володимирії разом із вел. князівством краківським і князівствами ообвєвцієвським і заторським“ від імени краю на резиденцію. Голос українського посла дра Окуневського, який запротестував против того, аби гроші українського народу, складані в краєвих податках, ішли на цілі історичної Польщі, очевидно не поміг нічого. Тимчасом Вавель відреставровано а „король Галичини і т. д.“ відручним письмом із 30 мая 1905 р. висланим до намісника Галичини відновив свій дозвіл із 1897 р., аби Вавель коштом краю перемінено на його резиденцію. Краєвий Виділ у відповідь на се відручне письмо вислав на руки намісника подяку і при отвореню сойму краєвий маршалок предложив ту кореспонденцію соймови. Підчас тої інформаційної промови маршалка, закінченої окликом на честь „Najmiłościwszego naszego Cesarza i króla“, всі польські послы повставали зі своїх місць і били оплески; українські послы для завзначеня протесту від імени українського народу против заходів надати східній Галичині характер нерозривної части Польщі, чого синонімом має бути між иньши відновленє Вавелю і подарованє його на королівську резиденцію остали на своїх місцях. А коли опісля в посеред польських п

слів вийшло внесене, аби сойм вислав до цїсаря депутацію, яка особисто подякувала-б йому за ту ласку, український посол др. Олесницький відчитав іменем усіх українських послів протест против того, буцїм то подарувати Вавель цїсареві на резиденцію в бажанем цілого краю, бо на правду український нарід у Галичині зовсім того не бажає, і протестує против того, щоб східну Галичину вважати частиною Польщі. Депутацію очевидно вибрано і вона вже зложила свою подяку.

Справа з Вавелем показує, як шляхотсько-польська більшість галицького сойму без найменшого сорому грабить гроші українського народу на цілі історичної Польщі, хоч для українського народу сойм ніколи не має грошей, а далі, як прихильники ідеї історичної Польщі від моря до моря роблять усі можливі заходи, аби „получити польську минушість із теперішністю“ і хоч у формі резиденції галицького короля на Вавелі дістати санкцію на право вважати східну Галичину частиною Польщі. І сего не треба забувати, що там, куди звернула ся шляхетська польська більшість галицького сойму для санкції своїх претенсій, зігноровано протест українського народу і прийато Вавельську резиденцію неначе горяче бажанє цілого краю.

Протест українських послів у тій справі, приянати треба, був одним із яснійших моментів у історії дуже бідних на акти горжанської відваги, а за те богатих на рутенську льобльність та безпринципність українських парламентарних актів. Але й тут не обійшло ся без „ідолопоклонства“. Провідники української національно-демократичної партії на зборах, скликаних із того приводу поспішили ся побіч заяви солідарности в виступом послів зложити ще „заяву подиву і подяки etc. etc.“ для посла Олесницького за його „геройську etc. etc. оборону прав української нації“. Не вже сповненє обовязку видасть ся нашим людям таким недосяжним героїством, що за нього треба співати пєани і вінчати лавровими вінцями!

Польсько-шляхотська більшість галицького сойму любить бавити ся в аграрні „реформи“. До закона про рентові оселі, який робить властителя рентової оселі протягом 50 років невільником набутої землі, наймитом на ній для крайової кредитової інституції і послушним виборчим скотом у руках шляхетсько-польської крайової адміністрації, до закона про бюро посередництва праці, які мають достарчити для польських дідичів дешевого робітника

і страйколома, додав галицький сойм у останній сесії нову „реформу“, директиву кравому Банкови, удержуваному за кравні податкові гроші, отже й за гроші українського народу, що тільки тоді має уділювати позички на парцеляцію великої земельної посідости, коли та парцеляція не тільки що не зменшить, але ще збільшить польський „стан посіданя“ у східній Галичині. Звісно, так ясно і просто сего сойм не сказав, хоч тоді щирість його була б гідна похвали, тільки обвив той наказ у фрази ухвали „для добра краю“. Ухвалено, що кравий Банк тільки тоді може дати позичку на парцеляцію, коли буде предложений парцеляційний плян, затверджений Надзорною Радою Банку, а парцеляційний плян тільки тоді може бути затверджений, коли при парцеляції остає із великої земельної власности „фільварок“ і коли із парцеляції повстануть переважно самостійні господарства.

Що се значить? В цілій Галичині розвиваєть ся від довшого часу живий парцеляційний рух, т. є. селяни розкупувають між себе велику земельну власть. В західній Галичині сей процес найже вже кінчить ся, у східній що йно на добре почав ся. Але „польська земля не сьміє перейти в українські руки!“ голосять польські політики, які польською землею вважають велику земельну власність у східній Галичині, скроплену потом; і кровю багатьох поколінь українського народу, загарбану польськими королями і роздаровану польській шляхті та українським ренеґатам. Тої „польської землі“ не сьміє навіть за гроші дістати український селянин, якого батьки і діди робили на ній важку панщину, та „польська земля має перейти в руки польських селян із західної Галичини, які мають закордонізувати східну Галичину і допомогти їй до щастя остати на віки частиною Польщі. І в тій цілі галицький сойм хоче, аби з великої земельної власности оставав ненарушений „фільварок“, із своїм власителем — збанкротованим польським дідичем, оборонцем польщини на „східних окраїнах“, і з усіми політичними привілеями, привязаними до великої земельної власности; далі хоче галицький сойм, аби з великої земельної власности повставали самостійні господарства, т. є. аби купували заході в західній Галичині польські селяни, бо-ж місцевий український селянин не купувати-ме самостійного господарства, тільки швидше докупив би собі кусень землі до своїх статків. Так хоче галицький сойм і тільки тим каже давати позичку із кравого Банку, хто сповняти-ме його волю. А український селянин, коли за-

хоче докупити собі кусень землі, не дістане позички із грошей, які він сам зложив у податках, ні!

Д. 22 червня 1867 р. галицький сейм ухвалив закон, що ві всіх середніх школах Галичини має бути викладова мова польська; середні школи з українською викладовою мовою може правительство закладати тільки за дозволом галицького сейму. І сей закон обов'язує до нинішнього дня, хоч стаття XIX основних законів державних із 12 грудня 1867 р. постановляє, що „в краях, заселених кількома народностями, публичні наукові заклади повинні бути так уряджені, аби без уживання примусу до науки другої краєвої мови кожда з тих народностей одержала потрібні способи до науки на своїй рідній мові“, хоч юридичний принцип каже, що *lex posterior derogat priori* і хоч краєві закони не сьміють іти в розріз із законами державними. Чи не гарна ілюстрація пропасти між теорією і практикою?

І на підставі згаданого краєвого закону, який ще 12 грудня 1867 р. повинен би був перестати обов'язувати, сейм дав дозвіл на закладаня середніх шкіл із українською викладовою мовою. І санкціонував той закон українську викладову мову в нижших чотирьох класах академічної гімназії у Львові. І за сім літ (1874) академічна гімназія дістала українську викладову мову ві всіх класах. І се була перша українська гімназія. Другу заложено в Черемислі по впливі 13 літ (1887 р.), третю в Коломиї по 5 літах (1892 р.), четверту в Тернополі по 6 літах (1898 р.), нарешті п'яту в Станиславові знов за 7 літ (1905 р.). А тимчасом Поляки дістали від правительства 47 середніх шкіл. А коли в останній сесії українські послы домагали ся чотирьох нових середніх шкіл із українською викладовою мовою, сейм, обурений такою „хамською ненаситністю“, перейшов над їх жаданнями до денного порядку. А коли українські послы зажадали знесеня згаданого краєвого закону й ухваленя нового, виробленого ними, на основі рівноправности обох націй в справі середніх шкіл, сейм боронячи по героїськи польського „стану посіданя“, перейшов над їх жаданем до денного порядку.

І стало ся се в році шкільного страйку і боротьби за польську школу в російській Польщі, боротьби, якою Поляки домагали ся того, чого не хотять дати Українцям, де мають власть, — у році, в яким Поляки на полі шкільництва більше дістали від самодержця всеросійського, як Українці від „єдиного польського сейму на землях Річипосполитої“...

Становище польської шляхти в справі виборчої реформи звисне вже з огляду боротьби за реформу виборчу до австрійського парламенту. Та в галицькій соймі, де вона одиноким паном, її становище, природна річ, іще міцнійше і висадити її з нього незвичайно важко. Два роки держали польсько-шляхотські послы в адміністраційній комісії внесена: посла Стапінського (польський „людовець“) на заведення загального і т. д. права голосованя і посла Олесницького на заведення пятої курії для тих, що доси не мають права голосованя до сойму та на непосредність у четвертій і пятій і тайність виборів ві всіх куріях, — аж на останній сесії видобули їх на те, аби перейти над ними до денного порядку. За те поручив сойм кравому Виділови виготовити проєкт виборчого закона з розширенем виборчого права на тих, що його доси не мають. Загально говорять, що те „розширене“ вийде в формі пятої курії, аналогічної до пятої курії при виборах до парламенту, а се значить, що кілька нових шляхтичів завдяки посередности виборів прийде до сойму заступати найбільшійших...

Підчас соймової сесії відбували ся у Львові й по иньших містах чимало публичних зборів із жаданем загального і т. д. виборчого права до сойму, відбула ся (23 жовтня) також величезна робітницька демонстрація перед соймом, із депутацією до кравого маршалка й до намісника, — тиха, спокійна, соціально-демократична демонстрація, похвалена намісником за спокій і порядок, держаний пятьма стами соціально-демократичних сторожів порядку, але сойм не подав ся і... не подасть ся, доки робітників хвалитимуть їх найбільші вороги за їх поведене...

250 літе другої облоги Львова Хмельницьким (1655 р.) дала польській публиці міста Львова нагоду відсвяткувати нове „національне“ сьвято, память „геройської оборони“ Львова перед Хмельницьким польськими ніщавани і наговорити в пресі і в сьвятоточних промовах масу грубостей на адресу того, перед ким колісся корили ся польські королі й магнати. Що-ж, коли вираючого льва копан осел, то... Що та „геройська оборона“ се був звичайний окуп, се-ж так давно було, що вже забуло ся.

Польський обхід відбув ся у Львові 11 надолета, а 12 надолета відбуло ся велике віче українське — контрдемонстрація против польського обходу, яка, коли учасники зборів вийшли походом на вулицю, дала львівській поліції добру нагоду віднести побіду над безоборонними людьми. Текла кров, були арештовані, може буде й судовий процес...

Та не те хотіло ся піднести, а те, що український обхід був тільки контрдемонстрацією проти польського обходу і нічим більше, що загалом не відсвятковано у нас як слід 250-ліття Хмельниччини, не видано доброї популярної брошури для народу про той період нашої історії, що й до того обходу, який був, спровокували нас тільки польські шовіністи.

Тай хотіло ся згадати про те дивне, дуже дивне становище львівської (польської й української) соціально-демократії. Офіційно вона мовчала, за те д. Семен Вітик видав по польськи відозву, у якій во імя польсько-української згоди запротестував проти польського обходу як против роздування національної ворожнечі, звеличав Володислава IV великим королем, зробив докір Хмельниччині, що не був се свідомий класовий рух (звичайний закид усім народнім рухам, при яких не було соціальної демократії!), вилаяв трохи самого Хмельницького... Дивне, дуже дивне становище. Бо коли соціальна демократія думала справді серйозно виступити в тій справі, то треба се було зробити від імени місцевого заряду партії, або, коли були причини мовчати офіційному органу партії в сій справі, мовчати й не вярвати ся виступом одного, хоч-би й визначного члена партії. А так справді годі зрозуміти, який змісл мала та відозва д. Вітика і ще більше та лайка Хмельницького поруч із похвалами для „великого короля Володислава IV“...

Жіночі збори, скликані до Львова на 3 і 4 грудня 1905 львівським „Кружком українських дівчат“, радили про потребу жіночих гімназій про організацію жіноцтва „Кружком“, вели дискусію над рефератом про еманципаційні стремління жіноцтва і вислухали реферату про події в Росії.

Про потребу жіночих гімназій... Уявляю собі, як видивила-б ся на ту фразу Росіянка, дочка „некультурної“ країни, країни, в якій нема більшого міста без жіночої гімназії, в якій є різні висші наукові курси для жінок, із якої кількасот жінок рік-річно виїждять на студії в заграничні університети, в якій справа спільної науки хлопців і дівчат у низших і середніх школах і справа допущеня жінок в університети се пекуче питанє дня.

Сьогорічна імматрикуляція у львівським університеті, підчас якої відчитувано формулу студентського приреченя тільки по польськи, заставила українських студентів знов виступити — не перший уже раз і мабуть не перший уже раз без успіху — в обо-

рові української мови на університеті, в якій повинна-б бути рівноправність обох краєвих мов, а на правду що-раз більше запановує і в теорії і в практиці польська ексклюзивність. Чи українські студенти приступлять до імантрикуляції в другім терміні, чи скотять далі вести боротьбу за права своєї рідньої мови, годі наперед угадати. По часті пояснює сю справу резолюція, принята на вічу українських студентів правного віділу, дня 14 грудня 1905 р., у якій сконстатовано, що „дотеперішній, т. зв. негальний спосіб веденя боротьби за засноковане культурних потреб українського народа і засноване українського університету у Львові не доведе до бажаних успіхів“ і порішено: 1) покинути дотеперішній спосіб боротьби з меморіялами і петиціями, а ужити найскрайніших способів, які привелили б рішаччі круги до корисного й остаточного поладженя університетської справи; 2) що до способу переведеня заініціованої акції відкликати ся до загалу української академічної молодіжи“.

Наша суспільність так тепер занята справою виборчої реформи, що університетську спустила зовсім з очей. А тимчасом, коли зацитовава резолюція не пусті слова, тільки заповідь діл, то ся справа готова набрати більшої актуальности, як підчас сецесії 1901 р.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Др. Ебергард Фрас. Нарис геології. З третього німецького видання переклав Іван Кревецький. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. І. Ч. 92). Львів, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 112, 8°. Ціна 1·60 кор. Зміст: 1) Задачі геології. 2) Матеріал земної кори. 3) Повстанє скал. 4) Творба поверхні землі. 5) Історична геологія: Архейські формації. Палзойські формації. Мезозойські формації. Кенозойські формації. 6) Зіставленє найважливіших рослинних і звіринних скамешлостей. 7) Перегляд науки про формації. — Отсе перший підручник геології в нашій мові. Автор його, професор університету у Штутгарті, відомий учений, а сама книжечка була видана в відомій серії популярних праць „Sammlung Göschen“. Найважнійше тут — українська геологічна термінологія, яка під теперішню хвилю зробить безперечно немало прислугу також для перших українських видавць за кордоном в обсягу природничих наук. У тексті книжки подано також багато ілюстрацій, які в значній мірі причиняють ся до яснійшого зрозуміння самого викладу і роблять його інтересним не тільки для спеціаліста, але також для ширших інтелігентних кругів.

Др. Іван Франко. Притча про сліпця і хромця. Причинок до історії літературних взаємин старої Руси. (Оддільний оттиск із „Сборника статей по славяновѣдѣнію“. II.). С.-Петербургъ, 1905. Типографія им. Академіи Наукъ. Ст. 28, вел. 8°. — Між творами старого нашого письменника Кирила Турівського є також притча про сліпця і хромця: як здоровий сліпий носив на собі хромого і як вони собі оба помагали (тут — обірвати виноград у господаря, за що ї були покарані). Автор слідить за літературними жерелами притчі і приходить до висновка, що Кирило Турівський перебрав її з жидівських жерел, куди вона знов пошла з різних традицій старинного світа (Греція, Сирія, Єгипет), отже в давних віках на сході, але з настанєм християнства зробила ся незвичайно популярною в різних формах і обігала цілу Европу. Студія дає важний причинок до історії літературних взаємин в Азії й Европі. В.

Богдан Лепкий. Кара та інші оповідання. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. І. Ч. 93.). Львів, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 172, 8°. Ціна 2·40 кор. Зміст: 1) Перша зірка. Ст. 1—9. — 2) Над ставом. Ст. 10—15. — 3) Жертва. Ст. 16—26. — 4) Оповіданє дяка. Ст. 27—33. — 5) Гусій. Ст. 34—39. — 6) Гостица. Ст. 40—49. — 7) Матвій Цапун. Ст. 50—55. — 8) Недала пятака. Ст. 56—59. — 9) Мати. Ст. 60—67. — 10) Настя. Ст. 68—79. — 11) В глухій куті. Ст. 80—101. — 12) Мій товариш. Ст. 102—122. — 13) Кара. Ст. 123—140. — 14) Звичайна істо-

рія. Ст. 141—154. — 15) Іван Медвідь. Ст. 156—167. — В 1898 р. вийшла в Чернівцях перша збірка оповідань В. Лепкого п. н. „З села“. Вона містила 7 оповідань, а що наклад її не був великий, то-ж збірка давно вже вийшла з продажі. Супроти того являла ся потреба другого видання збірки, якого й підіймила ся Видавнича Спілка в отсій власне кжищі, що одначе ріжнить ся цілковито від першого видання. Коли в першій було сім оповідань, у другій є п'ятнадцять, при чім одно оповідане в давній збірці не передруковане (передруковані тут н-ри: 2, 4, 5, 8, 9, 10). Надто є тут оповідання написані спеціально для сеї збірки, як: В глухій кулі, Кара, Іван Медвідь. Оповідання В. Лепкого реал'ні і, прості, повні життя, тому й знаходять багато прихильників між читачами. Наїємо ся, що вони приймуть і нову збірку так само радо, як приймали давнійші.

В.

Осип Маковей, Ярошенко. Історична повість. У Львові, 1905. Накладом С. Горука. Ст. 324, 8°. Ціна опр. 3.60 кор. Відомий наш письменник д. О. Маковей, автор „Заліся“, „Наших знайомих“ і недавно виданого укр.-руської Вид. Спілкою тому „Оповідань“, виступив в останній часі з новим твором — історичною повістю Ярошенко, що була надгороджена тов. „Просвіта“ т. званою Михайловою премією (900 кор.) і друкувала ся в 1905 р. у фелетонах часоп. „Руслан“, а тепер вийшла особною відбиткою накладом д. С. Горука.

Місцем подій у повісті є зразу містечко Серет на Буковині, потім цілий час козацько-польський табір під Хотиним; час — 1621 р. На Серет напав польський загін і забрав у неволю цілу родину Ярошків крім молодого їх сина Микули. По дорозі відбили у них бранців надністриянські опришки і продали татарським ватагам, що йшли походом на Хотин. Микула вибираєть ся відшукати родину. По багатьох пригодах з опришками і козаками дістаєть ся в кінці до козацько-польського табору під Хотиним; тут знаходить батька, якого незабаром польські чури вбивають, потім брата, тестя, а в кінці матір, жінку і сина, та вертає щасливо назад до Серету. В повісті описана також сама битва під Хотиним, заключене мира з Турками і поворот козацько-польських військ до дому.

Коли взяти на увагу історичний підклад повісті, — козацько-польське братане під Хотиним против ворога христ'янської віри — Турків, то у виборі його автором, на нашу думку, не воесім пощастило. Проповідь козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на козацькій зборі на тему: „не треба нам лишати христ'ян (себто польську шляхту) у такіх нещастях, ми повинні їм допомгти, Ляхів гудьмо, та в Ляхами будьмо (ст. 102—103) і ціла акція козаків в імя тої ідеї при рівночасній маловаженю тих козаків тою самою шляхтою, вібраною в сусіднім таборі, а на-решті при формальнім копненю ногою своїх запороських союзників і по заключеню мира з турецьким султаном (так воно пред

ставлено у автора!) ніяк не в силі викликати в українського читача якогось симпатичного настрою ні для самих козаків, ні тим більше для їх наївного гетьмана Сагайдачного. Картин, які підносили би духа і розбуджували в читача висші ідеї, в українській історії не брак, чому одначе автор вибрав такий момент, де козаки виступають польськими підданими і добровільно виконують підданчий обов'язок супротив свого пана, польського короля, а властиво польської шляхти, — годі знати. Хиба що забажав він з'ідеалізувати боротьбу козацтва в ім'я християнської ідеї і виставити йому свідомство християнської покори і вірності?...

Що тикаєть ся технічного оброблення повісти, то й тут авторови не дописало щастє. Найперше лєсує настрої у читача те, що автор кілька разів втручає Микулу в таке критичне положєнє, а якого вийти цілєм видаєть ся майже неможливим. І в читача справді будить ся не мала цікавість у тїм напрямї, та в тїй хвилї одначе приходить йому на думку, що Микула Ярошенко — головний герой повісти і з його смертю мусїла би урвати ся дальша її акція, що одначе супротив того, що перед нами ще багато неперечитаних сторїн книжки, виходить майже неможливим. І читач знає а рїогї, що Микула Ярошенко вийде з халєпи живим, одначе з тим апрїорним знанєм затрачуєть ся в високїй шїрї інтерес до самої повісти. Трохи комічне вражїнє викликує у читача вовчий апетит героя. повісти. Приходить він до опришків, — перша робота їсти, приходить до козаків — те саме, приходить до гєстя у турецький табір — знов те саме, здїбуєть ся з родиною — і знов скорше чим повести матїр до батькового гробу, давай їсти!.. Також характеристика осіб і самого жита на початку XVII ст. переважно невірна. Пригадаємo тільки невдалий опис козацької ради і засуду на нїй бувшого гетьмана Бородавки на смерть (ст. 206 — 207), що живцем нагадує наше нинїшнє віче на провінції, або аналогїю до Давидо-Голїятамахїї старого завіту — сцену між Микулою Ярошенком і турецьким башою на полі за козацькими окопами, де герої повісти звичайним дручком побиває узброєного башу, що в цілою ватагою їде на одного Ярошенка. Непотрїбно також перехрещує автор Кароля Хоткевича на Яна. В загалї ціла повість робить вражїнє літописної хроїки, в якїй автор констатує факти, а не малює їх. Супротив того Кулїшева „Чорна Рада“ не тратить і на дальше дотеперїшнього свого мїсця в українській історичнїй повісти, а новий твір д. О. Маковєя мусїмо зачислити до тих проб повісти в останнього часу, до яких зачислила критика між ин. „Дві долї“ та „Палїя“ Д. Мордовця.

В кінці завначимо велике число друкарських похибок, якї у відбитцї не повинні мати мїсця.

Кр.

Іпполїт Тен. Нариси із старинного свїта. З французького переклав О. Пашук. (Лїтературно-Наукова Бібліотека. С. II. Ч.

118). Львів, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 112, 16°. Ціна 65 сот. Зміст: 1) Плятонова молодіж. Ст. 1—52. — 2) Ксенофонтів похід. Ст. 53—100. — Із блискучими та при тім повними широким знанням й ерудицією, а незвичайно просто й популярно викладаними „Нарисами“ (Essais) Іполіта Тена повинен бути знайомий кожний освічений чоловік, особливо такий, хто цікавиться ся літературою і критикою та її новішим розвитком у Франції. Тен, як відомо, відіграв у тім розвитку дуже значну роль і доси вважається великим майстром реалістичної критики. Власне в дрібних його нарисах (згадаю прим. славний нарис про Бальзака) показується ся його майстерство нераз краще, як у великих працях. Видавнича Спілка, бажаючи познайомити нашу громаду з тими перлинами стилю і думки, подає ось тут переклад двох нарисів, яких темою є волюнтаризм час старинної Греції. В першій нарисі на підставі Плятонових діялогів автор знайомить нас із найкращими типами атенської молодіжні часів Перікла і Сократа, а в другій на підставі Ксенофонтів „Анабази“ показує ту саму грецьку молодіж у авантурничій поході в серце Азії, в битвах, радах та пригодах важкої та небезпечної мандрівки. Обидва нариси творять таким робом одну цілість і ілюструють одну з найцікавіших епох старинної історії. За сими першим випуском піде вибір дальших Тенових нарисів, головних на теми літературно-історичні.

I. Ф.

Олекса Стороженко. Оповідання. IV. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. II. Ч. 119—120). Львів, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 148, 16°. Ціна 80 сот. Зміст: 1) Споминки про Микиту Леонівича Коржа. Ст. 3—119. — 2) Степин Ріг. Ст. 120—145. — З отсим випуском скінчила Видавнича Спілка збірне видане українських творів О. Стороженка, перше в Галичині. Крім нього були вправді ще два збірні видання, але оба в Росії (в Петербурзі, 1862 р. і 1897 р.), у нас мало доступні і мало кому знамі в виїзком кількох одиниць, учених та літератів. Правда, і се видане не повне: до нього не ввійшов драматичний образ „Гаркуша“ (слабий з літературного погляду), одно маленьке оповідане „Вивів дядька на сухеньке“ та три вірші: а) Кури та собака. б) Чоловік та жито. в) Україна (пор. ЛНВістник, 1898, кн. II, ст. 186—195); але досі нема загалом повного видання творів О. Стороженка, та й мабуть не буде швидко, бо не всі рукописи письменника вібрані (прим. досі не друковане його оповідане: Чорт на весіллі). Надто, як кожний наш письменник у Росії, так і Стороженко писав по російськи. Друковані були отсі його російські твори: 1) Братья блявенцы. Романъ изъ быта Малоросіи въ XVIII в. 2) Сочиненіе Петро Сергѣ. Быль XVII в. 3) Стехинъ Рогъ. 4) Видѣніе въ не-свижскомъ замкѣ. Крім того в рукописі полишили ся мемуари автора з його побуту в Вильні, написані по російськи в формі романа п. н. „Былое, но не минувшее“. В нашій виданку надруко-

ване лиш одно оповіданє, перекладене з російського: „*Стешии Ріг*“. Може колись півнійше будуть надруковані ще иньші. Що до самої отсеї книжечки, то звертаємо на неї увагу всіх Січій. В „Споминках про Микиту Леонтівича Коржа“ описує автор ріжні сторони житя Запорожців перед зруйнованєм Січі та й саме зруйнованє. З сього оповіданя можуть проте члени Січій найкрасше познайти ся з тою історичною традицією, якої память мають піддержувати та розвивати наші новітні Січі. **В.**

Твори Григорія Квітки-Основьяненка. Том другий. (Виданє Товариства „*Просьвіта*“. Руска письменність, II, 2.). У Львові, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 552, 16°. Ціна 1 кор. — В Галичині було доси лиш одно збірне виданє творів Квітки (Руска Бібліотека Онискевича, т. II), у Росії три (Куліша, Харківського земства, й Йоганзона в Київі). Одначе в порівнаню з теперішнім виданєм Онискевичове було не повне, бо в ньому не було отсих творів: а) Божі діти. б) Щира любов (повість). в) Супліка до пана Іздателя. г) Листи до любезних земляків. В отсім томі крім вичислених надруковані ще оповіданя: 1) Перекотиполе. 2) Пархимоє свіданє. 3) На пушанє як завязано. 4) Купований розум. 5) Підбрехач. Надто: Лист до Шевченка і чотири драматичні твори: 1) Шельменко волостний писар. 2) Шельменко денщик. 3) Сватанє на Гончарівці. 4) Щира любов. Впорядковані твори хронологічно, а менше зрозумілі слова пояснені в примітках при кінці книжки. Велика дешевість книжки дає можливість кождому набути її. **В.**

Ілюстрований народний календар товариства „*Просьвіта*“ на рік звичайний 1906. (Видавництво товариства „*Просьвіта*“. Ч. 308—309). Львів, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ціна 1 кор. — Сей календар вирізняєть ся тим від цілого ряду иньших, що побіч звичайної календарської части та інформацій (деколи хибних, бо застарілих) містить у просьвітно-господарським відділі багате ріжнородних статей на економічні теми, і то таких, яких значінє не мине в кінцє року, але які й по кількох роках можна буде читати з користю. До таких належать статі про молочарство, годівлю дробу, управу ярин, годівлю кріликів, парцеляцію, шовківництво, торговлю покладками і ин. Можна бажати, щоб і дальше сей календар був ведений у сїм напрямі. За те літературна часть сїм разом дуже скупа, та й з тим можна погодити ся, тямуючи сумні досьвіди роблені з тою частю по иньших календарях. **В.**

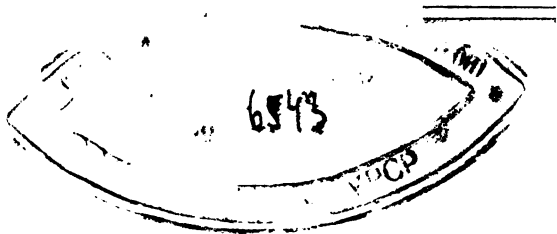
Коляди або пісни на Роджество Христове. (Видавництво Чина с. В. В. Кн. XXVI). Жовква, 1905. Печатня ОО. Василян. Ст. 80, 16°. — Коляди, співані у нас по церквах, а дуже часто й по домах (колядки для відріженя називають ся „світськими“ колядами), мають уже свою доволі поважну літературну історію, бо повстанє їх належить до XVIII, а по части до XVII ст. Се твори

літературні, дуже часто перекладені або утворені на позичені мотиви, які протягом часу набрали великої популярності між народом і нині нема села у нас, де би не знали їх. Перший раз зібрано їх і видано ще 1790 р. у Почаєві, разом із иньшими духовними піснями у збіснїм „Богогласнику“. Від того часу видань було дуже багато, але новїшнї виданя маловартнї тому, що кожнїй видавець поправляв їх по своїому і то дуже часто на гірше, а не на лїпше. До чоґо доходили тут довільности, можна перекопати ся, порівнявши перше виданє почаївського Богогласника з другим львівським (1886 р.), укладаним якимось цілковитим недотепою, що познїював не лиш поодинокї слова, але цілі реченя, а навїть цілі строфи! Правда, і народ зміняє часто або перекручує поодинокї вирази в колядах, не розумїючи їх (коляди уложенї в літературнїй мовї XVIII ст., макаронїчнїй), але тих змін не багато, вони не важнї, таї нарештї се що иньше, коли текст зміняє простий чоловік несвідомо, а иньше, коли се робить свїдомо видавець, маючи побічнї цілі при тім. Отсей збірничок належить власне до останнїх. Його впорядчик каже, що коляди „поукладанї таким явком, що часом декуди годї достоту розібрати, про що йде в них бесїда, а декуди й нема нїякої мудрої гадки. Змушенї... взяли ми й зїбрали деякі коляди, поправили потрохи, що дало ся, і так пускаємо їх в свїт між людий“. Та замїсть поручити діло свїдущому чоловікови, з поетичним таланом, що потрафив би коляди по просту змодернїзувати, переклавши їх на теперїшню живу літературну мову, впорядчик узяв ся сам за роботу, змінючи поодинокї слова, то додаючи їх декуди, то викидаючи, при чїм попускав часто і ритм і ритм і наслідком того мельодїю. Та найцікавїйше, що впорядчик (очевидно духовнїй, бо збірничок носить митрополїчу апробату) допустив ся таких поправок, які ледви чи можуть знайти оправданє з доґматично-католицького становища, прим.:

Спїшіть к Воплощеному
Богу всиновленому (кол. 28).

Всиновленїй значить адоптованїй — в усякїм разї досить незвичайне розумїне доґми про відносини Отця до Сина! Подолаванї в збірничку також деякі коляди новоутворенї, але їх автори не вказанї. Кілька коляд при кінці зїбки додано таких, „які по церквах не випадало-б співати“ (Ангел пастирям мовив (чому?), Витаї Ісусе з Пречистой Дїви зроджений (нова), В яслах лежить, Нуте, нуте, братя, сусїди), як каже впорядчик, одначе сього вислову не підпирає нїякими аргументами. З технічного боку виданє дуже гарне і мало би свою вартість, яби було точнїм передруком ориґіналу або перекладом, а не довільно поправляваним виданем.

B.

Нові книжки.

(Деякі будуть обговорені в дальших книжках Л. Н. В.).

Евген Мандичевский. Судьба (оповідання). Тернопіль, 1906. Ст. 100, 8°. Ціна 1*60 кор.

Алібаба і сорок разбійників, казки з Тисяч і одної ночі. Том II. Львів, 1905. Ст. 120, 16°. Ціна 50 сот.

Отаман, календар для народу на рік звичайний 1906. Коломия, 1905. Ціна 64 сот.

Календар щастя на рік 1906. Чернівці, 1905. Ціна 50 сот.

IV-та Симфонія (про повну оркестру), музика Михайла Вербицького, на фортеп'яні вложив Денис Січинський. Станіславів, 1905. Ціна 2*50 кор.

Тарась Шевченко. Назарь Стодоля. Драма на 3 дії. (Видавництво „Викъ“. Ч. 50). У Києві, 1905. Коштомъ кныгарни „Кіевской Старини“. Ст. 73, м. 8°.

Тарась Шевченко. Думки та писни Кобзаря. (Видавництво „Викъ“. Ч. 49). У Києві, 1905. Коштомъ кныгарни „Кіевской Старини“. Ст. 113, м. 8°.

Василь Стефаныкъ. Оповідання. С.-Петербургъ, 1905. Ст. 213+II+портрет, 8°. Ціна 70 коп. (на крацім папері 85 коп.).

Л. Яновська. Оповідання. (Видавництво „Викъ“. Ч. 17). У Києві, 1905. Ст. 320, 8°. Ціна 75 коп. (на крацім папері 1 р. 25 коп.).

Днипрова Чайка. Чудный. Оповідання. (Видавництво „Викъ“. Ч. 48). У Києві, 1905. Коштомъ кныгарни „Кіевской Старини“. Ст. 66, м. 8°. Ціна 7 коп.

Якъ мы боронылыся одъ холеры. Оповідання Грыцька Коваленка. (Видавництво „Викъ“. Ч. 51). У Києві, 1905. Коштомъ кныгарни „Кіевской Старини“. Ст. 35, м. 8°. Ціна 2 коп.

Адміністрація Л. Н. Вістника просить передплатників, щоби при плаченю передплати уживали чеків Видавничої Спільки (ч. 863.543), а не чеків Товариства ім. Шевченка (ч. 853.539) і тільки таких посвідчень чекових, на яких є печатка Л. Н. В.

8420

ГРОМАДСЬКЕ СЛОВО

ЩОДЕННА

ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМІЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА
ПОЧНЕ ВИХОДИТИ В КИЇВІ З 1 СІЧНЯ РОКУ 1906.

Ціна на рік 4 карб., на пів року 2 карб., на 3 місяці 1 карб.,
на 1 місяць 50 коп. з пересилкою.

За кордон на рік 9 карб., на пів року 4 карб. 50 коп.

„Громадське Слово“ виходити-ме що дня, окрім понеділків та після свят. Перші числа „Громадського Слова“ вийдуть у грудні. Передплатники „Громадського Слова“ на р. 1906 відбирати-муть усі числа, що вийдуть до 1 січня, нічого не доплачуючи. Адреса редакції „Громадського Слова“ — у Києві, Михайловська ул., ч. 10.

Видає ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО. Редактор ФЕДІР МАТУШЕВСЬКИЙ.

НОВЕ ЖИТТЯ

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

ПОЧНЕ ВИХОДИТИ З СІЧНЯ Р. 1906.

Ціна з пересилкою на рік 6 карб.; за кордон 8 карб. 50 коп.

Окремо книжка коштує 75 коп.

„Нове Життя“ містити-ме твори красного письменства (поезії, оповідання, повісти, драматичні твори), наукові й публіцистичні статі, огляди політичного і громадського життя на Україні й поза її межами і т. и. Виходити-ме що місяця книжками по 10 аркушів друку. Адреса редакції „Нового Життя“ — в Києві, Михайловська ул., ч. 10.

Видає ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО.

Редактор СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

А К О Р Д И

АНТОЛЬОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ВІД СМЕРТИ ШЕВЧЕНКА ДО НАЙНОВІЙШИХ ЧАСІВ

під редакцією Дра ІВ. ФРАНКА, з ілюстраціями Ю. ПАНЬКЕ

Люксусове видане, по ціні 6, 7'50, 8, 8'50 і 10 к

Дістати можна в „Українсько-руській Видавничій Спілці“, у Льв.

— — — — — Чарнецького ч. 26. — — — — —

55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3-00	К.
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1-50	"
57. В. Вересасв. Записки лікаря	3-00	"
58. М. Вовчок Народні оповідани Т. II. (1.60)	2-00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов.	2-50	"
60. М. Дерягин. Композитор і інші опов.	2-00	"
61. Ю. Заср. Легенди.	2-40	"
62. А. Чехов. Змора і інші опов.	2-40	"
63. Н. Кобринська. Ядзя і Катруси та інші опов.	1-80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2-00	"
65. А. Чайковский. Оповідани.	2-00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповідани, т. III.	3-80	"
67—68. І. Левицький. Хмари.	4-80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь	6-00	"
71. О. Маковей. Оповідани	3-00	"
72. І. Франко. На лоні природи.	3-60	"
73. Кароль Кавчик. Народність і її початки (0-60)	1-00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах. . . . . (0-50)	0-90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини. . . . . (1-50)	1-90	"
76. Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю (0-80)	1-20	"
77. В. Вудзінновський. Хлопська посімість (2-00)	2-40	"
78. Е. Флїмаріон. Про небо . . . . . (2-00)	2-40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1-80	"
80. С. Стенняк. Підземна Росія . . . . . (3-00)	3-40	"
81. Адріян. Аграрний процес у Добростанах (1-00)	1-40	"
82. Г. Тен. Філософія штуки . . . . . (1-00)	1-40	"
83. Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4-00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм. . . . . (1-30)	1-70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	2-30	"
86. В. Стефанік. Моє слово, оповідани	4-00	"
87. Ж. Масперо. Старинна історія схід. народів т. I.	2-80	"
88. М. Коцюбинський. У грішний сьвіт	2-00	"
89. М. Карсєв. Філософія культурної й соціальної історії XIX ст.	2-80	"
90. О. Кобилянська. До сьвіта. Новелі і нариси	2-80	"
91. О. Авдікович. Моя популярність	2-60	"
92. Е. Фрас. Нарис геології	1-60	"
93. Б. Ленкий. Кара та інші оповідани	2-40	"

Ближкя під чч. 73—84 друговані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за брошуровані примірники.

Крім того можна набувати в Видавничій Спілці отєї видані окремо, або набуті твори :

1. АКОРДИ, антологія української поезії від смерти Шевченка до найновіших часів під ред. д-ра Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панкевича, люкусове видане, по ціні 6, 7.50, 8, 8.50 і . . . . . 10 кор.

2. Петербурська Академія Наук у справі внесення заборони українського слова . . . . . 0.60 К.

3. О. Вишневецький. На переломі . . . . . 1-20 К.

4. А. Кримський. Авдрій Лаговський, повість 3-00 К.

5. М. Яцків: Огні горять . . . . . 2-50 кор.

Адреса : Львів, ул. Чарнецького, ч. 26.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА У ЛЬВОВІ.

=====
Редакційний комітет: =====

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

Редакція і адміністрація: у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

Передплата, платна у Львові, вносить:

В Австрії в пересилкою на чверть року: 5 корон (на першу чверть року передплата не приймаєть ся), на шість року 10 кор., на цілий рік 16 кор.

В Росії річна передплата 8 руб., піврічна 5 руб.

В інших державах по обчисленню пересилки.

Нові передплатники на 1899—1905 р. дістають усі книжки, почавши від 1-ої. 1-ого річнина (1898) перші чотири книжки вичерпані; за ціну 12 корон (6 руб.) можна дістати н. 5—12, з додатком початків статей, що їх продовження містять ся в сих книжках.

Поодинокі книжки коштують 2 кор. (в Росії 1 руб.).

З двох перших здекомплетованих річників продають ся поодинокі книжки по 40 сот.

Річна передплата може бути оплачена в трьох ратах: 3 січня н. ст. 6 кор., 3 цвітня н. ст. 6 кор., 3 серпня н. ст. 4 кор. (в Росії 3, 3 і 2 руб.).

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилає передплату по виході книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці.
